

ԼԵՒՈՆ ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

(ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ)

Փ Ա Ր Ի Ձ

1946

32
Հրեա Մանգրացեան
Հունիս 21 Ընդերձիկ 1946

32
17-76

ԼԵՒՈՆ ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

(ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ)

7252
487

ՓԱՐԻՁ

1946

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

1939-45ի համաշխարհային պատերազմը, ինչպէս նախորդը, յեղափոխական պտտերագմ մը եղաւ. այս սինքն մարդոց եւ ժողովուրդներու կեանքի ըմբռնումները յեղաշրջող, ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական ստացուած վիճակներու վերագնահատման մղող, նոր պահանջներ ու արժէքներ երեւան հանող պատմական մեծ երեւոյթ մը:

Պատերազմին այդ յատկանիշը մեր պզտիկ իրականութեան մէջ ալ կը նշմարուի: Բազմաթիւ երեւոյթներ կան որոնք կը մատնեն հին, արմատացած մտայնութիւններու փոփոխութիւն մը եւ նոր տրամադրութիւններու սկզբնաւորութիւն մը: Հետեւաբար, ամերածնշտ կը թուի ընդհանուր ակնարկ մը նետել մեր մօտանք անցեալին վրայ, սարուած աշխատանքներուն և ստացուած արդիւնքին վերագնահատման փորձ մը կատարել ու միեւնոյն ատեն ցոյց տալ ներկայ պայմաններուն մէջ, մեր կեանքին տիրապետող հիմնական խնդիրները ու անոնց լուծման ձև մը առաջարկել:

Այդ փորձը կատարել ուզող ոնիւ մարդ, առաջին վայրկեանէն իսկ ինքզինքը կը գտնէ մեր կուսակցութիւններու գործունէութեան առաջ: Անուրանալի է մեր կեանքի մէջ, վերջին 60-70 տարիներուն, կուսակցութիւններու տիրապետող դիրքը մեր հանրային գործերուն մէջ, եւ հետեւաբար անոնց բարոյական պատասխանատուութիւնը մեր նախատազրին վրայ:

Չափազանց դժուար է ամաչառ ու անկողմնակալ
 ֆննութիւն մը այն դէպքերուն, սրունց մէջ նեմ սպրած :
 Այս կամ այն կազմակերպութիւնը եւ անձերը մասնաւոր
 կերպով ֆննադասելու ոգի մը եւ նկատում մը չունեցող
 մէկն իսկ, կը դժուարանայ շատ անգամ անարկայական
 տեսակէտ մը եւ վնիւ մը կայացնելու : Այսուհանդերձ,
 անհրաժեշտ կը բռնի գնահատում մը կատարել շրջանի
 մը վրայ որ փակուած կը նկատուի այլեւս :

Եւսման վարձ մը ո՛չ միայն առիքը կը բտնողձէ բնորո-
 շելու մեր կուսակցութիւններու գործելակերպը, այլ եւ
 ննադատութիւնը՝ մեր ժողովուրդի քերութիւններն
 ու բացասական գիծերը երևան հասնելու : Ինչեան անդրա-
 դատեանք մեր վրայ, մեր ազգային նկարագրի եիմնական
 երեսները ֆննենք, այնեան դիւրացուցած կ'ըլլանք մեմք
 գնեզ լաւ նտնչեալու անհրաժեշտ գործը :

Փոխանցման եւ սպասարկական շրջանի մը մէջ կ'ապ-
 րինք, ինչպէս միւս բոլոր ժողովուրդները : Այս ստան-
 բազմի հաշուեյարդարին, նոր կացութեան մը մէջ պիտի
 գտնենք ինքզինքնիս : Աշխատանքի նոր ապարւեզներ պի-
 տի բացառիկ վստաստարք մեր առջեւ ու հիմնակարկէ
 պէտք ունինք նուազագոյն սխալներով գործունէութեան
 ուղի մը գծելու :

Կուսակցական բլլայը անհրաժեշտ պայման չէ՝ կու-
 սակցութիւններու գործունէութիւնը ֆննելու քարոյա-
 կան իրաւունքը ունենալու համար : Անկուսակցական բլլ-
 ւայը հոգեկան աւելի նպաստաւոր կ'լինայ մը կ'ենք-ադրէ,
 առանց կիրքի եւ քննախնդրութեան ֆննելու անցեալը :
 Միւս կողմէ, կուսակցութիւններու գործունէութեան
 հետեւանքները կրած է ո՛չ միայն կուսակցականը, այլ
 նաեւ ամբողջ ժողովուրդը : Այս պարագան իսկ, իրա-
 տունքը կու տայ կուսակցական չեղարի մը կարծիք յայտ-
 նելու կուսակցութիւններու անցեալ եւ ներկայ գործու-

նէութեան մտայն : Այս կարծիքը անոնց ներքին կեանքին
 միջամտութիւն մը չենք-ադրեր եւ ո՛չ ալ յուսկնատու-
 րիւն մը՝ խստա ու դաւ սալու : Պարզ Հայու սրտցա-
 տութիւնը ինքնին բուսական է բացարկելու այս գրեյ-
 կին պատրաստութիւնը :

Կուսակցութիւններու պատմութիւնը չէ որ սրտած
 է այստեղ եւ ոչ ալ անոնց ծրագրի, հետապնդած նպա-
 տակներու եւ գործածած միջոցներու ամբողջական քնն-
 նութիւնը : Ուսումնասիրութիւն մը չէ այս հետեւաբար,
 այլ անցեալի գործերու ընդհանուր ոգին տեսնելու եւ
 ամոր հետեւանքները չափելու աշխատանք մը եւ իր վեր-
 շին մասովը՝ մեր ներկայ իրականութիւնը ֆննելու, մեր
 եւ հայրենիքի յարաբերութիւնները ճշդելու փորձ մը :

Այս աշխատանքին տեսնանք ինչ ամբողջապէս դուրս
 կը մնայ մեր հայրենիքի մէջ տեղի ունեցած կին քէ նոր
 գործունէութեանց ֆննութիւնը :

1.— ԿԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԵՐ

Ազգային Մանժամարութիւնը. — Ազգային մարմինները. — 90ական քուսակներէն վերջ՝ կուսակցութիւններու ազդեցութիւնը այդ մարմիններուն վրայ:

1860ի Ազգ. Մանժամարութիւնը, թրջահայ ժողովուրդը իբրև հաւաքականութիւն կազմակերպելու լուրջ եւ օգտակար փորձ մըն էր: Պատրիարքներու, ամիրաներու, թուրք կառավարութեան ծառայող պաշտօնատարներու, հարուստ եւ ազդեցիկ մարդոց կամայական եւ անպատասխանատու զործունելութեանց վերջ զնելու ճիշտ մը: Հեշտութեամբ եւ առանց ընդդիմութեան շքնադուռուեցաւ եւ չկիրարկուեցաւ կեանքի մէջ Մանժամարութիւնը: Երկար տարիներու դադափարական պայքարի մը շնորհիւ միայն կարելի եղաւ հայ ժողովուրդին հանրային զործերը խել կարող մը առանձնաշնորհալ մարդոցմէն եւ ժողովուրդին մէկ մասը զտն մասնակից դարձնել հաւաքական աշխատանքին:

Ազատակամներու եւ պահպանողականներու պայքարը, Եւրոպայի մէջ ուսում առած եւ Եւրոպայի ընկերային շարժումներուն եւ յեղափոխական դադափարներուն շունչովը մեծցած երիտասարդութեան մը ջանքերուն շնորհիւ, յանդեցաւ կղերա-պաշտպանողական մտաբնութեան նահանջին եւ գիշտմաներուն:

Ազգ. Մանժամարութիւնը՝ ժողովրդական զանգուածներու կամքը եւ ձգտումները հաշուի առնող եւ արժեքնոց կազմակերպչական գրութիւն մըն էր, իր ասեռի ժողովրդավար պետութիւններու սանժամարութեան ընդօրինակուած: Օրէնսդիր մարմինը, այսինքն Ազգ. Երեսօփ. ժողովը թէեւ բազմաստիճան քուսակարկութեամբ մը ընտրուած էր, բայց ի վերջոյ ժողովուրդէն բխած ըլլալու նկարագիրը ունէր: Անոր նկատարկուած ու պատասխանատու էր զործագիր իշխանութիւնը, որուն պետր Պատրիարքն էր: Հայ կղերը, հայ պետականութեան կորուստէն ի վեր մանաւանդ, իր կրօնական կոչումին միացուցած էր քաղաքական իշխանութեան դերը: Ինչպէս ուրիշ ժողովուրդներու մէջ, կղերը երբեք չէ զտնացած հոգևորական պաշտօնով, ու միշտ աշխատած է իր հեղինակութիւնը պահել քաղաքական զործերու մէջ եւս: Ինչպէս Պապերը՝ եւրոպական ժողովուրդներու մէջ, մեր կաթողիկոսներն ու Պատրիարքներն ալ, Գրիգոր Լուսաւորիչէն ու Մինն Ներսէսէն սկսեալ մինչև Գեորգ Ե. կաթողիկոսը եւ Չաւէն Պատրիարքը, ուզած են եւ շատ անգամ յաջողած մեր թագաւորները, իշխաններն ու նախարարները իրենց ազդեցութեան առի պահել, եւ կամ անոնց անհետացումն ետք, իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացնել քաղաքական ղեկավարութիւնը մեր ժողովուրդին:

Մեր Մանժամարութիւնը, թէեւ իր զանազան յօդուածներուն եւ արքայադրութիւններուն մէջ, հակակրօնական ողի ցոյց չի տար, բայց իր էութեամբ չի դադրել կղերի ազդեցութիւնը եւ հեղինակութիւնը պահեսցնող օրէնսդրութիւն մը ըլլալէ: Երեսօփոխանական ժողովի կողմէ ընտրուած Պատրիարքը իր կողքին ունէր Ազգ. կղեր. վարչութիւնը, որուն իտրուրդով եւ թեւալորութեամբ միայն պարտաւոր էր շարժել: Նոյն դեր-

քին մէջ կը գտնուէին նաեւ Առաջնորդները՝ իրենց կողքին ունենալով Գաղաթական ժողովները, ընտրուած Գուստական ժողովի կողմէ:

Շատ հասկնալի է որ Երևանօթանական եւ Գաղաթական ժողովներու անդամ եղողները՝ իրենց մասուրական արմատներին, փորձառութեան եւ կարգութեան համար ընտրուած ըլլալին միայն, այլ իրենց տնտեսական ու ընկերային դիրքով աչքառու մարդիկը: Շատ հասկնալի է նոյնպէս որ նման տարրերով կազմուած մարմինները հարազատ արտայայտելը ըլլալին ժողովրդական արմատութիւններուն: Այսու հանդերձ ուշադրու երեւոյթ է որ տանի բժրոնումով աղտամիտները մուտք գործած էին ժողովներէ ներս ու յաջողած կամայականութիւնները մեղմելու, պահպանողական ուղին ցնցելու եւ պատասխանատուութեան զգացումը դրնելու ղեկավարներու գործունէութեան մէջ: Սույնման Համախի կողմէ Սահմանադրական կարգերու զէմ գրքուած արդելքէն առաջ, բարձունքու պահպանողական խմբակը ծանր հարուաններ կրած էր:

Մինչև հուսակցութիւններու ստեղծումը հայ կեանքին մէջ, ազգային մարմիններու մէջ տիրապետութեան պայքարը Եւրոպայի նպաստական ուղիէ եւ արեւելեան կամայականութեան միջև եղած պայքար մըն էր: Դժուար աշխատանք է ստուգել հուսակցութիւններու ազդեցութեան շարք այդ մարմիններուն մէջ, իրենց կազմութեան յետոյ: Բայց կասկած է գուրս է, որ զազանի ու զուսկրական գործունէութիւնը որդեկրող հուսակցութիւններուն կը մասնակցէին աղտամիտ ուղին ներկայացնող շատ մը անձեր, որոնք թաքուն կերպով ազգային մարմիններու մէջ կ'աշխատէին հուսակցականի հողերանութեամբ, հուսակցական տեսակէաներ պաշտպանելով: Իրենց մէջ հուսակցականներ չպարու-

նակող մարմիններն իսկ, իրենց գործունէութեան մէջ միշտ հաշուի կ'առնէին հուսակցութիւններու զիրքն ու տեսակէտը ներկայացած խնդիրները լուծելու ստին:

Համախեան բնակչութեան շրջանին, հուսակցութիւններու հմայքն ու հեղինակութիւնը շափաղանց գորուոր ու աղղեցիկ էր: Այ միայն ժողովրդական հասեոտ խուերը ակնանանք, զորով ունէին անոնց հանդէպ եւ ամէն միջոցներով կ'օժանդակէին, Ասար գործիլ մասնակցած ըլլալու ներքին հողեկան գոհունակութեամբ եւ հպարտութեամբ, ո՛չ միայն մասուրական շրջանակները գաղափարակամորէն կապուած էին հայ յեղափոխութեան շարժումին, այլ նաեւ հուսակցութիւնները սպաւմնա նկատող, անոնց գործունէութեանէն փորձանք միայն սպասող յետադիմական, զգուշուոր տարրերը միշտ հաշուի առնել պարտաւորուած էին գանոնք, վախի աղղեցութեան տակ իսկ:

90ական թուականներէն ետք, պետական բռնատիրութեան զէմ, զուսկրական գործունէութեամբ պայքարող հուսակցութիւնները, մասամբ իրենց գաղափարականութեամբ եւ մասամբ իրենց աւելի վախով կ'աղղէին շատ մը ազգային մարմիններու որուումներուն վրայ: 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնէն ետք, այդ մարմիններու կազմութեան եւ անոնց գործունէութեան վրայ՝ հուսակցութիւններու ազդեցութիւնը իսկապէս տիրապետող էր: Հակահուսակցական արմատներութիւնները միշտ ալ դորուոր եղած են հայ կեանքի մէջ, այսու հանդերձ կարեւոր եւ վճառական որոշումներու տանն, անկազմակերպ անկուսակցական ուղին միշտ տեղի աուած է:

Հիմա այ նոյնն է պարագան: Օտար աշխարհներու մէջ աղբող հայ ժողովուրդի ազգային ղեկավար մարմինները կարելի է ըսել որ ամբողջապէս կը գտնուին

կամ կուսակցականներու ձեռքը եւ կամ անոնց ուղղակի ազդեցութեանը տակ: Անհերքելի իրողութիւն մը կայ: Ազգային մարմիններու կողմէ տրուած որոշումները, մեծ մասամբ նախապէս արուած են կուսակցական ժողովներու մէջ: Այս մարմիններուն մասնակցող կուսակցականները՝ իրենց պատկանած կազմակերպութեան հրահանգներով կը շարժին ու կ'աշխատին կուսակցական որոշումները անցնել ժողովներուն մէջ: Շատ հասկնալի ու բնական է այս երևույթը, եւ մենք կը հաստատենք զայն իբրեւ փաստ, ոչ թէ իբրեւ դատապարտութիւն:

Այս իրականութենէն կը հետեւի որ մեր հանրային կեանքի իսկական ղեկավարութիւնը կը գտնուի կուսակցականներու ձեռքը, քան թէ ժողովրդական ջուհարեութեամբ ընտրուած կամ այլ ձևով նշանակուած ու ազգային որակուած մարմիններու ձեռքը:

Մեր ժողովուրդին մէջ, իրենց թիւով աննշան համեմատութիւն մը կազմելով հանդերձ (*), կուսակցութիւնները տիրապետող ազդեցութիւն մը ունին մեր հանրային կեանքին վրայ: Անկազմակերպ գանդուածները, հակառակ թիւը կազմելուն եւ հակառակ նաեւ արժէքաւոր տարրերը ունենալուն, միշտ պարտաւորուած են փոքրամասնութիւն եզոյք քայց կազմակերպուած խմբակցութիւններու հետեւորդը միայն ըլլալ ու կրել անոնց գործունէութեան հետեւանքները:

Կուսակցութիւնները ժողովուրդի ամբողջութենէն զտակու հողերանութեամբ չէ որ կը հաստատենք այս

(*) Արտաստիմանի մէջ մէկ միլիոնի հասնող հայուերան մէջ, հասանարար 20,000ի չնե հասնիր քոյար կուսակցականները, այսինմն կը կազմեն 2 %ը միայն մոդովուրդին:

իրողութիւնը: Անոնք ալ ժողովուրդին մասը կը կազմեն եւ իրենց պատկանած կազմակերպութիւնն ալ կը ձգտի ժողովուրդի բարորութեան: Անոնց անշատ կազմակերպութիւնը սակեղծած է սակայն ինքնուրոյն նկարագիր մը եւ ոգի մը որ չի նշանաւոր ժողովուրդի ընդհանուր ուղիին եւ արքամադութեան հետ: Ասոր համար իսկ կ'արժէ ակնարկ մը նետել ընդհանրապէս կուսակցութիւններու ծագումին եւ էութեան վրայ:

2 — ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ կազմուած են կուսակցութիւնները. — Կուսակցութեան սահմանումը. — Կուսակցականի մը յատկանիշերը. — Կուսակցութիւններու կազմութեան մէջ պատմութեան դերը. — Իրապաշտութիւնը. — Նրատակ եւ գործելակերպ. — Յնդափոխակամ եւ պահպանողական կուսակցութիւններ:

Երկար դարեր, մարդկութիւնը՝ թաղաւոր, կայսր, իշխան, նախարար, զօրավար, աւատապետ եւ այլ անուններով կոչուած պետերու իշխանութեան տակ ապրած է: Այդ պետերը առակալապէս իրենց անձնական վաշխերով մտահոգուած են եւ այն շարքով միայն զրազած են իրենց ենթարկուող մարդոց կեանքով եւ հանրային գործերու լաւ եւ արդիւնաւոր կազմակերպութեամբ, որ շարքով որ պէտքը զգացած են իրենց անձնական հեղինակութիւնը եւ ուժը պարացնելու կամ մրցակցի մը դէմ պաշտպանուելու համար: Այդ շրջաններուն մարդոց ընկերային դերը կայացած է պետին ծառայելու, պետին օգտակար գործ մը ընելու բո՞րո՞ւնումին մէջ: Իրենց անձին համար գործելու զղացողութիւնն իսկ կորսնցուցած են մարդիկ, դատաւարով պարզ առարկաներ ու մեքենաներ՝ պետի քահանայքին խաղալիք:

Պետին եւ հասարակ մարդուն յարաբերութեանց այս հիմնական ոգին, զանազան շրջաններու մէջ եւ զանազան աստիճաններ տարբեր երանդաւորումներ եւ կերպարանք էր ստացած: Բայց էր էութեամբ մնացած էր նոյնը: Երկուստեան եւ արտաքին չէր միայն յարաբերութեանց այս ձևը: Բնական վիճակ մըն էր, մարդոց ներքին ապրումներուն, հաստատութեան եւ կեանքի բժրունումին մէջ տեղաւորուած:

Այն օրէն երբ մարդիկ իրենց սեփական կեանքը ինքն իր մէջ նպատակ մը ընդունած են ու իրենց անձը՝ միայն պետին ծառայող մեքենայ մը նկատելէ զազրած են, այդ օրէն սկսեալ հաւաքական կեանքն այնոր բովանդակութիւն մը ստացած է: Վերջո՞ւ, ապրիլ պետին համար եւ ո՛չ թէ իրեն համար» հարցումը ինքզինքին տրուող մարդը բարձրացած կ'ըլայ նախ իր անձին մէջ արմէք մը տեսնելու պետակցութեան, յետոյ՝ պետին անձնելի ու անվիճելի հեղինակութեան հանդէպ կասկածանքին: Մտքին մէջ սղորդած ու սեղանաւորուած այս երկու զղացողութիւնները կը մղեն մարդը ինքնարեքարտ արդարութեան եւ հասարակութեան պահանջին, իրատուիքի փնտռութեան: Այս վիճակին հանող միտք մը՝ դժգոհ մըն է այլեւս: Գժգոհ՝ իր անձնական կեանքէն, շրջապատի պայմաններէն: Գժգոհութիւնը կ'ենթադրէ զայն սակզող պայմանները փոխուած տեսնելու ցանկութիւն մը, հետեւաբար նաև արտապրութիւն մը այդ ցանկութեան ուղղութեամբ աշխատանք մը, ճիշդ մը ընելու:

Նոյն հաւաքականութեան մէջ սղորդող մարդոց յարմարին համար կեանքի նոյն պայմանները ստեղծուած չէին, որպէսզի դժգոհութեան որդը ամէնուս մէջ, միեւնոյն աստիճան, նոյն ձևով եւ ստակութեամբ կրճէր հոգիները: Հաւաքական կեանքի աստիճանական զարգաց-

ման ու բարգապման դուզման, մէկ կողմէ անհատականութիւնը կը շեշտուէր մարդոց մէջ, այսինքն ուրիշէ մը գանադանուելու, տարբերելու վիճակը, միւս կողմէ կը փոխուէին իւրաքանչիւրը չբնագատող պայմանները: Հետզհետէ հասարակականութեան մէջ շերտաւորումներ կը ստեղծուէին, տնտեսական վիճակի, ագրուտի մեկնու. և միջոցներու տարբերութիւններ: Մարդոց իւրաքանչիւրին ունեցած նիւթական վիճակը կը սահմանէր նաև մարդուն զիրքը ընկերութեան մէջ: Գոգոհութեան չափն ու մեծութիւնը կը փոխուէր մարդէ մարդ: Կենսաբն տեղծած այս տարբերութիւնը մեւնառու ալ էր պետերուն: Անոնց համար վտանգաւոր կը դառնար գոգոհութեան հաւատար ստասկութեամբ ընդհանրացումը մարդոց մէջ:

Ամէն մարդու մէջ, զիրար հակասող երկու ձգտումներ կան: Միւս ուրիշ մը տարբերելու պահանջը և ուրիշի մը նմանելու պահանջը: Մարդկային ընկերութեան կենսաբն մէջ ալ սկզբաղարմուժը կը տեսնենք անհատին մէջ աղբոց այս հակադրութեան: Մարդիկ իրարու զեմ, իրարու ի վնաս կ'աշխատին իրարմէ գանադանուելու համար, միւս կողմէ իրարու հետ զործակցարար կ'աշխատին իրարու նմանելու համար: Պատմութեան շատ մը բարդութիւնները թերեւս կը բացատրուին այս հոգեկան վիճակով:

Գոգոհութեան մղումով, կենսաբն մէջ փոփոխութիւ մը ստեղծել ուղղ մարդը, երկու կարելութիւն ունի գործունէութեան: Ապաւինիլ իր սեփական ուժերուն, համբայ մը բունայու համար կենսաբն մէջէն և կամ իր ուժերու սկզբութիւնը և անբաւարարութիւնը զգալով, գործակցութեան մը ստեղծել իրեն պէյս ուրիշ գոգոհներու հետ: Առաջին միջոցը է իրեն սեփական ուժերու վրայ լայն փաստութիւն մը և հաւատար մը կ'են-

497 2562

թաղրէ, այլ ուրիշներու գոգոհութիւնը անտեսելով, արհամարհելով և նոյն իսկ ստասկացնելով, իր անձին գոհացումներ զանելու արժանաւորութիւն մը: Երկրորդ միջոցը՝ անհատական միջոցներու անբաւարարութեան դիտակցութիւն մը ենթադրելու առկով մէկկողմ, հաւաքական գոհուակութեան մէջ անձնական գոհացում տեսնելու կենսաբն ընդհանուր ըմբռնում մը ցոյց կու տայ: Առաջին միջոցը հետապնդուժը անհատապայտութիւնն է, իր նմանը արհամարհելու ուղին, ընտելեան տարբեր և մարդերը իրեն ծառայեցնելու ուղին, որ կ'առատաւածացնէ անձը, կենսաբն գերադոյն նպաստը անձի տարածման և մեծութեան մէջ կը տեսնու: Այս ըմբռնումին մէջ կենսաբն տեսական պայքարի մեծով պատկերացնելու եղանակ մը կայ, միջոցներու մէջ խտրութիւն չղնելու ուղի մը: Բոլոր մարդոց կողմէ այս անսակէտին իւրացումը անհնարին կը դարձնէ հաւաքական կենսաբն: Անկարելի է մարդկային ընկերութիւն և ընկերական կենսաբն հիմնել այս ըմբռնումին վրայ: Անոր գործադրութիւնը հարաւոր է քանի մը մարդոց համար միայն, և ի՞նչ միւսները հրաժարին այդ սկզբունքին կիրարկումէն և կ'աւարականութեամբ ընդունին խումը մը բացառիկ մարդոց անսահման փաստարկութիւնը:

Երկրորդ միջոցը կազմակերպութիւն մը կը նշանակէ: Նման կամ իրարու ծու պահանջներ ունեցող մարդոց համախմբում մը ուր իւրաքանչիւրը իր անձնական գոհացումներէն մասնակի զիջումով մը կը ստածէ նաև իր յոսանին ալ գոհացումներ գտնելու մասին: Տեսակաւորէն աւելի ուղիմիտ և բարոյակաւորէն աւելի ընդունելի մեւ մըն է այս աշուշտ: Որովհետեւ այդ միջոցով, մարդոց ամբողջութիւնը կրնայ իր պահանջներուն գոհացումը ստանալ: Հակասակ ասոր, բազմութիւն ևս գո-

ուարութիւնները մարդոց այս եղանակը որդեգրել աս-
լու : Անոց մեծ մասը կ'ու գայ մարդուն խանութքն
ու նկարագրէն :

Մարդը ինքնահաւան արքամ մըն է , բնականօրէն
իր սեփերը գերզնահատոյ : Երկար տարիներու փորձա-
տութիւնէն ետք միայն կը հաստատայ անհատական ուժե-
րու անբարարարութեան եւ փոքրութեան : Միւս կողմէ ,
մարդը նախանձու է ու անպառ . ուրիշներուն իրձէ
աւելի լաւ , բարձր , բարեկեցիկ ըլլալու պարտաւն դի-
րութեամբ չի մարտեր , ու հակառակ այդ զգացումին ,
ուրիշներէն աւելի բարձր ըլլալուն մէջ կը գտնէ իր գո-
հունակութիւնը : Կը բաւէ որ մէկը իր բարեկամէն ,
ծանօթէն , զրացիէն աւելի լաւ ըլլայ , որպէսզի գոհա-
ցած զգայ ինքզինքը : Ինքն իր համար , ինքն իր մէջ գո-
հացումներ փնտռել աւելի , ինքզինքը ուրիշին հետ բազ-
դատելով , ու այդ բազդատութեան մէջ իր անձը բարձր
դասելով միայն բուարարուած կը զգայ : Ընկերային ի-
մաստով , մարդուն մէջ կայ նաեւ հասարականութեան
սանցիմաձ պարտականութիւններէն ու կապանքներէն ա-
զատ մնալու պահանջը : Հասարակութեան կատարուած աշ-
խատանքի մը մէջ , իւրաքանչիւրը իր բերած բովինը
կ'ընդունի ուրիշի մը կամ հասարականութեան հարւոյն
կատարուած գոհոյութիւն , եւ կրթիք անոր մէջ չի տես-
ներ իր անձին ունեցած օգուտը : Միւս կը կարծէ որ
իր դործէն ու աշխատանքէն ուրիշները կ'օգտուին ա-
ռակելապէս ու ինքը գոհոյութիւն բնոյն է :

Անբացատրելի հակասութիւններով չի է սուրբական
մարդու հոգին : Հասարակութեան զորաւոր զգացում մը
ունի , բայց միեւնոյն ատեն կը հանդուրձէ զօրաւոր եւ
արժէքաւոր բուսած մարդոց պարտադրութիւններուն ,
անհանդուրձելի գտնելով իրեն նման եւ հասնասար մար-

դոց հետ աշխատակցելու վիճակը : Ազատութեան զօրա-
ւոր պահանջ մը ունի , բայց այդ ազատութիւնը կապ-
տոյ ընկերային կարգերու լուծին տակ կը գնէ վիզը ,
գոհանալով ազատութեան խարուսիկ ու թեթեւ ձեւերով :
Արդարութեան զօրաւոր բնազդ մը ունի , բայց կը մար-
տէ անհամեմ անարդարութիւնները թէ՛ իր անձին եւ
թէ՛ մանաւանդ ուրիշներուն հանդէպ կատարուած :

Այս հանելուկ մարդ արքամը դիտակցութեան որոշ
աստիճանի մը բարձրանալէ յետոյ միայն կրնայ բժրո-
նել ընկերային , հասարական կեանքը իր հիմնական տը-
կալներով եւ որոշել իր տեղն ու դիրքը ճշգրիտ կերպով
այդ կեանքին մէջ ու աշխատել զո՛ճ հոգեկան վիճակով :
Ի վերջոյ , մարդկային ընկերութեան եւ անհատին
փրկութեան ինքզինքը պիտակցութեան հարց է : Այդ դի-
տակցութեան հիմնական առեւալը անձէ անձ ու անձի
եւ հասարականութեան միջեւ շահերու հակամարտու-
թիւն շանհելու ոպին է : Անհասարակութիւնը եւ ե-
տտիրութիւնը մերժող այդ ոպին , եթէ բոլորին տեսի-
կանութիւնը գտնանայ , կը դադրին կեանքի բոլոր բար-
դութիւնները եւ ապականութիւնները : Այդ ոպին ընդ-
հանրացումին մէջ , իրենց անձին համար միտա տեսնող-
ներ եղած են , կան ու միշտ պիտի ըլլան : Հետեւաբար
նաեւ եղած են ու պիտի ըլլան այդ ոպին ընդհանրաց-
ման զէժ աշխատողներ եւ արդիւք հանդեսացողներ :

Այդ ոպին մէջ ո՛չ միայն իրենց անձին , այլ ամ-
բողջ մարդկութեան համար օգուտ անստողներն ալ շատ
են սակայն : Կեանքի մէջ անմիջական շահ եւ օգուտ-
ների միայն փնտոյ եւ տեսնող մարդիկ դժուարութիւն
կը քաշեն այդ ոպին բարեբար հետեւանքները չափելու :
Անմիջականին մէջ միայն ապրելու վարժուած մարդը
շատ յուսախորութիւններու կ'ենթարկուի սակայն : Երբ
դիտակցութիւն կ'ըսենք , կ'ըմբռնենք ճիշդ , մտայուն եւ

հիմնական շահերը տեսնելու կարողութիւնը, ասորեակն անդին պատկերացնելու մտքի կարողութիւնը: Ամէն մարդ իր անհատական կեանքին մէջ, դիտած ըլլալու է որ շատ անգամ ժամանակաւոր եւ անմիջական շահերը չեն նայաւոր մնալուն եւ տեսական շահերուն: Եստանգամ, մարդ իր անմահական կեանքին մէջ կը հրատարակէ ժամանակաւոր, մանր շահերէն՝ ձեռք ձգելու համար վաղուան մեծ ու հիմնական շահ մը: Այս փորձառութիւնը կեանքի մէջ կիրառելով մարդոցմէ շատերն իսկ, կը մերժեն սակայն ընկերային կեանքի մէջ գործադրելի այդ սկզբունքը: Այս մերժումը կը բացատրուի անով որ, մարդ չի կրնար ընկերային կեանքը զործածել այնպէս, ինչպէս անմահական կեանքը, ու միշտ ասոր համար ընկերային կեանքի հանդէպ շունչ աչի մտահոռութիւնը, ինչ շարժով ունի իր կեանքի հանդէպ, Ընկերային կեանքին մէջ ապրելով հանդերձ, մարդ ինքզինքը չգտար իրեն աչի կեանքին միտուող, հաղածէս է միշտ գտնու հանելու իր անձը հաւաքական կեանքին:

Այս բոլորը իրողութիւն ըլլալով հանդերձ, մարդիկ գիտեալ են սակայն որ իւրապէս ըմբռնած են անհատին եւ հաւաքականութեան յարաբերութիւններու էութիւնը, ճշգրտօրէն գնահատած են անհատին դերն ու արժէքը ընկերութեան մէջ: Այդ գնահատումին մղուած են նախ բարոյական ըմբռնումով: Դիտած են մարդկային ընկերութեան մէջ տիրող թշուառութիւններն ու աւարաբարոյթիւնները, եւ դանձր անհետացնելու կամ գոնէ նուազեցնելու մասին խորճան: Մարդասիրական ու բարոյական ըմբռնումէ մեկնող այս մարդոց առաջարկները շատ անգամ զազափարական սահմաններու մէջ միայն մնացած են ու որեւէ գործնական արդիւնք չեն տուած: Մտաբան են միայն շատերու մտածման նիւթ մտայն, տեսակ մը ներքին խռովք ստեղծելու: Այս աչի, եթէ ոչ շօտափելի, բայց գնահատելի արդիւնք մըն է, ո-

բովհետեւ նպատած է մարդոց գիտակցութեան զարգացումին: Այդ մարդոց դանազան առաջարկներու քննութիւնը կը բերէ այն կարգակցութեան որ, անոնք մտակցած են մարդկային ընկերութեան իրեն վերացական գոյութիւն, չեն ուսումնասիրած մարդկային պատմութիւնը, երեւան հանելու համար ընկերութեան ծագման ու զարգացման հիմնական աղբակները, ու երկրաչափական գիտութիւն մը հիմնելու պէս, օրինակ՝ շինելու ու գիտած են ընկերային գիտութիւն մը: Մարդկային պատմութեան առաջին օրերէն սկսեալ, միշտ ալ կը տեսնենք խորհողներ եւ իմաստասէրներ որոնք, քննութիւնն ու կեանքը բացատրելու ճիգին հետ, անհասնելու կեանքի բարոյական սկզբունքներ սահմանելու հետ միտածմանակ, հաւաքական կեանքի բարեխառնան ու բարձրացման համար առաջարկներ ու տեսակէտներ պարգած են:

Կեանքին բարոյական անկիւնէն մտեկնող այս մարդոցմէն զատ, ուրիշներ ալ գտնուած են որոնք անձնական շահ մը փնտռելու, փաստաբարութիւն մը գտնացնելու, հեղինակաւոր դէմք մը գտանալու մտահոգութեամբ, գործակիցներ հաւաքած ու խմբակցութիւններ կազմած են: Նպատակի մը հասնելու համար, անհատական միջոցները անբարարք յեկատուներ իրենց շուրջ համախառն են ուրիշ մարդիկ, որոնք իրեն հետ գործակցելուն մէջ, շահ մը տեսած են նաեւ իրենց անձին համար:

Չեմ գիտեր թէ ե՞րբ սկսած է գործառուիչ կուսակցութիւնը բարոյ, բայց բարոյ ստեղծուելէ առաջ իրականութիւնը կզած է պատմութեան մէջ: Ժամանակի ընթացքին բարոյ փոխած է իր իմաստն ու բովանդակութիւնը: Որեւէ նպատակի համար իրարու ջով եկող եւ իրարու հետ գործակցող մարդոց խմբաւորում մը՝ կու-

սակցութիւն չէ: Դրամ չահելու, բարեգործութիւն ընելու, մարդանք ընելու համ գրականութեամբ ու արուեստով դրադելու համար ստեղծուած համախմբութեաները կուսակցութիւն չեն: Արդէնդի խորակցութիւն մը կուսակցութեան մը հանդամանքը ունենայ, պէտք է որ հետապնդուելիք նպատակը չաճաբար չէ միայն խորակցութեան մաս կազմող անձերը, այլ հասարակականութիւնը ամբողջապէս. ուրիշ խօսքով՝ ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական բնոյթ ունենայ: Խմբակցութիւն մը կուսակցութիւն է, եթէ կը գրադոժողութուրդին, ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական խնդիրներով, լուծում մը կ'առաջարկէ այդ խնդիրներուն եւ կը հետապնդէ անոնց գործադրութիւնը: Այսքանն ալ բաւարար չէ սահմանելու համար կուսակցութիւն մը: Ընկերային հարցերով գրադոժ, այդ հարցերուն լուծում մը առաջարկող ու գալն հետապնդող մը ըլլալ չի բաւեր, որպէսզի սեւէ խմբակցութիւն կուսակցութեան մը հանդամանքը ունենայ: Ժողովուրդի մը կեանքին մէջ ներկայացող խնդիրները օրը օրին, պատահական ձևով լուծող մարմին մը, երբ այդ բոլոր հարցերուն չի մտանար մէկ հիմնական ողիւէ, երբ կեանքը իր բոլոր երեսներով տնտեսելու, բարեկեցութեան եւ դատելու մէկ ընդհանուր սկզբունքէ չի մեկնիր, երբ՝ ուրիշ խօսքով՝ մարդակազմութիւն մը չունի ընկերութիւնը իր կուսակամը եւ իր դարդացման ընթացքովը բացատրող, կը զարդի կուսակցութիւն մը ըլլալէ:

Եթէ ուղենք ուրեմն սահմանել կուսակցութիւն մը, պիտի ըսենք.— կուսակցութիւնը՝ կազմակերպուած խումբներումն է այն մարդոց, որոնք ընկերային կեանքը մեկնելու եւ գծաառելու նայն եղանակը ունին եւ կ'ուզեն այդ գծաառումն ուղիով կրօնակերպել ընկերութիւնը: Այսպէս, օրինակ, ընկերութեան վարդապ-

ման մէջ սեփականութեան սկզբունքին բարեբար ազդեցութիւնը տեսնողները, երբ կ'ուզեն այդ սկզբունքի հիման վրայ պահել ու վարդացնել ընկերութիւնը եւ ասոր համար կ'որոշեն համախմբուելու կազմակերպուած ձևով սրղողութիւն առլ հանրային կեանքին, կազմակերպան կուսակցութիւն մը: Անոնք կ'ընդդիմանան հետեւարար սեփականութեան սկզբունքին զէմ եղող սրեւէ գործունէութեան եւ կը բաջարեն այդ սկզբունքը գորացնող ու ամբացնող աշխատանքները: կուսակցութիւն մը կը կազմեն նոյնպէս այն անձերը, որոնք սեփականութեան բարեկեցութիւն մէջ կը տեսնեն ընկերային անարարութիւններու եւ թշուառութիւններու բուն ազրիւրը, ու կազմակերպուած ձևով կ'աշխատին տկարացնելու ջնջել այդ սկզբունքին կիրարկումը:

կուսակցութեան տրուած այդ սահմանումն կը հետեւի որ ժողովուրդի մը մէջ կուսակցութիւն մը կարելի է հիմնել, երբ շատ յստակ ու ճշգրիտ վերլուծման մը կ'ենթարկուի այդ ժողովուրդին եւ առ հասարակ մարդկութեան անցեալը, երեսան հանելու համար այդ ժողովուրդին դարդացումը բնորոշող հիմնական ազդակները եւ գալն բացատրող պատճառները: Անոնց ամբողջական ու ճշգրիտ ծանօթութիւնն է որ կիրայն ցոյց տալ նոյն ժողովուրդի ապագայ դարդացման ընթացքը:

կուսակցական մարդակազմութիւն մը՝ պատմութիւն չէ, իսկ պատմութեան վրայ հիմնուած է: Ժողովուրդի մը անցեալի քննութեանն, անոր ապագան պատկերացնելու եւ այդ ապագան լաւագոյն ձևով պատրաստելու ի խնդիր ներկայացուած ստաջարկներու ամբողջութիւն մըն է:

Ճիշդ չըլլար այս մեկնութեան հետեւցնել որ, պատմագէտները միայն կընան կուսակցութեան մը հիմը դրնել: Ժողովուրդներու պատմութեամբ եւ ընկերային

զիտութեամբ զրազոյններու վերլուծումները եւ եղբակացութիւնները անհրաժեշտ տարրեր են, բայց բաւարար չեն կուսակցութիւն մը կազմելու համար: Մարդկութիւնը ղէպի կատարելութեան, սուսեկազոյն աղատութեան եւ արգարութեան առաջնորդելու հոգեկան առաւարտները ունեցողները միայն կրնան կուսակցութիւն մը հիմնել: Կուսակցութիւն մը ղէպի ապագան նախուածք մըն է, ո՛չ թէ անցեալը: Կուսակցութիւն մը՝ ներկայի տառապանքները, անարգարութիւնները, անհաւատարմութիւնները անհետացնելու համար աշխատիլ ուղղող մարդոց համախմբում մըն է: Կուսակցութիւն մը՝ աւելի բարձր, աւելի ստանդի հուսաբական կեանքի մը պատրաստութեան համար իր ճիգն ու աշխատանքը թափել ուղղող մարդոց խմբաւորում մըն է: Ու այս առումով, կուսակցութիւն մը՝ կազմակերպութիւն է անշահախնդիր ու նուիրուած մարդոց, որոնք իրենց գոհացումը կը գտնեն հաւաքական բարօրութեան մէջ: Ծիծղաստը համար իսկ, կուսակցական եղողները քեզ են, ու՛ կուսակցութեան մը մէջ տեղ չեն կրնար ունենալ այն անձերը որոնք անձնական շահ ու փառասիրութիւն կը հետապնդեն: Կուսակցականը դադարաբախական մարդը միայն կրնայ ըլլալ:

Այս բարձր կարծելի շատյ սակայն, որ կուսակցականը ստեղծ հողը կարող, կեանքը շահակցող, օգին մէջ ապրող, երազներու ետեւէն վարող, երեւակայութեան զերի դարձող մէկն է: Կուսակցականի մը ամէնէն մեծ կարողութիւնը եւ առաքելութիւնը իր իրապաշտութիւնն է: Անհնարին է կեանքի մէջ պատկերացնել որեւէ գործ ու աշխատանք որ աւելի շատ իրապաշտութիւն պահանջէ քան կուսակցական գործը: Դրամ չաւելու գործին մէջ իսկ, իրապաշտութիւնը այնքան անհրաժեշտ չէ թերեւ, որքան քաղաքական, ընկերային աշխատանքներու մէջ:

բու մէջ: Ժողովուրդի մը ամբողջական կեանքը վարելու զործը, ուրիշ խօսքով, այդ ժողովուրդին ճակատագիրը որոշելու, անոր քարոյրութիւնը պատրաստելու, զայն դժբախտութիւններէ եւ տառապանքներէ հեռու պահելու ձգտումը, առանց իւր իրապաշտութեան անընթացելի է: Կուսակցութեան մը վարդապետութիւնը իր անգամներուն համար փառք մըն է, որուն պէտք է ձրքախիլ տեսակետով եւ որուն լոյսով պէտք է բախիլ կեանքի լարիւրինթոսին մէջէն: Այդ ձգտումին մէջ եթէ անտեսուի կեանքը, եթէ հաշուի չառնուին տիրող պայմանները, եթէ շահակցութիւնը չընտանք իր թերութիւններով, անկատարութիւններով եւ արգելքներով ու գործնական աշխատանքը չպատշաճեցուի այդ պայմաններուն, այդ տեսն կուսակցականը կը դառնայ տեսլապաշտ մը միայն, իր նպատակներու իրազօրծումը նոյն իսկ արհամարհող մէկը: Կուսակցական ըլլալը չէ նըշանակեր միայն իր զազափորին եւ սկզբունքներուն վերայ հաստք ունենալ, այլ նաեւ եւ մանաւանդ այդ սկզբունքները կեանքի մէջ գործադրելու եւ յաջողելու կամքը:

Հոս է որ շատերու մտքին մէջ կը սկսի շփոթութիւնը արեւակաւորին եւ գործնականին միջեւ, վարդապետութեան եւ գործելակերպին միջեւ, նպատակին եւ միջոցին միջեւ: Մտքի այդ շփոթութիւնը փարատել շղիացողները, իսէտիւն եւ գործին միջեւ տարբերութիւնը շտեմողները ոչինչ կը հասկանան կուսակցութեան մը էութիւնն: Նպատակ մը՝ այսօր շիրականագոծ, բայց վաղը ստեղծուելիք կացութեան մը պատկերացումն է: Իրագործումն ու նպատակ մը, այլեւս կը դադարի նպատակ ըլլալէ: Հիմա չըլլայուն եւ վաղուան ըլլայիքին միջեւ աշխատանքի եւ գործունէութեան շրջան մը կայ, որ կրնանայ ըլլալ կարճ կամ տարիներու տեսողութեամբ: Աշ-

խառնոր մը մէկ կողմէ կ'ենթադրէ գիտնալ թէ Ի՞նչ կ'ուզենք ընել, Ի՞նչ բանի կ'ուզենք հասնիլ, Ի՞նչ բան իրականացնել, միև կողմէ գիտնալ թէ Ի՞նչ ձևով իրականացնել, ո՞ր միջոցներու ընտրութեամբ եւ գործունէութեան Ի՞նչ կերպ որդեկրելով: Կայ սրբեմն նը պատակը եւ գործերակերպը: Այս երկուքը իրարմէ անբաժան են, բայց չեն նոյննաբ իրարու հետ: Գործելակերպը՝ նպատակի յաջողութեան առաջնորդող միջոցն է: Յաջողութիւն չսպաստող գործելակերպ մը՝ սխալ բնարուած է: Գործելակերպի ընտրութիւնը, հետեւաբար, կենսական կարեւորութիւն ունեցող խնդիր է: Այդ ընտրութեան մէջ է որ իրապաշտ ոգին կը յայտնուի գործողներուն:

Ի՞նչ է իրապաշտութիւնը իր էութեան մէջ: Որչուումս նպատակ մը կարեւոր իրականացնելու կարողութիւնն է, այսինքն՝ յաջողելու ընդունակութիւնը: Յաջողելու համար, անհրաժեշտ է նախ, որ բնորուած նը պատակը իրագործելի ըլլայ, այսինքն ցնորական եւ երազային ցանկութեան մը կերպարանքը չունենայ: Անհրաժեշտ է որ բնորուած միջոցները՝ գործադրողին ուսմերուն եւ կարողութեան սահմաններուն մէջ ըլլան: Ու վերջապէս անհրաժեշտ է որ բնորուած միջոցները տիրող պայմաններուն պատշաճին, այսինքն գործադրութեան դրուած առենք յարմարագոյնը ըլլայ եւ ձեռնարկը արդիւնող ազդակներ չարտնուին շրջապատին մէջ:

Իրապաշտ ըլլալէ կը դադրի մէկը կամ կազմակերպութիւն մը եթէ չի կրնար դրուած խնդրի մը յաջող լուծման ձևը գտնել, եթէ չի կրնար նպատատուր արդիւնք մը ձևնք ձգել: Կրնայ շատ զերեցիկ գիտաւարութիւններ ունենայ, բարձր բարոյակրօնով մը առաջնորդուի, բայց երբ չի կրնար կեանքի մէջ ներկայացած խնդիրները օգտակար եւ շահաւոր ձևով մը լուծել, կը

նշանակէ այդ անձը կամ կազմակերպութիւնը չէ իրապաշտ իրապաշտ ոգին:

Յաջողելու ոգիով եթէ կը սահմանէք իրապաշտութիւնը, չափազանց դժուարացուցած կ'ըլլանք անոր բնութեամբ: Այդ սահմանումով, մասնաւոր կերպով կը դժուարացնենք նախաձեռնութեան ոգին, յանդիմութիւնը՝ եւ տեսիկ մը հոգեկան վախկոտութեան կը մղենք զործիչը: Այս վերջինն ալ նոյնքան միասակար մտայնութիւն մըն է: Իրապաշտութիւնը՝ անհաշիւ յանդիմութեան եւ անգործութեան մտող վախկոտութեան միջեւ գտնուած արամադրութիւն մըն է, խուսափում մըն է ծայրայեղ զգուշաւորութենէ, ինչպէս թիֆու ու խենթ, անհաշիւ գործունէութենէ: Զգուշաւորութիւնը եւ վախկոտութիւնն ալ նպատակին չեն առաջնորդեր, ծուրութեան եւ անգործութեան կը մղեն, հետեւաբար անոնք ալ զէմ են իրապաշտութեան:

Թուղթի վրայ տրուած որոշման մը եւ անոր իրականացման միջեւ շատ անգամ անջրպետ մը գոյութիւն ունի: Բացառիկ են այն մարդիկը որոնք կը լրացնեն տեսական լուծումներ գտնելու եւ դանձր գործնականացնելու կարողութիւնները: Անոր համար է որ որոշում տուողները եւ զանոնք գործադրողները առ հասարակ տարբեր անձեր կ'ըլլան: Գործնական կեանքի մէջ սպորտ, զէպֆերու եւ երեսփոխներու յարմոնական ո՛չ թէ տեսական այլ գործնական կարող լաւ տեսող եւ լավ բնող, որեւէ հարցի կապուած տուեալները եւ անձերը լաւ ճանչցող մարդիկ միայն ընդհանրապէս կը յաջողին գործադրել տրուած որոշումները:

Քիչ մը աւելի խորացնելով ցննութիւնը, կարելի է գիտել նաեւ որ կուսակցութիւններու հիմնական նպատակները՝ բարացած, չափուած-ձեւուած ու վերջնական կերպարանք ունեցող տարազներ չեն: Կամ աւելի միշտը՝

եթէ նպատակ բառին տանք զործնական որոշման մը իմաստը, կրնանք բնայ որ, կուսակցութիւնները առաւելապէս սկզբունքներ կը դնեն ու կը ներկայացնեն, հանրային կեանքին մասնաշաղկապ ընդհանուր ոգի մը ցոյց կուտան, առօրեայ հարցերը լուծելու եւ գէղարքը պատելու մասնաւոր եղանակ մը կը սորվեցնեն: Կուսակցութիւն մը չի կրնար նախատեսել ու պէտք ալ չունի նախատեսելու կեանքի մէջ ներկայացուելիք բոլոր խնդիրները ու ի յառաջագունէլ առաջարկելու անոնց լուծումները: Ան կու տայ միայն իր հիմնական սկզբունքներու ոգիով կեանքը դատելու, հարցերը քննելու մէջ մը: Այդ մէջ թոյլ մնալուն կիրարկումով է որ կուսակցութիւնը կը ստանայ իր դիմադիրը ու կը զանազանուի ուրիշէ մը: Կուսակցութեան մը զործնելու ընդհանուր եղանակը իր սկզբունքներէն ու բարոյական բարձրագոյններէն կը բխի: Աւ ճիշդ ասոր համար կուսակցութիւն մը կը բնորոշուի ո՛չ միայն իր սկզբունքներով, այլ նաեւ իր զործնական կերպով: Բոլոր կուսակցութիւնները իրենց սեփական զործունէութեան եղանակը ունին, որ անփոփոխ եւ մընայուն զծի մը պէս կ'իրկարի անոնց բոլոր զործերուն մէջ: Այդ գիծէն շեղում մը չառ առգոյն ինքզինքը հերքելու, ինքզինքին հետ հակասութեան մէջ գանուելու ձեւը կը ստանայ: Այլու հանդերձ բաժանումը կուսակցութեան նպատակին եւ զործնակերպին մէջեւ յստակ է: Կուսակցութեան մը եթէ փոխ իր նպատակը, կը զաղբի այլեւս գոյութիւն ունենալ, կամ նախկին կարձակերպութիւնը ըլլալէ: Նոր եւ տարբեր կուսակցութիւն մը կը գտնուայ, եթէ նոյնիսկ պահէ իր նախկին անունը եւ անդամները: Բայց զործնակերպը փոխելով, էութեամբ չի փոխուիր:

Այն կարգաւորութիւնը որ կրնայ եւ կ'ուզէ հրամարիլ աւանդական զարձած զործնակերպէ մը, երբ ան

չի կրնար հասցնել առաջադրուած նպատակին, իրարապալա մըն է: Պարզ մտքի մը համար խել, անընդունելի կոյժ մը ունի յամառիլ միշտ նոյն զործունէութեան եղանակին վրայ, համարուելէ յետոյ նոյնիսկ անոր ապարդիւն եւ անօգուտ ըլլալուն: Հակասակ այս ճշմարտութեան, կարգաւորութիւնները մեծ դժուարութիւններ կը կրեն իրենց զործնակերպը փոխելու անհրաժեշտութեան մը պահուն: Արդ՛հետեւ, զործունէութեան նոյն ձեւերու կրկնութեամբ է որ կը կարգուին գանձուածներու եւ խմբակցութիւններու մէջ նախապաշարումները: Պատմական ճշմարտութիւն է որ ժողովուրդներու ատիճանական զարգացման եւ յառաջդիմութեան ամենամեծ արգելքը նախապաշարումը եւ աւանդապաշարութիւնը կը կոպտեն: Հողեկան այդ արտաճարութիւնը հակասութեան մէջ է կեանքի էութեան հետ:

Կեանքը՝ յարափոփոխ, տեսականորէն շարժուն, հոսող երեսայթ մըն է: Կայունութիւնը, անշարժութիւնը, նոյն դիրքի վրայ մնալը կեանքի զարգար մը կ'ենթադրէ: Կեանքին արժէքը տուողը ո՛չ թէ անոր անփոփոխ գիտագիծն է, հողեկան ներքին ապրումներու եւ արտաքին արտաշարժութիւններու անշարժութիւնը, այլ այն դիմն է որ ուղիղ կ'երկարի բոլոր սեռակի փոփոխութիւններուն մէջ: Կեանքի բարոյական մեծութիւնը կ'էտով մը չի յամանսուիր, այլ ուղիղ դիմով: Կ'էտով սահմանել ուղղը մտքը՝ կեանքի բոլոր պահերուն նմանութիւնը կ'ընդունի, աշխիւն չըմբռնել կեանքի էութիւնը: Ուղիղ գիծն է, որ իր գնացքի անմարտութեան մէջ, ո՛չ միայն կեանքի յարատեւ փոփոխականութիւնը կը բնորոշէ, այլ նաեւ միութիւնը կեանքին:

Պէտք է ընդունիլ որ կեանքի հետ եւ դիրքին ձեւը փոփոխութիւններէ խուսափումն է: Սովորութեանէ մը

հրատարածը, նոր փոփոխութեան մը պատշաճեցումը ճիշդ, ճկունութիւն կ'ենթադրէ, հետեւաբար նաեւ մրտաքննութեան մարմնի յզննութիւն: Ճիշդ ստոր համար մարդոց մեծամասնութիւնը չի օրերը փոփոխութիւնը ու կը մերժէ ընդունել փոփոխութիւնը, եթէ նոյնիսկ շօշափելի կերպով յայտնուի: Դիտելն չէ վարժութիւններու, նախապաշարմաներու հեռանակէն դուրս բերել միտքն ու մարմինը: Տրուած կացութեան մը յարմարող ու պատշաճող մէկը դժուարութեամբ կը հրատարի իր վիճակէն ու դժուար կ'իւրացնէ նոր վիճակի մը հետ հաշտուելու գաղտփարը: Կեանքը սակայն շատ անդամ կը հարկադրէ նոր փոփոխութիւններ մարդոց կամքին հասեցնուի:

Դիտուած է որ անհասանելի աւելի գիւրտիեամբ կ'ընդունին փոփոխութիւնը քան թէ խմբակցութիւնները եւ կազմակերպութիւնները: Այս վերջիններուն մէջ փոփոխութիւնը քանդիչ հանդամանք մըն ալ ունի: Տեսակետօրէն հաւաքականութեան մը մաս կազմող անհասանելի իւրաքանչիւրին նոյն փոփոխութիւնը ընդունելի գարձելը բարձրելի է: Հին վիճակ մը փոփոխու հարցը իբր կը դրուի, նոյն կը ներկայանայ զայն բնորոշելու եւ մերժելու պարագան: Յետոյ, նոր ընդունելիքը ճշգրիտ խնդիրը: Այդ գործողութեան մէջ բացօթեան, հաւաքականութեան ներքին միութիւնը եւ հաւասարակաւութիւնը անխուսափելիօրէն կը թուլնայ թէ կազմակերպութեան մէջ մուտք կը գործէ բայբայման որդը:

Այդ տկարացումը նուազ, աննշան սահմաններու մէջ կը կատարուի կամ նոյնիսկ բնաւ տեղի չունենար, եթէ կազմակերպութիւնը յեղափոխական էութիւն ունի, այսինքն կեանքը կ'ըմբռնէ իր խիստան բնութիւնով, յարափոփոխ եւ տեսակետօրէն շարժուն: Փոփոխութիւնը

կեանքի մէջ բնական ընդունող մարդոց համախմբում մը չի վախճար նորէն ու գիւրտութեամբ կը պատշաճի նորին: Ինչպէս պահպանողական հողբանութիւն ունեցող խմբակցութիւն մը նորը ընդունելու ստիպողականութեան առաջ, տարբայունուելու հեռանկարին առջև կը գտնուի:

Այս բուսածին փոխադարձն ալ ճիշդ է: Խմբակցութեան մը յեղափոխական կամ պահպանողական նկարագիրը որոշելու համար, կը բաւէ տեսնել փոփոխութեան հանդէպ ցոյց տուած իր վերաբերումը: Եթէ կ'ընդդիմանայ, կամ փոփոխութիւնը ընդունելով կը տկարանայ ու կը կազմալուծուի, կը նշանակէ թէ պահպանողական է: Իսկ եթէ տկարութեան որեւէ նշան ցոյց չի տար, այլ ընդհակառակը գործունէութեան նոր եռանդ մը ու թափ մը կը ստանայ, կը նշանակէ յեղափոխական է:

Կազմակերպութեան մը յեղափոխական կամ պահպանողական նկարագիրը իր գործելակերպին մէջ է որ կը յայտնուի: Յեղափոխական էութեամբ ծրարդիր մը ունենալ չի բուսէր յեղափոխական կազմակերպութիւն դառնալու համար. անհրաժեշտ է գործունէութեան մէջ զինչ յեղափոխական ուղին: Թիրփոխացութեան մը հետեւանքով, շատեր յեղափոխականութիւնը կը հակադրեն իրապարտութեան: Պատմութեան մէջ բազմաթիւ օրինակներ կան այս շփոթութիւնը հերքել ստուգ: Յեղափոխական ըլլալը չի նշանակեր տեղի կամ անտեղի ըմբոստացման արարքի մը մէջ գտնուիլ, կամ անճշտ գոհութեան եւ նուիրումի օրինակը ցոյ ցտալ: Անշուշտ այս տարրեր անհրաժեշտ մտար կը կազմեն յեղափոխական ուղին, բայց պէտք է խորապէս բարձրել որ յեղափոխականութիւնը անջատ, մէկ անդամուան համար ըլլալիք արարք մը չէ, այլ կեանքի ընդհուր բարձունձ

մը կ'ենթադրէ, ամէն աստիճանի համար դործադրուելիք ուղի մը, ընկերային կարգերը արժանապէս փոխել ուղեւորու, անհասնելու եւ ժողովուրդներու վրայ դործադրութեամբ բանութիւններուն եւ կեդեբումներուն վերջ դնելու կամք մը: Յեղափոխականն ալ հաշուոյ մտաբ Է. արարքի մը յաշտութեան հասնականութիւնները շարժել զիտցոյ մէկը, որ դեհոգութեան պատրաստակամ ըլլալով միտսին, դուր եւ սնպէտ տեղը ուժերը մասնելու միտատութիւնը չի սնուցաներ: Ուրիշ խօսքով, իսկական յեղափոխականը իրապէս մըն է, թերեւ աւելի քան ուրիշ սեւէ մէկը:

3.— ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՋ

Կուսակցութիւնները ներածուած ապրտնք չեն — Կուսակցութիւնները՝ բրձական բռնակալութեան ծնունդ. Եւրոպայի միջամտութեան կրակը. — Գիւսակցութեան արարքի մարդասիրութիւն չէ. — Կուսակցութիւնները իրապէս չեն եղած. — Յեղափոխութեան սահմանափակ դաշտը. — «Բան մը» պէտք է ընել. — Հայ յեղափոխականին ներքինը եւ ծախողութիւնը. — Արտասահման ապրող կուսակցական դեկավարը:

Նախորդ հատուածին մէջ տրուած ընդհանուր բացատրութիւններու լոյսին տակ կ'իջ քննենք հայ կուսակցութիւններու դործունէութիւնը, ոչ միայն կրնանք երեւան հանել անոնցմէ իւրաքանչիւրին նկարագրելը, ալ նաեւ աւելի լաւ հասնել մեր իրականութիւնը:

Կուսակցութիւններու ծագման ու դորդացման պատմութիւնը չէ որ պիտի կատարենք եւ ոչ ալ անոնց ծրագրիներու, հետապնդած նպատակներու քննութիւնը: Պիտի ջանանք միայն անոնց դործունէութեան, աշխատանքի մեւի հիմնական ուղին նշմարել ու ցոյց տալ:

Շատ քան զրուած է կուսակցութիւններու մասին, նպատատուր կամ աննպատաւ. շատ քաներ ալ կան զըրուելիք: Կ'արժէ տեսականօրէն զրադիլ անոնցմով, որովհետեւ անոնք են ի վերջոյ մեր հանրային կեանքին ուղղութիւն տուողները, անոնք են մեր քաղաքական ճակատագիրը տնօրէնողները, ու հետեւաբար մեր հա-

ւաքական ու անհատական կեանքին վրայ իրենց գրաւ-
մը դնողները: Անոնց գործունէութեան հետեւանքները
կը կրեն բոլոր Հայերը, ուղղակի կամ անուղղակի կեր-
պով:

Սխալ մըն է այն տեսակէտը որ կ'ընդունի թէ կու-
սակցութիւնները արուեստակա՞ծրէն ստեղծուած են մեր
իրականութեան մէջ ու դարձեալ ներածուած ապրանք
մըն են: Այս կարծիքը յայտնողները հիմնուած են ա-
պա՞հովարար այն փաստին վրայ որ մեր կուսակցու-
թիւններու հիմնադիրները մեծցած ու սպրած շին մեր
հայրենի հողերուն վրայ, այլ օտար միջավայրերու եւ
աշխարհներու մէջ սնած ու դաստիարակուած անձեր ե-
ղած են: Այս փաստը ճիշդ է. բայց մեր կեանքի մէջ
կուսակցութիւններու աճումն ու զարգացումը եւ անոնց
ստացած կարևոր դերն ու արժէքը ինքնին բուսական են
սպացուցանելու որ, դուրսը սպրոզ մարդոց ստեղծած
այդ կողմակերպութիւնները մեր ժողովուրդի համար
արուեստական հանդամանք մը չունին: Իրականին մէջ,
մեր հայրենի աշխարհը, քաղաքակրթական զարգացման
այն սահմաններուն մէջ չէր դնուեր, որ կարենար իր
ձոցէն հանրային նման բարդ ու մեծ ձեռնարկներու ըն-
դունակ արժէքներ կրելու հանել: Ընկերային, քաղա-
քական ու տնտեսական դրութիւն մը յգանալու ու անոր
չուրջ մարդիկ հաւաքելով կազմակերպութիւն մը ստեղծ-
ելու ձեռնարկը դիրքին եւ թիւթի գործ մը չէ: Ժողովու-
րդին համար նուիրուելու արամադութիւնը բուսա-
բար չէ կազմակերպութիւն մը ստեղծելու. անհրաժեշտ
է մասնորակական պատրաստութիւն, կազմակերպչական
կարողութիւն նման որո՞ք մը դրուի հանելու համար:
Հայ բնաշխարհը այդ կարողութիւնները կրեան հանող
դասիանները չէր լրացներ: Օտար երկիրներու մէջ դաս-
տիարակուած հայ մտաւորականութեան միմտեղուած էր

բնակչութեան նման գործերու իրականացումը:

Անոնց գործը սակայն որեւէ արուեստական եւ բըս-
նագրօսիկ հանդամանք չունէր: Ժողովուրդի մը մէջ
արուեստական ձեռնարկները չեն կրնար սպրել եւ ո՛չ
ալ կ'ունենան այն բախտորոշ դէրը զոր կուսակցային կու-
սակցութիւնները մեր կեանքին վերջին միջատն տարի-
ներու ընթացքին:

Իրրեւ պատմական ճշմարտութիւն պէտք է ընդունիլ
կը կարծեմ որ ժեթ. դարու վերջին քառորդին մէջ, մեր
ժողովուրդի քաղաքական ու անտեսական ընդհանուր
միմտեղ անխուսափելի կը դարձնէր կուսակցութիւննե-
րու ստեղծումը: Հայ ժողովուրդի քաղաքական գերու-
թիւնը, անտեսական թշուառութիւնը, մարդկային տար-
բական իրաւունքներէ զրկուած ըլլալը բնակչութեան պի-
տի ստեղծէին բնութագրման հողերանութիւնը: Այդ
ընդհանուր արամադութեան մէջ է որ դուրսէն եկած
կուրերն ու կարգախօտները իրենց արձագանդը ունեցան
զանգուածներու մէջ:

Ժողովուրդը ամբողջութեամբ չիբացուց դուրսէն
ուզուած նշանախօսքերը: Անոնց մէջէն ընդունեց իր
զգացումներուն եւ պահանջներուն թարգմանը երբզ կէ-
տերը միտն, անտեսելով այն շողոզուն բառերն ու մը-
տածումները, որոնք օտար աշխարհներու պայմաններէն
ստնուած էին ու ընդօրինակուած օտար կուսակցու-
թիւններու աւետարաններէն: Հայ ժողովուրդը լաւ ջը-
հասկցաւ, օրինակ, ընկերպարութիւնը, բայց լաւ հաս-
կցաւ աղատագրութիւնը, կեղերումներէն, բնագրա-
ւածներէն ազատելու կոչը, բնութեանկան պտտելը փրք-
կելու անհրաժեշտութիւնը, բանութիւնը փանելու պո-
հանջը, ուրիշներուն պէս եւ ուրիշներուն հաւասար ապ-
րելու իրաւունքը: Անոնք հասկցաւ, որովհետեւ անոնց
բացակայութիւնս երկար տարիներու ընթացքին դիմըր

զրած էր ահաւոր եւ անհանդուրժելի կացութեան մը մէջ: Բնականօրէն եւ անմիջականօրէն պատասխանեց դուրսէն եկած ազատութեան հրաւերին ու անպատելիօրէն կարճ ժամանակէ մը մէջ ստեղծեց այն յեղափոխական խումբերը՝ որոնք կորիզն ու կմախքը կազմեցին կուսակցութիւններուն:

Նշակեաններու եւ Դաշնակցականներու այնքան աւրազ կազմակերպութիւնն ու զարդացումը անհնարին է բացատրել, ստանց նպատաւոր պայմաններու: Թրքական իշխանութիւնը ստեղծած էր յեղափոխական կուսակցութիւններու ծնունդին նպատաւոր կլիման: Նոր չէր հայ ժողովուրդի վրին դրուած բռնութիւնը. բայց դարերու ընթացքին, Հայու հոգիին մէջ, այդ բռնութեան վարժուելու տրամադրութիւնը ստեղծուած էր: Պաշտօնական ժողովուրդներու ազատագրումէն, Պերլինի դաշնադրով Հայերու մէկ մասին ռուսական տիրապետութեան տակ մտնելէն ու մասամբ ալ տիրող բռնութեան ստիճանական խտացումէն յետոյ, ծայր տայ սկսած էր այդ տրամադրութիւններու փոփոխութիւնը: Դարու ընդհանուր ոգին ալ, ժողովուրդներու եւ անհատի ազատագրութեան ընդհանուր շարժումն ալ նըպատեց անուշտ այդ փոփոխութեան:

Հայ Յեղափոխութեան հիմնական ու միակ ճշտումն ալ հայ ժողովուրդի քաղաքական ու տնտեսական ազատագրութիւնն էր: Իր դարձած միջոցն էր բռնութեան դէմ բռնութեամբ պատասխանելու դիտաւորութիւնը: Բռնութիւնները երբեք չեն կարճած ու վերջ դրած բռնատէրերու բարի կամօրքը: Անոնց դիմութեան ու բարութեան ապաւինումը երբեք դրական միջոց մը չէ եղած կեղեքումներու եւ սարսափներու անհետացման: Բռնութիւն մը՝ իրմէ աւելի զօրաւոր ուժի մը առջև միայն տեղի կրնայ տալ:

Կրաւորականութեամբ եւ քրիստոնէաբար բռնութեան համակերպելու տրամադրութեան դէմ պայքար մը եղած է Հայ Յեղափոխութեան զործունէութեան հիմնական ոգին: Կր կարճե՞տ սակայն որ Յեղափոխութեան ղեկավարներն ու կազմակերպիչները եւ զործնականօրէն յեղափոխութեան մասնակցողները միամտապէտք չէ եղած ըլլան հաստատու չափ, որ իրենց դորձածած բռնի միջոցները ի զօրու էին պետութեան մը բռնութիւնը խորտակելու: Անոնց հայդուկային դործունէութիւնը եւ թերի ու անկատար պատրաստութեամբ կատարած յեղափոխական զորքերը պէտք է բացատրուին ու կը բացատրուին ուրիշ զրգապատճառներով:

Պարզ է այլևս որ յեղափոխական արարքներու տուն սուտը մտադրութիւնը՝ հրաւեր մըն էր եւրոպական պետութիւններու միջամտութեան: Երբ հայ ժողովուրդի թշուառութեան ցուցադրութիւնը եւ Եւրոպայի դիմութեան ուղաւիժումը բազարձակապէս անցոր եւ սպարդին սեպուեցան կարգ մը փորձեր յետոյ, էրբ հոգեւորականութիւնն իսկ, շերկարժ շերկարժ անհրաժեշտութիւնը զգացուց, բացուեցաւ յեղափոխական կազմակերպութիւններու ստպարկը: Մէկ կողմ միկնոյ մեր ներքին կեանքի մէջ անոնց կիրարկած ահարեկչական զործունէութիւնը, եւ անոնցով միայն թրքական իշխանութեանց հանդէպ անոնց որդեգրած յեղափոխական զործունէութիւնը, կը տեսնենք որ տիրող բռնութիւնը մեղմել տալու, բռնատիրութիւնը սկարացնելու նպատակէն աւելի կը հետապնդէր Եւրոպացիներու պաշտպանութիւնը ապահովել հայ ժողովուրդի համար: Ուրեմն, իր էութեամբ, Յեղափոխութիւնը՝ քաղաքական ու զիւստակապական աշխատանքի մեւ մըն էր, խընդրագրերու տեղ՝ պայթուցիկը կամ զէնքը զորձածելու:

ձեւ մը՝ իրրեւ աւելի ազդու եւ զորաւոր միջոց, միջամտութիւն հրահրելու:

Տեսնուած արդիւնքէն յետոյ, կարելի է ըսել, որ այս դիտարութեան մէջ խզ, ամբողջական եւ կատարեալ ձախողանք մը եղաւ Հայ Եկեղափոխութիւնը: Թէև կարգ մը դիտանդիտական միջամտութիւններ կատարուեցան, Սուլթաններու մայրաքաղաքը բազմած երեսպահան ղեկավարներու կողմէ, բայց անոնցմէ կրթեք շօղտուեցաւ հայ ժողովուրդը: Միջամտողները միայն օգտուեցան անասական եւ այլ նոր աւանձնաշնորհումներ ապահովելով իրենց երկրին ի նպաստ:

«Քափիքիլապիտիսներու դրութիւն մը կար: Օսմանեան կայսրութեան եւ երեսպահան զանազան պետութիւններու միջեւ կնքուած դաշնագրեր՝ որոնց համաձայն, Երեսպահները ո՛չ միայն քաջատիկ անասական, իրաւական ու քաղաքական աւանձնաշնորհումներ կը մատուցէին կայսրութեան մէջ, այլ եւ իրաւունքն ունէին քրիստոնէայ ժողովուրդները պաշտպանելու: Այս դրութիւնը՝ մեր կուսակցական վարիչները բերած էր այն համոզման, որ Երեսպահներու միջամտութեան շարժապիտներ ստեղծելով, կարելի պիտի ըլլայ Հայ ժողովուրդի կեանքը բարոյրել եւ մարդկային դարձնել: Դիտակցութեան մէջ մարդասիրական ողբ տեսնել ու զոգ մտայնութիւն մըն էր այս, որ անխուսափելիօրէն յուսախարութիւններ պիտի պատճառէր: Դիտակցիտութեան էութիւնը չհասկցող այս միջամտութեան առաջ, մարդ կը պարտաւորուի նոյնիսկ հարց տալու ինքզինքին, թէ՛ կուսակցական վարիչները թելադրուած չէին արդեօք՝ իրենց գործունէութեան մէջ՝ օտար պետութիւններէն: Արեւէ փաստաբույժ չունիմ այս եմբարդութեան ճշդութիւնը ապացուցանող: Բայց, բարձր տեսակի յեղափոխական արարքներէն յետոյ, ինչպէս

կըրրումի, Պապը-Ալիի, Սասունի, Օսմ. Պանարաբի ղեկավարէն կար, մեր ժողովուրդին կրած սարսափները, կատարածներն ու փաստները աչքի առաջ բերելով, միւս կողմէ, նոյն համեմատութեամբ, Երեսպահներու զանազան մարդերու մէջ ապահոված առաւելութիւններն ու շահերը նկատի առնելով, մարդ կը մզուի այդ հարցը դնելու: Ուսումնասիրութեան ընդարձակ դաշտ մը կայ, քննելու եւ լոյս աշխարհ բերելու համար թէ ի՞նչպէս յղացուած են կամ որո՞ւ կողմէ թելադրուած մեր անցնալի յեղափոխական գործերը, ինչպէ՞ս կազմակերպուած, որո՞նց կողմէ ղեկավարուած ու ինչպէ՞ս ստրուած են գործնական աշխատանքները: Այս քննութիւնը պիտի կրնար լուսարանն շատ մը տակաւին մտնի մտացած կէտեր: Այսուհանդերձ, որո՞ւ կողմէ ալ պատրաստուած ըլլան յեղափոխական գործերը, ի՞նչ ալ ըլլան անոնց մղիչ պատճառները, ստացուած արդիւնք մը կայ որ կը հաստատէ իրապաշտ գործունէութեան մը քաղաքակալ քաջակայսութիւնը:

Կասկածիլ դուրս է որ Հայ Եկեղափոխութիւնը՝ սոմալիք զաղափարական խորք մը ունեցած է: Այդ յուսկանիչը կը քացաւորուի մէկ կողմէ օտար յեղափոխական կազմակերպութիւններու, մասնաւորաբար սուսական արդեցութեամբ, եւ միւս կողմէ, բունութիւնը իր խրատագոյն վիճակին մէջ՝ մտին վրայ զղացող անհամբեր մարդու հողերահուսութեամբ: Կուսակցական ղեկավարներու զգոյրքէն կու գայ այս պատճառներուն առաջինը: Հայ Եկեղափոխութեան մէջ մտնել առաջ, անոնք զատախարակուած էին ու ապրած Ռուսական յեղափոխական միջոցութիւն մէջ, ու իրենց հետ բերած անոր ողբն: Անոնցմէ շատեր, հաւանաբար Եկեղափոխութիւնը, բունութեան ղէմ ընդգրգումն ու պայտարը ինքն իր մէջ նպատակ մը կը նկատէին, անկախ իր սալիք արդիւնքէն: Ընդ-

հանուր կերպով, յեղափոխական զազափարի էութեան մէջ կայ այս բժրոնումը: Յանոզ արդիւնք մը ձեռք ձր-դիլու ապահովութենէն յետոյ չէ որ կը սկսի Յեղափո-խութիւնը: Այդ ապահովութիւնը երբեք կարելի չէ ունենայ. բայց կարելի է միշտ յաջողութեան առաւելա-դոյն պայմանները ստորադասել նման պատասխանատու քայլ մը առնելէ առաջ:

Յեղափոխական այդ ռոմանթիզմը պէտք ալ չէր զգացած հայ կեանքի ինքնայատուկ պայմաններու ու-սումնասիրութեան: Հայ իրականութեան մէկ էրեւին ծանօթացումը միայն կը բաւէր զդուշաւոր գտնուելու: Ոչ մէկ տեղ, հայ ժողովուրդը՝ խիտ, ամփոփուած ու յեղափոխական վիճակ մը երկար ստեղծ պահելու բա-ւարար թիւն ու տնտեսական վիճակը չէ ունեցած: Այդ պայմաններուն մէջ, յեղափոխական որեւէ դործ չէր կրնար բռնատիրութեան լուրջ հարուած մը ու մնա մը պատճառելու բնոյթը ունենայ: Պետութեան մը զէմ պայքարը, թեթեւ գործ մը չէ. կազմակերպուած բանա-կի մը, ստիկանութեան մը եւ մոլոտանդ ու սողէտ գան-դուածներու զէմ կոխը կը պահանջէ երկարատեւ նա-խապարաստութիւն եմտական լայն միջոցներու, վար-ժուած կուռողներու, պահեստներու, զինակիրներու եւ այլ բազմաթիւ պայմաններու: Հայ կեանքը ասոնց մէջ մէկը կրնար տալ բուարտը շարժում: Հակուսակ այս իրո-զութեան, քանիցս փորձուեցաւ ձեւքը, որովհետեւ, ինչպէս րոհ, նպատակը ձեռնարկին արդիւնքը չէր, այլ ձեւքը ինքնին, օտար պետութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելու համար:

Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան դժուարին գոր-ծին նախընտրելի մէկը, զիւրութեամբ կը նկատէ որ ժո-ղովուրդի սեփական ուժերով, անհնարին է օտար բրո-նութեան ջնջումը, տրուած պայմաններու մէջ: Այս ան-

կարելիութեան դիմաց, ան պարտաւոր է կամ ձեռնթափ քլլալ, հրաժարիլ ազատագրութեան զազափարէն իսկ, եւ կամ ուրիշ միջոցներ փնտռել: Այդ միջոցներէն աչքի առնել գտնուածը, հրապարակի վրայ երեւցածը, օտար պետութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելու ձեռն չէր: Չայն փորձելը զազատագրելի չէ ինքն ըստ ինքեան, ինչպէս ասրբեր որեւէ միջոցի դիմելը. բայց զազա-պարտելի է անոր յաճախակի կրկնութիւնը, երբ նախ-կին փորձերուն արդիւնքը եղած է բացասական եւ վը-նասակար:

Մեր մէջ գործող երկու յեղափոխական կազմակեր-պութիւններն ալ իրարու հետեւ է եւ միաժամանակ զոր-ծածեցին այդ ձեւը, եւ կտակեցան անոր մինչեւ վերջը: Գրեթէ միշտ, ափյափոյ, աճապարանքով պատրաս-տուած մասնակի ձեռնարկներ կատարեցին, ու երբեք լայն, ծաւալուն եւ ընդարձակ շարժում մը չկրցին ստեղ-ծել: Անոնց բժրոստութեան շրջանակը եղաւ միշտ կամ քաղաքի մը թաղամասը, լիս մը կամ ձոր մը, գիւղ մը եւ ըստ շատ քանի մը գիւղեր: Հայկական նահանգներու ամբողջին մէջ միաժամանակ կատարուած գանդուածա-յին ու համատարած յեղափոխական շարժում մը երբեք ցոյց չարուեցաւ: Գժուարութիւններ, թերեւս անկարե-լիութիւններ կային նման ձեռնարկի մը համար: Գժուա-րութիւնը՝ յեղափոխականի որոշումը արդիւնք էր կամ-քը տկարացնող աղղակ մը չէ. անկարելիութիւնը՝ ար-դիւնք վիճակ մըն է: Տեղական, մասնակի մասը շար-ժումը՝ ահարեկչական ձեռնարկի մը արտաքին հանդա-մանքն ալ կը կրէ ու այդ ձեւով նպատակին նպատե-լուն սեղ, կը մնասէ: Եւրոպական զիւանագիտութիւնը միշտ ալ պայքարած է ահարեկչական գործունէութեան զէմ եւ որեւէ նպատաւոր դիրք չէ բռնած զայն գոր-ծադրողներու հանդէպ: Այդ միջոցով Եւրոպայի միջա-

մտութիւնը հրաւիրելու փորձ մը, ճակնալի է որ չը-
տար սպասուած արդիւնքը:

ժողովուրդ մը, իր ընդգծներով դժուարութեամբ
կը դիմաւորէ նման ձեւաորակներ եւ չի բաշխել բեր գա-
նանք, եթէ ինքն ալ, անձամբերութեան եւ յուսահատու-
թեան ծայրայեղ հոգեկան սթիճակի մը մէջ, պահանջը
չզոյգ «քամ մը» ընելու: Հայ ժողովուրդը՝ Սուլթա-
նին, փաշաներուն, պէկերուն, ճամբուէններուն, աշի-
րէթապետներուն եւ աւազակախումբերուն ճիրաններուն
տակ, մասնուած էր «քամ մը» փորձելու տխուր կա-
ցութեան:

Այս ձեւով է որ կը բացառուի երկրէն զուրս ազ-
բող յեղափոխական զեկազարներու տուած սրբաւանդե-
րուն զործադրութիւնը, բռնութիւնը իր մտին վրայ կը-
րող զանգուածներու կողմէ:

Իրապաշտութեան դէմ մեղանշողը, միշտ ու ամէն
տեղ կը կրէ իր պատիժը: Իրապաշտ եկած չըլլալու ամ-
բասանութեան տակ կը զանուի Հայ Յեղափոխութիւ-
նը: Անոր սկզբնական շրջանին, կարելի է մեղմացուցիչ
զարադաշ մը տեսնել անփորձութեան մէջ: Բայց նոյն
մեղանշումը կատարեց ան, մինչեւ վերջը: Երբեք Հան-
դարտութեամբ եւ զիսակամօրէն շքննեց Հայ կեանքը
ու անոր շրջապատի պայմանները: Երբեք ճշգրտօրէն
չշարժեց Հայ ուժը, եւ բազմաութեան զգրու անոր հա-
կադրուած ուժին հետ: Երբեք չթափանցեց մեր ժողո-
վուրդին հանդէպ թշնամիին սուցած տրամադրութիւ-
ններուն: Երբեք յստակօրէն չզծեց ու շարտակերացուց
իւր պահանջներն ու նպատակները, եւ բաւարարուեցաւ
զիզեցիկ բռնութիւնով զղացական ու հանելիք ճեւանդներ
ներկայացնելով ժողովուրդին: Հայ կուսակցութիւննե-
րը՝ Հայու զգացումը եւ երազները յայտնարեցին եւ
բանաձեւեցին քան թէ Հայուն թաղաքական սասնադրու-

թիւնները: օղին մէջ ճարեցին միշտ եւ երբեք հաստա-
տուն քայլեր չզբին հողին վրայ: Դաստիարակեցին Հայ
ժողովուրդը ու մանաւանդ անոր խանդավառ երիտա-
տարդութիւնը զազափարական զիզեցիկ եւ յուզիչ ո-
գիւով, բայց անտեսեցին անոր լուրջ եւ իրապաշտ թա-
ղաքացիական կրթութիւնը:

Անօրինակ կերպով յուզիչ է ու վսեմ Հայ Յեղափո-
խութեան պայքարի եւ անձնագոհութեան ոգին: Բայց
իւր ճարտարութիւնը՝ խոստովանալի դժուարութեան
տուող մեծութիւն մը ունի: Սարսուտով եւ զօղով կը
մօտենայ մարդ, Յեղափոխութեան ճամբուն վրայ ին-
կոզներու յիշատակին, ու ահաւոր զայրօշիւով էր բանկի
այդ յիշատակը արճաճարճողներուն եւ անարդարներուն
հանդէպ: Բայց նոյնքան ահաւոր կոկիմար մը կը զոյգ
կատարուած գոհուրթիւններու տուած արդիւնքին տա-
ռաջ: Համեմատութեան շիջ սպասումսին, կորուստին,
զոհներուն եւ ստացուած արդիւնքին միջեւ: Յեղափոխու-
թեան տուած արդիւնքներուն ամէնէն շօշափելին եւ զը-
բականը՝ Հայու հոգիին խոսքս վտարումն է ստրկա-
մասութեան եւ բռնութեան հետ հաշտուելու ոգիւն: Հայ
Յեղափոխութիւնով, Հայու հոգին ապա մարդու հա-
զի դարձաւ: Տեսէ՛ք հայ մարդը ամէն հօրիորդի տակ,
որիւն պայծառի մէջ: Այլեւս չի հանդուրժեր անարգա-
րութեան եւ բռնութեան: Կ'ընդզիք իր հոգիին նուա-
սացում տուող որեւէ արարքի դէմ: ստացած է անու-
կան հպարտութիւն մը եւ տղամարդու կեցումը մը:
Այս է բերած բարեքը Հայ Յեղափոխութեան: Արճա-
մարճելի չէ, բայց անբարարք է կատարուած գոհուրթու-
թիւններու համեմատութեամբ: Այդ անբարարքութեան
ցաւն է որ կը կրծէ մեզ ու շատ անգամ կը մզէ նաեւ
խիստ թնտղատուութիւններու: Չենք քաշուիք այլեւս
այդ թնտղատուութիւններէն, որովհետեւ կը կատարենք

զայն մեր հողի ամբողջական անկողմնակալութեամբ և որովհետև, մանաւանդ, մենք հիմա կ'ուզենք մեր ճիգերուն և գոհարութիւններուն համապատասխան բաւարար, շօտախիւի արդիւնք: Բառերով չենք խորեր մենք մեզի և չենք ուզեր խորուիլ, երազներով չենք գոհանար: չենք բաւարարուիլ անդեակին կապուելով ու անցեալը կրկնելով, ու քիչ մը աւելի ստաջ երթալով, անցեալի հանդէպ մեր յարգանքի ստուրբ երբեք չենք ուզեր հասցնել ներկան անտեսելու և ապագան չպարտատեսելու մեզքի ծանրութեան:

Այս բոլորը ըսելէ յետոյ, մարդ կը զգայ որ զրուած մեկնութիւնները ամբողջապէս չեն բացատրեր հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ոգին: Եւրոպական դիւանագիտութեան հանդէպ սնուցուած միամտութիւնը, գէպքերու խրատով պէտք էր որ դիւրութեամբ փարատած ըլլար: Անհրաժեշտ կը թուի ուրիշ տուեալներ երեւան հանել, աւելի հասկնալի դարձնելու համար կացութիւնը: Անոնց մէջ մեծ տեղ մը կը զբաւէ վտահարար, կուսակցական ղեկավարներու արտասահմանի մէջ բնակութեան պարագան. զանդուածներէն կտրուած, Բողոքուրդի իրական կեանքէն հեռու գտնուելու իրողութիւնը: Հիմա քիչ մը աւելի լաւ կը հասկնանք, երբ մեր ծննդավայրէն ու հողէն հեռացած ենք, գուրար գտնուող քաղաքական դարձիչի մը հողերանութիւնը: Կոմկուսի կամ Եւրոպայի մէջ նստած, զբաւար կամ բերանացի ղեկոյցներով միայն Թուրքերուն ձեռքին տակ ապրող հայ Բողոքուրդի պայմաններուն տեղեակ եղող մարդիկ, որեւէ որոշում տալու տակն, վերացական ձեւով միայն կրնան պատկերացնել իսկական կեանքը, ու անբնորոշակ են օգտակար ու զրկական հրահանգներ տալու: Քանի մը հաս շօտախիւի ապացոյցներ կան, ինչպէս Հրայրի ընդդիմութիւնը Սասնոյ ապստամբութեան մի-

ջոցին, որոնք կը հաստատեն թէ ի՞նչ ձախուեր որոշումներ կրնայ տալ արտասահմանեան ղեկավարութիւն մը, երկրին մէջ գործադրուելիք ձեռնարկներու մասին: Յեղափոխական արարք մը՝ գործնական ինչպէր մըն է և ոչ թէ տեսական: Հետեւարար, անոր որոշումը զըրնան տալ և պէտք է տան այդ արարքը կատարուելիք շրջանին ու պայմաններուն մէջ ապրող, այնտեղի կեանքի բոլոր մանրամասնութիւններուն ծանօթ եղող մարդիկ:

Արտասահմանի մէջ ապրող քաղաքական դարձիչներուն համար, կուսակցականութիւնը՝ պաղութներու աշխատանքութիւնը գոհարութեան մ'ողով, չուէլամքնի ձեւ անող գործունէութեան կերպարանք մը ստացած էր: Անոնք յաճախ գերին կը դառնային իրենց իսկ ստեղծած հողերանութեան: Յեղափոխական արարքը իրրեւ միակ բանաւոր և կարելի միջոց ցոյց տալէ յետոյ, անոնք պարտաւոր էին, հետեւողական երեւնալու համար ինքզինքնուն հետ, խօսքէն զատ գործ ալ ցոյց տալ երբեմն: Համիտեան շրջանի արտասահմանի հայ մամուլին արտայայտութիւնները, գործիչներու կեանքը երբ կը բնենք, չենք կրնար ինքզինքնիս արդիւնէ այժ ցաւալի եղբակացութիւնը հանելէ:

4. — ԳՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՆԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԿՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

Միամիտ հաւատք մը թուրքերում հանդէպ. — Իս-
լամ թուրքին տեղ ազգայնամալ թուրքը. — Հայ
ժողովուրդը արգելիք թուրանականութեան. —
Բարեօրոգումները. — Խնամապաշտպանու-
թեան ամենասուբ. — Փաշաֆաթում հոտու-
նութեան սրկար. — Գեղարարութեան
ղերը. — Հայ գեղարարները անվրձ-
նական եւ վարձատ:

Շարունակեմք ընել կուսակցութիւններու գործե-
լակերպը Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին: Ա-
նոր խորքը ամրողական եւ միամիտ հաւատք մըն էր
թուրք ժողովուրդին եւ վարիչներուն հանդէպ, հակա-
սակ կիլիկեան ջարդերուն: Սուլթանի մը բունատրու-
թեան դէմ, խումբ մը գինուարականներու ըմբոսաց-
ման յանդուրները, հրապարակ նետուած կարգ մը նը-
շանխօսքերու — Ազատութիւն, Հաւատարութիւն, Ար-
դարութիւն, Եղբայրութիւն — հմայքը շլացուցած էին
կուսակցութիւնները եւ պէտք է աւելցնել նաեւ՝ ամ-
բողջ հայ ժողովուրդը: Մէկ օրէն միւրք, անոնք փոխ-
ուած անսնել հաւատացին ժողովուրդի մը եւ պետու-
թեան մը հինգ դարերու ծանրութիւն ունեցող աւանդու-
թիւնները, ժողական գաւազանի մը արժէքը սուին Սահ-
մանադրութիւն քառին, ընդունակ տիրող ու հարստող
թուրք ուղիւն էութիւնը փոխելու:

Անկասկած որ Հայերը շահ ունէին Օսմանեան Սահ-
մանադրութեան իրաւահարէն, ինչպէս արդէն ցոյց կու

տայ 1908էն 1914ի վից տարուան կարճ ատենի մը մէջ
հայ ժողովուրդին անօրինակ վերելքը: Մեր ղեկավար-
ները կ'ըմբռնէին որ այդ շահն իսկ, թերեւս այդ շա-
հուն համար իսկ, ստեղծուած նոր կացութիւնը անըն-
դունէի պիտի ըլլար թուրք տարրին ու թուրք ղեկավար-
ութեան: Հայերը ամէն շահ ունէին ստեղծուած նոր
իրաւահարը պահելու եւ խորացնելու, մինչդեռ թուր-
քերը բոլորովին հակասակ շահերը ունէին:

Երբ, Պալքանեան պատերազմի կապակցութեամբ,
կրկին հրապարակ դրուեցաւ հայկական բարենորոգում-
ներու հարցը, հայ ղեկավարութիւնը՝ երեսպական մի-
ջամտութեան յեռարանը գործածեց, հայեթուրք շա-
հերուն խոր եւ իսկական հակամարտութեան տայով նաեւ
քաղաքական պայքարի արտաքին, գրեւորուած, ակրն-
յայանի ընդթ: Աւրիշ կերպ այ հարաւոր չէր:

Սահմանադրութեան սուլթին օրերու խոնդազատու-
թիւնը տկարացած էր թուրք վարիչներու քաղաքակա-
նութեան հեռանկանով: Պարզուած էր այլևս, որ երբ-
տասարդ թուրքերու ուղին չէր տարբերէր հին թուրքե-
րու ուղիւն: Եւր թուրքերն ալ, հիներուն պէս եւ անոնց-
մէ աւելի, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը նկատէին թրք-
ական ու միայն թրքական. ոչ-թուրք տարբերուն կու
տային տիրապետողի, ենթարկուողի զիբքը, ձեւակա-
նօրէն յայտարարելով հանդերձ, բոլոր տարբերու հա-
ւատարութեան սկրուտները: Առանձին հայ ղեկավարները
հասկցած էին այս պարագան ու զատահար պետած
նաեւ իրան թուրքին ակզ, ազգայնական թուրքին յայտ-
նութիւնը:

Պալքանեան պատերազմի պարտութեամբ ինքզինքը
նուստացած զգացող թուրք ուղին, զօրաւոր հակողնե-
ցութեամբ մը, ծայրայեղ ազգայնամոլութեան շեշտ մը
գրաւ իր քաղաքական համոզումներուն եւ գործունէու-

Քեան մէջ: Քուրանական քաղաքականութիւնը հիմնա-
քար ու մեկնակէտ դարձաւ ՎՊՔԻՆԱՅԻ վարդապետու-
թեան, հակառակ իր ցնորական էութեան: Այդ քաղա-
քականութեան ամենամեծ արդելքն էին Հայ ժողովուր-
դը եւ Հայու հայրենիքը: Այդ արդելքին վերացումը ա-
ռանցքը դարձաւ Քուրք քաղաքականութեան:

Բարեկորուցմանը խնդրին մէջ Քուրքերուն ցոյց
տուած ընդդիմութիւնը չի բացատրուիլ միայն՝ պետու-
թեան ներքին դործերուն մէջ Եւրոպացիներու միջամը-
տութեան բերած նուաստացումով: Այդ միջամտութեան
վարժուած էին Գանունի Սուլէյմանէն, ԺԶ. դարէն ի
վեր: Այդ ընդդիմութիւնը կը բացատրուի առաւելագէտ
Քուրանական ծովուն մէջ հայկական ընդդիմութիւն մը
ու արդելք մը չուզելու կամքով:

Հայերը բարեկեցի՞ն իր իսկական արժէքով ու տա-
րողութեամբ Քուրքերու քաղաքականութեան այս հիմ-
նական ողին: Դէպեքեր ցոյց տուին որ, ո՛չ: Անոնք տե-
ւական կերպով հետեւողական մնացին՝ Հայկական խըն-
դիրը միշտ Եւրոպացիներու կողմէ կարգադրելու բա-
րեմիտ ու դիրքին քաղաքականութեան: Պերլինի դաշ-
նագիրէն յետոյ, տեսած էին ու քաջած հետեւանքները
այդ զորձեկակերպին, բայց չէին դիմած տարբեր մի-
ջոցներու փնտաւութիւն, սեփական ուժի տկարութեան
խոր դիտակցութեանէն ժողովում:

Ի՞նչ պէտք է ըլլար՝ իրապաշտ զեկազարութեան մը
ընելիքը:

Հայի. Բարեկորուցմանը խնդիրը միջազգային
հարց էր դարձած, Մեծ Պետութեանց Դեպանմուտը-
հուրդի քննութեան առարկան: Հասկնալի ու բնական է
որ Հայերը շցանկային փոխիլ հարցին միջազգային
հանդամանքը, փտահելով Քուրք պետութեան բարձր
արտադրութիւններուն: Անհասկնալի է սակայն, ա-

մէն բան միայն Դիւանադիտութեանն սպասելու միամը-
տութիւնը: Քուրքերը երբեք յօժարութեամբ չընդու-
նեցին Դեպանմուտըհուրդի տուած որոշումները, այլ
ձեռնաձի տակ եւ զսպուած կատարութեամբ: Այդ ձեւով
ընդունուած դաշնագիր մը պարզ էր որ պիտի ջնջուի
Քուրքերուն կողմէ, ու այդ դաշնագիրը Քիւրդող ու
անկէ օգտուող ասորը ծանր հալածանքի մը պիտի են-
թարհուէր, առաջին նպատաւոր պատեհութեան: Տրա-
մարանութիւնը եւ իրապաշտութիւնը կը պահանջէր որ
նկատի առնուէին այս հասանական հետեւանքները եւ
բոտ ալմ անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսը-
ւէին:

1914—1918ի պատերազմին պարզուեցաւ որ նման
մտահողութիւն չեն ունեցած առեւի հայ զեկազարներ.
որեւէ պատրաստութիւն չեն տեսած Քուրքերու հասա-
նական հալածանքը ու կոտորածը դիմաւորելու: Քաղա-
քական կազմակերպութիւնները մտնելով իրենց ծա-
ղումն ու էութիւնը, Մահմանադարութեան շրջանին փո-
խակերպումը էին ժողովրդավար կուսակցութիւննե-
րու, համաձայնութիւններ կը կնքէին իրքական կուսակ-
ցութիւններու հետ, մէկը՝ ՎՊՔԻՆԱՅԻ, միւսը ՎՊ-
Քիւրճի հետ, երեսփոխան մը աւելի կարեւոր ունե-
նայու համար, ու կը պաշարէին իրարու դէմ՝ հայ
կեանքին ներս, հանրային կեանքի զեկը ձեռք ձգելու
դիտումով: Անոնք երբեք չձանձրան ու չհասկցան Քուրք
իրահանութիւնը եւ մտայնութիւնը. Քուրքը չափեցին
«Փրաք» ու շարունակօք՝ հալած Քուրք նախարարներու
եւ երեսփոխաններու արտաքին քաղաքավարական ձեւե-
րուն եւ թէժէննաններուն մէջէն: Երբեք չփորձեցին
վերլուծել Քուրք հողին եւ Քուրք դիւանադիտութիւնը:
Քուրքերու պատմութիւնն իսկ չարժեցան եւ չուսում-

նախընդմեջ արեւելք զպան թուրք ժողովուրդին մէջ, շահանդ մարդք միայն տեսնու ու անոր մահուան ստուգութեամբը օրորուեցան:

Դեռ պահախորհուրդին կողմէ բարենորոգման ծրարքի մը կազմութեանէն ետք, բոլորը խանդավառուեցան հայ ժողովուրդին առջև բացուած նոր հեռանկարով, հայկական վերածնունդի նոր շրջանի մը աշխատանքին պատրաստուեցան ետանդով - ծրարիքներ մշակեցին հայ մշակչիքի, կրթութեան, անտեսութեան վերելքին համար, բայց... մտքն ու անտեսեցին էականը. ժողովուրդի Ֆիզիքական դուրսութեան պահպանման հարցը:

Ինքնապաշտպանութեան ինդիքը նուազ կարեւորութիւն ունեցաւ քան զբաց ու զոչոյ՛ի հարցը. երիտասարդութիւնը բնկերջարական սկիով պատրաստելու մտահոգութիւնը աւելի տիրապետող դարձաւ, քան թէ ինքզինքը պաշտպանել սորվեցնելու ուղին. թերթերով ու պատրիարքական գիմնաճեմքով բողոքելու ձևը աւելի սպզու միջոց նկատուեցաւ. համայնարանական եւ մտաւորական պատրաստելը աւելի օգտակար սեպուեցաւ քան թէ կուսող պատրաստելը. ունեցածը եւ չունեցածը ուրիշին ցուցադրելու սնտախառութիւնը աւելի խելացի համարուեցաւ քան թէ ունեցածը ծածկելու լրջութիւնն ու համեմատութիւնը:

Կոսկած է դուռս է, որ եթէ ինքնապաշտպանութեան ինդիքին աստիճանաբար կարեւորութիւն տրուած ըլլար, եթէ ուշադրութեան եւ միջոցներու մեծացոյ՛նք շտակացուած ըլլար ինքնապաշտպանութեան գործին, պատերազմին սերած աղէտը երբեք տեսնուած համեմատութեան տխրի շրթածրանար: Այ՛ միայն այս ուղղութեամբ արեւէ լուրջ աշխատանք շտարուեցան, այլ հայ գեկախարութիւնը չկրցաւ նոյն իսկ կոստիւլն ու օրասիւնն սոցնել պատրաստուած Ռճիրը իր ահաւորութեամբ եւ

մեծութեամբ: Անկնկալի եկաւ պատերազմէն, որ պայթեցաւ անսպասելի փոթորիկի մը սկս, երբ միւս բոլոր ժողովուրդներուն կողմէ՛ անխուսափելի նկատուած էր քանի մը ասորիէ ի վեր: Պատերազմի մը հասանականութիւնը հայ գեկախարութեան միտք իսկ չէր զբաղեցուցած, իսկ թուրք պետութեան կողմէ՛ հայ ժողովուրդի ցանկուածային բնաջնման ծրարիքը՝ խելքէ՛ միտքէ՛ դուրս բան մըն էր: Հայ քաղաքական միտքը զէպերու հոսանքութեան նոյ՛ն իսկ չէ ունեցած:

Առ սեպի ունեցաւ նահապետութիւնը հայ ժողովուրդին ու իր անհնուատես, տեսլապաշտ, բարձրիտ գեկախարութեան:

Ամէնէն մեծ շարժեքներն մէկը, որ սեւէ մարդ կամ խմբակցութիւն կրնայ պատճառել իր ժողովուրդին, կը ստեղծուի երբ ան պատրաստուած ու արժանաւոր ցոյց կու տայ ինքիցք ստանձնած զորքին ու պաշտօնին, հակառակ իր անկարողութեան: Մեր կուսակցութիւնները, ո՛չ միայն մեր դանդուածներու աչքին այլ նաեւ օտարներուն եւ նոյն իսկ թշնամիին վրայ դորսուր ելլաւ կազմակերպուած ուժի մը սպասուորութիւնը ձգած էին, իրենց կոչումին բարձրութեանը վրայ դանուղի համբար ասորածած: Անտազային պարզուեցաւ որ անոնց իսկական արժէքին ու արտաքին արտայայտութեան միջէն անդուռ մը դուրս իջն ունէր: Արտաքին շայքընող գիմակի մը սակ ծածկուած էր ներքին տկարութիւն մը եւ շքատարութիւն մը: Անոնք երբեք չեն ունեցած իրենց ստանձնած պատասխանատուութեան ու գերին համայնատախան պատրաստութիւն եւ արժէք: Նոյն պատկերք մենք կը տեսնենք այսօրուան մեր իրականութեան մէջ՛ եւս: Հրապարակի վրայ կը գտնուին շատ մը մարդիկ եւ կազմակերպութիւններ, որոնք երբեք չեն լրացներ իրենց ստանձնած զորքին եւ պարտականութեան

պահանջած կարողութիւնը: Այս վիճակը՝ միամիտ ժողովուրդը օրօրելու եւ խորելու բնոյթն ունեցող հանրային գործունէութեան եղանակ մըն է, դատապարտելի ու նոյնիսկ այլապակի: Համեմատութիւնը երբեք մաս չէ կազմած հայ ղեկավարութեան ատաբեմութիւններուն: Քեբեւս մեր ցեղային նկարագրի մէկ երեսը կը կազմէ այս թեւրութիւնը. ինքնազոյութեան եւ սնափառութեան սրտիկ մարդու ուղին, որ արտաքին ձեւերով կը դժանդայ, ուրիշներու զոյգասանքը կը մուրայ, անասելով ու արձամարձելով ներքին, իսկական արժէքը: «Ամէն ժողովուրդ արժանի է իր ունեցած ղեկավարութեան» բացատրութիւնը եթէ արդարացում մը ընդունինք, կրնանք ամէն սիւսլ բնական համարել ու ինքնաքննադատութեան փորձն իսկ չկատարել:

Մեր ղեկավարներու գործունէութեան դատապարտելի խորքը ո՛չ թէ նուիրումի, սրտացուութեան, եռանդի ու աշխատանքի պահանջ էր, այլ կեանքը իր գլխաւոր, հիմնական առեւտրներով շրմբեկելու, շրջապատը եւ արհող պայմանները շահակնայու եւ հասկնայ չուզելու, աշխատանքի ձեւը եւ գործելակերպը աւելի շատ դադափորներէն եւ իտակներէն տանելու քան թէ իրական, շօտափելի կեանքէն, մէկ խօսքով՝ գրասենեակի մէջ, թուղթերու եւ զրքերու հետ ապրելու, ժողովներ ընելու եւ քաղաքական ու հանրային գործունէութիւնը՝ գրականութեան եւ արուեստի նման աշխատանք մը նկատելու պատանեկան ուղին էր: Ի՞նչ արդիւնքներ կարելի էր ստանալ զուտ ղեկներու այն անպատ դըրամազուխէն որ ժողովուրդը եւ մամուլաբույսն երկուստարգութիւնը ամբարած էր: Ղեկավարները՝ փոխունակ այդ ուղին գործածելու տարու, զայն պարունակող մարմինը մարտիրոսութեան մղեցին, ափսոսանքի ու կակճանքի անլուր տառապանքով:

Ի՞նչ է ղեկավարութեան մը սահմանումը եւ ո՞ր է անոր զեբը: Տրուած ժամանակի մը եւ պայմաններուն մէջ, կազութիւնը ըմբռնել իր ամբողջութեան մէջ տեսչութեան զօրաւոր կարողութիւնով մը ու մասամբ ալ հոտառութեամբ, եւ իր տրամադրութեան տակ գտնուող ուժերն ու միջոցները գասաւորել եւ գործածել՝ պայմաններէն առաւելագոյն օգուտը քաղելու կամ նուազագոյն շարիքը կրելու դիտաւորութեամբ:

Այն պահուն էրք մեր ժողովուրդը ամէնէն աւելի պէտք ունէր այս իմաստով եւ կոչումով ղեկավարութեան մը, ան չբացաւ ղէպերու ձեծութեան տակ, վախցաւ պատասխանատուութիւնէ, կարկամեցաւ ու ամէն բան լրեց իր ճակատագրին: Հայ ղեկավարութիւն փոտարէն գոյութիւն չունէր 1914ի պատերազմի յայտարարութեան պահուն: Ո՛չ մէկ կարգախօս լսեց ժողովուրդը, ո՛չ մէկ թելադրանք ստացաւ փոթորիկն հանդէպ զիրք մը ճշդելու: «Սոսմանեան քաղաքացիութեան պարտականութիւնը կատարելու» պատրիարքական կոչերն ու հրահանգները՝ զանգուածները կրաւորականութեան մը ղեկու, անօրինուած ճակատադիրը քրիստոնէտարք ընդունելու, ձեռնակապ թուրք գահճներուն յանձնուելու յորդոր մըն էր իր էութեամբ: Այնքան անհասկնալի էր, որ զանգուածը, զիւղացիութիւնն իսկ կը կարծէր թէ՛՝ ձեռական, դիւանագլխտական արտաբայտութիւն մըն էր եղածը, ու անձեռութեամբ կը սպասէր ուրիշ հրահանգի մը, հրապարակով շքուելիք, բայց իսկական հրահանգի մը: Չեկաւ, երբեք չեկաւ այդ հրահանգը: Երկուստարգութիւնը պատասխանեց թրքական զօրակոչին, զէնքերը յանձնեց ատամները կճրտելով, ու օրին մէկն ալ երախաները, ծերերն ու կրները իրենց մարմինը յանձնեցին, անարժան ղեկավարութեան մը փարսնուներուն ու վախին վրայ շինուած թրքական ղե-

հենին:

Վատութիւն չդորձեց հայ զեկազարութիւնը. առաքինի միայն եղաւ րամանյով զանպատաններու մահուան նակատագիրն: Ա՛յ խելք ունեցաւ եւ ո՛չ ալ անուահանութիւն: Կրօնքը պատասխանեց տարիներով, բայց ամէնէն մեծ քրիստոնեան դարձաւ կիանքի զճնակահաւ եւ րախտորոշ պահուն: Ի՛նչ հմայք ունէր սակայն այդ զեկազարութիւնը եւ ի՛նչ հեղինակութիւն ժողովուրդին վրայ: Կուտքի վերածուած անուաններ կային, եւ անոնց մէկ մասի թեթեւ նշանին՝ իրենց կեանքով պատասխանելու տրամադիր բազմութիւններ:

Ինչով բացատրել վերջին վայրկեանի ձեւնթափութիւնը եւ տկարութիւնը այդ զեկազարութեան: Իր դեբին ու կոշումին ամբողջական ու խոր գիտակցութեան պակասով: Անոր մեղքին մէջն էր հայ ժողովուրդին կեանքը. բայց ան չբժարանց այդ կեանքին ուղղութիւն մը տալու իր պարտականութիւնը. վախցաւ պատասխանատուութենէ: Վճռական էր պահը ու զճնակահաւ որդումներ կը պահանջէր: Չէր նմաներ թերթ մը հրատարակելու եւ անոր մէջ տեսակէտ մը յայտնելու խոնդրին, չէր նմաներ կղերականութեան եւ շագաններուն դէմ պայքար բանալուն, չէր նմաներ դպրոցները մեղք աննելու եւ երիտասարդութեան զատաստութիւններ կազմակերպելու գործին. չէր նմաներ նոյնպէս թուրք նախարարներուն սա կամ նա մեւով զիմում կատարելուն կամ Օսմ. Երեսփ. Տոպոգիին մէջ փոքրամասնութեանց իրաւունքը պաշտպանող ճառի մը:

Վճիռ պէտք էր տալ՝ հայ ժողովուրդը թրջական իշխանութեանց բարեկամեցողութեան յանձնելու կամ այդ իշխանութեանց խեղճան տրամադրութիւններուն ծանօթանալ յետոյ, անոնց դէմ կենաց ու մահու պայքարի մը մէջ մտնելու: Սարսափեցան այդ միջիտին հե-

տեանքներէն, որովհետեւ երկու ձեւին մէջ ալ սահար էր հեռապատկերը: Դեկազարները չուղեցին իրենց վրայ վերցնել այդ հեռեանքներուն պատասխանատուութիւնը: Անոնց ցոյց տուած տկարութիւնը զաղբեցուց մեր ժողովուրդը կազմակերպուած հասարականութիւն մը բլլալէ ու դարձուց ոչխորի հօտ: Վարանումը առնոց հոգեկան միճակի տիրապետող զինք եղաւ: Աղեցին ժամանակ շահիլ, սպասողական քաղաքականութիւն մը վարել, հաստատով պատերազմի շուտափոխ արարումին: Այս կեցուածքին տարաձայնութիւնը եւ անօրձնականութիւնը պատճառ դարձաւ նաեւ դիտք հակասող աշխատանքներու եւ գործերու: Օսմանեան պարեկէտ քաղաքացի մնալու հրահանգին դէմ գործեցին շատեր, զէնք բարձրացնելով օսմանեան բանակին վրայ: Թուրքերոյ մէջ վարուած քաղաքականութեան հակասակը գործեցին դուրսը դանուող Հայերը՝ կամաւորական խումբեր կազմելով: Թոյլ տրուած էր որեւէ Հայու իր գիտցած մեւով շարժելու. մէկը կ'ըկուէր Թուրքին հետ, միւսը՝ Թուրքին դէմ, որքէ մը՝ մատը մտիւրը չէր թաթիւնը:

Հետապնդուելիք նպատակն ալ պարզ ու յստակ կերպով ճշդուած չէր: Ի՛նչ կը սպասէին Հայերը պատերազմին բերելիք փոփոխութիւններէն: Անկախութի՛ւն, Թրքական հպոնակարութեան տակ ինճամարտութի՛ւն, սուսական հրատակութի՛ւն: Այնչէ կու պարզ: Կար միայն Թուրքերու պարտութեան բնդճանուր ցանկութիւն մը, պատերազմէն ողջ դուրս գալու բարի եւ բընական տրամադրութիւն մը ու ապաստարանութեան բառին տուած շոյող երազանքը: Բազաքականութեան էութիւնը չհասկնող մարդու հոգեկան միճակ էր այս: Վիճակ մըն էր ուրիշներն ալ իրեն պէս նկատելու: Թուրքերը Հայերուն հանդէպ յստակ ու որոշ քաղաքական

նութիւն մը զձած էին. րնաջնջումի քաղաքականութիւնը: Երկար ատեն զաղտնի պահեցին դայն, բայց զէպփերու նպաստաւոր զաստարութեան մէջ զործադրեցին հետեւողականօրէն, մշտականօրէն, ատանց տկարութեան: Կարելի էր միայն անոնց ցոյց տուած մշտականութեամբ ձախողեցնել կամ անկատար դարձնել այդ ծրարքին զործադրութիւնը:

Հայ ղեկավարութիւնը քաղաքական այդ բարձրութեան չէր հասած, որովհետեւ Յեղափոխութեան զաղափարական կողմը միայն ատած էր ու անստած անոր զործնական երեսը: Հետո պահուած էին ղեկավարութեան, յեղափոխական զործնական կեանքով ապրողները եւ երոպական համալսարանները աւարտող մտաւորականներուն յանձնուած էր ղեկը: Պետական դաստիարակութիւն եւ փորձառութիւն չունեցող այդ մարդիկը, իրենց ձեռքին սակ գտնուող արամադրելի ուժերն իսկ չկրցան զործածել ու ձեւնակապ յանձնուեցան թուրք զահիճներուն, ատանց թելադրութիւն մը իսկ կարենալ ընելու ժողովուրդին:

Այդ տկարութեան հետեանքը ահաւոր եղաւ մեր ժողովուրդին համար: Կուսակցութիւններու զոյութիւնը իմաստ մը պիտի ստանար պատերազմի ընթացքին երեւան հանելիք իրենց զործով: Անոնց ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ յեղափոխական զործը արդարացուց իրենց կատարած եւ ժողովուրդէն պահանջուած զոհողութիւնը: Կարեւոր մէջ արուած որոշումը, զիմացինը միամիտ նըկատող քաղաքազէտներու քանածեւ մըն է, պատերազմի վիճակ մը շրմբուող մարդոց որոշումը: Այդ որոշումը ո՛չ միայն թուրքերը շղոճացուց, այլ հայ ժողովուրդին կուսելու կամքը խորտակեց: Այդ որոշումը Պատրիարքարանի մը կողմէ արուելիք որոշում մըն էր եւ ո՛չ թէ յեղափոխական կուսակցութեան մը: Դժբախտութեան

մեծութիւնը հոն է, որ Օսմանեան հայրենիքին հանդէպ քաղաքացիական պարտականութիւնը կատարելու տրամադրութիւն ցոյց աւելով, ժողովականները կը հաւատային վտանգէ հետո պահել հայ ժողովուրդը: Թուրքին հաւատք ընծայելու բարեմտութիւն մը, որ անցեալին սոյնքան աղետաբեր եղած էր: Անոր խորքը սեփական ուժին հանդէպ անվստահութեան հիմնական զգացումն է:

5 — ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԶԻՆԱԳՆԱԿԱՐԻ
ՇՐՋԱՆԻՆ

Հայկ. պետութիւն ու խանգավառութիւն. — Օտարներու ապախնամ. — Անվտանութիւն անփական ուժերու հանդէպ. — Ամէն մարդ իր տունը. — Հայ ղեկավարը պատասխանատու չի զգար ինքզինքը իր արարքին համար:

Կազմուեցաւ հայ պետութիւն մը պատերազմի ամէնէն անյուսալի օրերուն, եւ եկաւ գինացազարը: Գործունէութեան նոր զաշա մը բացուեցաւ: Ի՞նչ խանգավառութիւն եւ ի՞նչ իրախճօճ մահէն ապատուող մարդոց: Հայ բանակ, հայ նախարարներ, ղեկանայէտներ եւ պատուիրակութիւններ:

Այդ անգամ աւ մեծամտութեան, ամբարտաւանութեան եւ անյատակ լաւատեսութեան ոգին թաւեցաւ հայ ղեկավարներու մտքին: Անպատկէի, երազին իսկ անհնարին թաղաքական կացութիւն մը ստեղծուած էր Հայերուն համար: Պետակտուութիւն մը ստեղծուած էր հայրենիքի այն մասին վրայ ուր արդունքը շատոնց հաշուած էին մեծազոր եւ ընդարձակ կայսրութեան մը (ցարական) մաս կազմելու դադարներին հետ: Թըւնամին (Թուրքը) ղեկաժամի եղած էր ու պարտուած, եւ յայթական ղեկակիցներ (Համաձայնականներ) Հայերը ազատագրելու իրենց խոստումներով: Այնքան խոստմնայից էր ու լուսաւոր կացութիւնը, որ տերոջ ընդհանուր իրախճանքին մէջ մտոցանք նոյնիսկ անուր Ռճիրը եւ Սուլը: Չունէրը նկատեցինք ազատագրութեան ճամբուն վրայ ինկած հերոսներ. բաւերու փոսապսակ

մը շինեցինք անոնց յիշատակին, ու մոռցանք բննելու իրականութիւնը:

Պատերազմին հայու յարգարբ կազմեցինք թիւերով հարուստնիս համբեցինք, վնասներու սոմարները պատրաստեցինք, իրաւացի պահանջատէր ըլլանինս ապացուցանելու համար: Բայց մասնունմնիս մէկ վայրկեան իսկ չկեղբոնացուցինք, մնացածը լաւ կերպով զործածելու եւ բանաւօր կերպով արժեքաւորելու համար: Ինկանք բարձր գիւտնայիրտութեան մէջ, մեծածախս պատուիրակութիւններ եւ ղեկողները պահեցինք, յուշարբեր պատրաստեցինք, նախարարներու գունացունները տեսնէք ու պահանջներ, պահանջներ... Մովէ ծով Հայաստանի: Հայրենասիրութեան մըցումի կայքը իրարու հետ. բնդարձակ, շատ հող ուտողը լաւագոյն հայրենասիրը համարեցինք, ու նորէն, ինչպէս միշտ, տակն քան գորտէն, օտարէն սրտակցինք: Անդլիացիք, Թրանսացիք, Ամերիկացիք պիտի կարգազէին մեր ինդիքը, Ալճիրի մէջ գաշնայիր պիտի կնքէին:

Անփական ուժերու արճամարճանքը, ինքնախոստումութեան պակասը եւ ամէն ինչ օտարներէն անկեղայելու մտքի ինքնութիւնը դժուար է այս մեծութեան մէջ պատկերացնել, հակառակ զէպքերուն բերած յաճախակի հերքումներուն: Ուրիշին հանդէպ քիչ մը կատակամտութիւն ունեցող կամ պարզապէս ուրիշ մը՝ ուրիշ նկատողը քիչ մըն ալ կը խորհի իր սեփական միջոցները եւ ուժերը զործածելու մասին: Հաւատացինք որ, մեզ որբերդութեան հանդէպ սրտցատութիւն ունեցողները կը մտահոգուին մեր կեանքով ու արճամայիր են մեկի պէս ու մեր շարժով աշխատելու արդարութեան հատուցման ու բոս այնձ գահողութիւններ ընելու:

Իրանագիտութեան հանդէպ մեր ունեցած վտաւհութեան մըցում, սկանք նաեւ գիւտնայիրտական

բարձր մարդնքներ կտարել: Ծածօթ էինք պարզ ու
 հասարակ ճշմարտութեան մը, բայց թութակի պէս
 միայն մարամ: Կ'ըսէինք որ օտար զիւսնապիտութիւն
 մը ուրիշին համար կ'աշխատի՝ երբ ինքն ալ շահ ունի:
 Ասկէ հետեցնելով, կը հաստատէինք որ օտար զիւսնա-
 պիտութիւնը պիտի աշխատի մեզի համար, որովհետեւ
 շահ ունի մեր գաղտ լուծման մէջ: Ամերիկան շահ ու-
 նի Մերձաւոր Արեւելքի հոգաբարութիւնը ընդունելուն
 մէջ, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան պահելուն, Անգլիան՝ Ռու-
 սստանի ծառայման դէմ պատուար մը ստեղծելուն,
 եւայլն, եւայլն: Մեծ պետութիւններու քաղաքական
 ճշմարիտ գիտաւորութիւններուն անձանքն, մակերեսա-
 յին ու թիթեւ արամբարանութեամբ, նախ մենք մեզ հա-
 մոզեցնէք մեր զիւսնապիտութեան վրայ ու յետոյ,
 կարծեցեցէք որ ուրիշներն ալ կը համոզենք մեր ըսած-
 ներով:

Ձեռք ուզեր խօսիլ այստեղ, զոչ Պատուիրակութիւն
 ըստած ազգային խայտառակութեան մասին, դէպքերու
 ընդհանուր ուղին միայն ցոյց տայու զիտու՞մով: Այդ ե-
 րեւոյթն ալ ուրիշ ողի մը կը մտանէ, խորապէս ախտը
 եւ կակմայի: Անկարգապահ ու անիշխանական ողին, զի-
 բար չհանդուրժելու, զիբար բամբասելու, պետականու-
 թիւն ըստածը չըմբռնելու, հատուածողական ու խրժ-
 րակցական մամը, նշգիծ, շտես մարդու ուղին: Եման
 մտայնութեան տէր մարդը մաքին համար, անհասանե-
 լի է իրապաշտութիւնը. մեր ներքին կեանքը կարգի գը-
 նելու, գասաւորելու, կազմակերպելու անհրաժեշտու-
 թիւնը: Զինտղազարի առաջին օրերէն, մենք կը տես-
 նենք մեր զեկամարներու գասապարտելի, մեղապարտ
 անարբերութիւնը. մեր ներքին կեանքին հանդէպ:

Երկար ասրիններ է վեր Պատուիրակութիւն մը ու-
 նէինք եւ Երկար ամիսներ է վեր Պետութիւն մը: Ազ-

չեցուցիլ բան է, որ այդ տիտղոսաւոր կազմակերպու-
 թիւնները անգամ մը հարց չեն դրած ու մտածած թէ՛
 ի՞նչ պիտի ընեն պատերազմի աւարտումէն ետք Սուրիոյ
 եւ Միջագետքի անապատներուն եւ քաղաքներուն մէջ
 ցրուած տարազիր Հայ իբրբը: Բնական ու պարզ բան մը
 գտած են, որ ամէն Հայ վերադառնայ իր ճննդավայրը,
 նոյնիսկ եթէ ան դանուի Գոնիայի, Էնիլիւրիի, Պրուսա-
 յի պէս թրքական ծովու մը մէջ: Հաւատացած են, որ
 ջարդերէն ազատ մնալու ճարպկութիւնը ունեցող մէ-
 կը՝ կրնայ նաև ազատութեան մէջ ու թշնամիին պար-
 տուած միջոցին, հեշտութեամբ իր գլխուն ճարը նայիլ:
 Ի՞նչ պէտք ունին գրողելու վերապրողներու ապագայի
 խնդրով: Զ՞ որ զինակիցները ամէն նիւթական միջոց
 կը հայթիայեն մարդիկը իրենց տեղերը վերադարձնե-
 լու: Բազմահազար մարդոց այդ տեղափոխութեան ու
 շարժումին մէջ, մէկ օրինակ միայն կը յիշեմ, — Պա-
 քուպոյի զաղթականաններուն Հայաստան փոխադրու-
 թիւնը — որ պուտ մը խելքի եւ սրոցաւութեան ապա-
 ցոյցը կը կազմէ: Այս բազաութիւնն ալ, հաւանաբար
 այն պատճառով, որ անոր վանցի էին ու հնարաւ-
 րութիւն չունէին վան վերադառնալու:

Ստեղծուած պատեհութիւնը սակայն, անօրինակ էր
 ազգահաւաքումի եւ Հայերը իրենց հայրենիքին մէջ ան-
 դաւորելու տեսակէտէն: Քիչ մը պետական բմբում
 ունեցող հայրենիքի ու պետութեան հիմնական եւ մը-
 նայուն շահերը հասցող զեկամար մը՝ թոյլ չէր կըր-
 նար տալ, որ Հայերը կրկին Անատոլուի մէջ, թրքական
 իշխանութեան տակ գրուէին, Ռարբերդէն, Տիգրանա-
 կերտէն մինչեւ Պրուսա եւ Պոլիս: Ո՛ր Այդ Պատուիրա-
 կութիւնը եւ ոչ ալ Հայաստանի կառավարութիւնը չեն
 դրազած այս հարցով, եւ անոնց վարչիներու մաքին մէջ
 իսկ չէ սպրզած հաւանաբար նման մտածում: Կա՞ր

սակայն ասիլ աւելի հայրենաշէն, լուրջ մեծնարկ, Կե-
րեակոյնմ վայրկեան մը որ 5-600,000 Հայեր (արտա-
սահմանի մէջ գտնուող այժմու հայութեան մեծագոյն
տոկոսը) 1918ի վերջերը եւ 1919 եւ 1920 տարիներուս
Հայաստանի մեկնած ըլլալին, փոխանակ իրենց ծննդա-
վայրը վերադառնալու, ու կը մտածեմ որ բոլորովին
տարբեր պիտի ըլլար մեր ժողովուրդին նահապետները:
Հասնաբար Կարտի աղէտը չպատահէր, բայց վստա-
հարար այս ժողովուրդին խնայուած պիտի ըլլար երկ-
րորդ արտագաղթը: Հայաստանի բնակչութեան թիւը
թերեւս հիմա հունանին կրկինը ըլլար եւ ազատուած ըլ-
լալինք Գաղթահայութեան ինքնուրուագանման մտահո-
գութենէն:

Այսպէս մեծ մեծարկներու յղացման ու զործադրե-
ման անընդունակ եղողներ, գիտեմ որ անարկութիւններ
ունին ընկիթ, գործնական գոյուարութիւններ ցոյց պի-
տի տան, դրամական միջոցներու պակասը մէջտեղ պի-
տի դնեն, այդ ստեղծուած Հայաստանի թշուառութիւնը
պիտի բացատրեն ու թերեւս նաեւ քաղաքական նկա-
տումներ առաջ պիտի քշեն, ատարադիր բազմութիւննե-
րը իրբեւ հիմ ցոյց ապրով Քուրբբայէն պահանջելիք մեր
Նողերու ստացման: Ասոնք բոլորը բժրոնելի ըլլալով
Հանդերձ, մեծնարկին մեծութեան բաղդատմամբ, ու
զորմէի արդարացումներն են: Մեծ գործերը՝ մեծ ճիգով,
մեծ գոհադութիւններով եւ գրկանքով միայն կը կատար-
ուին: Ինչպէս որ, սովի, հիւանդութեան եւ թշուառու-
թեան մէջ ապրեցու Հայաստանի ժողովուրդը եւ յաղ-
թեց բոլորին, անոր ջով, անոր կողբին, անոր նեղու-
թիւնները բաժնելով պիտի կրնար աւրել նաեւ տարա-
զրութեան գորհուրանքը անսնող ու մահն իսկ արհա-
մարհելու հուշոյ մեծութիւնը ստացող ժողովուրդը:

Օրինակ մը միայն տուի, շաւիտին փաստ մը՝ այդ

տանի ղեկավարութեան ժողի խեղճութիւնը եւ միջա-
կութիւնը հաստատող: Յիշե՛մ նաեւ որքանաւարումի
գործը, այնքան անկատար ու թերի կերպով կատար-
ուած: Արո՛ւ վղին պիտի ընտցնենք՝ Քուրբբուր, Բիւր-
սեբու եւ Արարնեբու ջով սակաւին գտնուող հարիւր
հազարաւոր հայ կենեբու, որբերու անէ՛ծքը: Ո՛վ հաշիւ
պիտի տայ՝ մեր յեղին համար աւ յաւա կորսուող այդ
թշուառ ու գլխախտ արարածներու ժամին:

Այո՛, ճիշդ է եւ բժրոտապայցիչ, որ որեւէ թուիչը
չէ ունեցած այդ ստեղծուած ղեկավարներու միտքը,
որեւէ լայն հորիզոն չէ տեսած անոնց քաղաքական սե-
սոգութիւնը, խոր հազարգակցութեան մէջ իսկ չէ ե-
ղած անոնց հողին Հայ Ծառին հետ: Ասոնք նմանցու-
ցած են պետական գործը՝ թաղականի գործի, մամուլը,
աէրաէր նշանակելու պարտականութեան: Ու այս մի-
ջակութեան ինկած են, որովհետեւ արհամարհած են,
խեղճ ու ողորմելի նկատած իրենց ժողովուրդի ուժն ու
կարելիութիւնները, հաստօք չեն ունեցած իրենց յեղի
սակցածագործ բնդունակութիւններուն վրայ: Փաստաբա-
նած են հայ միաբն ու բազուկը կրկով ու բաւով, բայց
կրբեք փաստութիւն չեն ունեցած անոնց Հանդէպ, ո-
րովհետեւ իրենք իրենց անձին վրայ վստահութիւն չեն
ունեցած ամէնէն ստալ: Հայ ղեկավարի տրուարը՝ իր
չըջապատին վրայ հեղինակութիւն մը, անուն մը ստեղ-
ծելու մտահոգութիւնով առաջնորդուող մարդն է, որ
նաեւ կը խօսի, զժխթներ կրնէ այդ արդիւնքին հաս-
նելու համար, բայց կրբեք բուարարում և պատրաստու-
թիւն չի զգար իր մէջ, ստանձնած պարտականութեան ու
զեբին եւ կրբեք պատասխանատու չի զգար ինչպիսիք
իր բրած կամ շքրած գործերուն: Ըսի բնորոյ թաղ-
հայ ղեկավարը պատասխանատու չի զգար ինչպիսիք հա-
սարակութեան, հաշուետու չի նկատեր ինչպիսիք իր

գործերուն:

Կատարուած աճաւոր սխալներուն եւ ստեղծուած շարիքներուն համար, ոեւէ հայ ղեկավար տակաւին պատասխանատուութեան կանչուած չէ: Իր ըրած սխալներուն համար, ինքզինքը զոնէ պատասպարտող մէկ հաս հայ ղեկավար չյայտնուեցաւ տակաւին մեր կեանքին մէջ: Կարսի մէջ միայն մէկ զորութիւն անձնատպանութիւնը լսեցինք: Ի՞նչ եղան միւսները եւ ի՞նչ ըրին իրենց գործունէութեան ձախողանքին ետք: Իր պատասխանատուութեան գիտակից մարդը, աղամարդու պէս, զոնէ ինքզինքը կը պատժէր ծանր սխալէ մը ու ձախողութենէ մը յետոյ: Վճռովուրդ եւ ղեկավարութիւն գիրար կ'արժեանէր քացատրութիւնը զոնէ այս կէտին մէջ ճիշդ է: Ժողովուրդ մը երբ վարժուած է ամէն տեսակ աղէտներու եւ շարիքներու, կեանքի մէջ ամէն բան կը զտնէ քնական եւ ընդունելի: Երբեք չանդրադառնար աղէտներու պատճառներուն եւ անոնց պատասխանատուներուն վրայ: Ո՞վ ալ ըլլային գործող մարդիկը, արդիւնք նոյնը պիտի ըլլար՝ կը մտածէ: Ահաւասիկ ընդհանրացած մտածելակերպը մեր զանդուածներուն:

Արեւելքի ըլլախուս համար է այս նախատարու պաշտ ըմբռնումը: Բայց ճիշդ է: Եթէ ճիշդ է, ինչո՞ւ կը փնտռուին եւ կ'ընտրուին գործի մը յարմար նկատուած մարդիկը եւ հանդիպող մարդոց չի չանձնուիք ղեկավարութիւնը: Եթէ ճիշդ է, ինչո՞ւ նոյնիսկ կազմակերպութիւն ըսուածը: Չէ՞ որ կազմակերպութիւն ըսուածը ղէպերու ընթացքը ծրագրուած նպատակի մը ծառայեցնելու աշխատող մարդոց խմբաւորում մըն է: Ի՞նչ իմաստ կը մնայ կազմակերպութիւն մը, ղեկավարութիւն մը ստեղծելուն մէջ, եթէ որեւէ աղղեցութիւն պիտի չընեն անոնք ղէպերու վրայ: Դէպքերը կան, բայց անոնց պատրաստութեան եւ ընթացքին վրայ

անպայմանօրէն իրենց աղղեցութիւնը կը գործեն կազմակերպութիւններն ու մարդիկը, եւ այդ չափով իսկ անոնք պատասխանատու են իրենց գործունէութեան:

Տխուր, ողբալի վիճակի մը մասնուած է մեր հանրային կեանքը, որովհետեւ պատասխանատուութեան զպացումը գոյութիւն չունի: Ո՛չ գործողը պատասխանատու կը զգայ իր կատարած գործերուն եւ ոչ ալ հանրութիւնը պատասխանատուութեան կը կանչէ գործողը: Միշտ այսպէս եղած է եւ այսպէս ալ կը շարունակուի մինչեւ հիմա, ամէն գործի մէջ, ամէնէն ճասարակ գործէն մինչեւ ամէնէն լուրջը: Բարոյական անկումի նշան մըն է այս: Դեկավարները կը պզտն անշուշտ այս պարագան, բայց անոնց համար ձեռնառու չէ այս վիճակին փոփոխութիւնը: Ժողովուրդը ինքն է ամէնէն շատ տուժողը այս կացութեան հետեւանքներէն, հետեւաբար իրեն կը վերաբերի անհրաժեշտ փոփոխութիւնը ստեղծելու աշխատանքը:

6.— ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1920ԷՆ 1924

խուճալ. — «Օտարական». — Անհայրենի մարդը արեամարնուած է. — Անհաստակ յաջողութեան հետապնդում. — «Արտաքին ազդակներ». — Յանցար չըլլալու համար լսեղն երեւիլ. — Հայուն մմափառութիւնը. — Կուսակցական պայքարը. — Կուսակցական հայրենիք. — Պարտուար իրքեւ գահ կ'երելի. — Պատասխանատուութեանց նշում. — Արգելի գտաւարութեան. — Բազուքեան պակաս. — Հայու հագին եղբայրակցած դժբախտութեան հետ:

Անցան ու դացին խանդավառ օրերը: Քաղաքական կացութիւնը հիմնապէս չըջուեցաւ: Պարտուած ու կրօնուած Թուրքիան ուղի կ'անկնեցաւ: Եարժան մէջ դըրու իր ներքին ուժերը ամբողջապէս. առաւելագոյն չափով շահագործեց Մեծ պետութեանց հակամարտութիւնները եւ ասպարէզ կարգաց ամբողջ ներպայային: Պարտութեան մասանց հայ նորակազ բանակը, զրաւեց Հայաստանի կէտը, դուրս բշեց միասնան կիրիկաւէն, ծովը թափեց Յոյները ու վերջնական նկատուած պարտութիւն մը վերածեց յաղթանակի:

Կրկին ահարկուեցաւ Հայն ու փախուստին մէջ դըրտու իր փրկութիւնը: Քանի մը տարիէ ի վեր հազիւ տուն տեղ եղող, նոր կեանքի մը հիմը դնող մարդիկ, կրկին պարտաւորուեցան քանդել ու լքել ամէն ինչ ու շողենաւ նետել ինքրի՛ թնին: Առճապ: Ամէն մարդ իր զլիւսն, ամէն մարդ բը համար: Անբարոնելի էր երե-

ւակայել այսքան ահաւոր փրտուում մը հայ մտքի լաւատեսութեան ստեղծած քաղաքական շէնքին:

Ղեկավարներն ու կուսակցութիւնները ձեռնթափ եղան, հարեցան կարծես 30,000 քառ. քիլոմէթրի իջած Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային Հանրապետութիւն: Մէկ Հայ իսկ չմնաց կիրիկիոյ մէջ, ուր օր մը քանի մը անկախութիւններ հռչակուած էին: Հայու հետքն իսկ չմնաց ամբողջ Թուրքիոյ մէջ, բացի Պուլէն: Ու Հայը՝ Մուրիոյ, Պալքաններու եւ Կրանայի մէջ դարձաւ նանսէնան դաղթական:

Ստեղծուած նոր կացութիւնը նուիրադործուեցու լօզանի մէջ, Հայիական Դատի մրայ Մեծ պետութիւններու դրած դամբանաքարով: Քաղաքական դատը վերջացած էր եւ պարզ կեանք մը մուրալու դործին վերածուած: Եղած էինք ճՕտարականներ, Վրաղթականներ, ճնանսէնան հպատակներ:

Առեն մը յատկացուցինք մեր նոր կացութիւնը հասկնալու եւ այդ կացութեան դատաշնչելու: Բնակութեան, ճարտարութեան, դործարաններու մէջ աշխատելու, առևտուր ընելու իրաւունքներ խնդրեցինք: Կաթիլ-կաթիլ առին մեզի այդ իրաւունքները, յետոյ նորէն ետ առին, կրկին առաւ եւ կրկին ետ առնելու համար: Հատկաւ սկանք քիչ մը, որ հայրենիք շունցող մարդը՝ ողորմելի, թշուառ զոյութիւն մըն է, արհամարհուած ու անարդուած արբամ մը: Տեսանք շուրջերնիս որ մեծ եւ զորաւոր Հայրենիք ունեցող բարձր եւ ուժով կը խօսի, ո՛չ միայն իր հայրենիքին եւ տանը մէջ, այլ նաև դուրսը՝ ուրիշներու հայրենիքին մէջ: Կուսակցինք քիչ մըն ալ որ անհատի մը մեծութիւնը համեմատական է իր հայրենիքի մեծութեան:

Քառորդ դարէ ի վեր ո՛չ մէկ փոփոխութիւն մեր

կացութեան մէջ, բացի մեր ապրած միջավայրին յարմարելու մեր հոգեկան սիճակէն: Ստեղծուած կացութիւնը նկատեցինք վերջնական ու միակ խելօք եւ հնարաւոր բանը այդ կացութիւնը ընդունելու եւ անոր պատճաճելու ճիշդ սեպեցինք: Հաղուստնիս փոխեցինք, ուսելիքնիս փոխեցինք, աշխատեցանք յիշունիս եւս փոխել: Տուներ շինեցինք ու սնանանոց հարուստ դասնալու մասին խորհեցանք զիւր-ցեքեկ: Մասամբ յաջողեցանք եւ սկսանք արժէք մը գրել մեր մէջ: Բայց այդ արժէքը տուինք մեր անհատական ընդունակութիւններուն ու ժողովանք բաժին հանել անիկ, մեր ցեղին: Որեւէ ընելիք չդասնք հայ հասարականութեան համար: Ամէն բան դուրսէն եւ օտարէն սպասողի մեր հին ունակութենէն շրտածուրեցանք: Մեր գծրախտութիւնները վերազրեցինք արտաքին ազդակներու, մեր կամքէն անկախ տեղի անեցած գէպերու: Վայրկեան մը իսկ շանդրագոռացանք որ բացառութեան այս կերպը աւելորդ կը դարձնէր մեր գոյութիւնը այս աշխարհին վըրայ: Ինչո՞ւ կայ եւ կը մնայ մէկը, երբ չի դրացնեն ինքզինքը, երբ կը գրժէ իր գոյութեան պահպանման մէջ, իր միջոցներուն եւ արժէքին զեքը, երբ փնտորի մը կարեւորութիւնը կու տայ ինքզինքին, խողալիք հովերուն:

Ինքնուրացման այս տրամաբանութիւնը հետեւանքն է մեր ուժերը կշռել ու դնահասել շուղելու տկարութեան, եւ քնազդի վերածուած ահաւոր Վախի մը: Գարեկր ապրած ենք այդ վախին մէջ, մըջիւնի վերածուած ենք, մեր պատեանէն դուրս դալու սարսափին ազդեցութեան սակ, հիւշացած եւ չբացած ենք: Գուրքը խոչարացոյցով դիտած ենք, ամէն ինչ հակայ ու ահարիւ տեսած, իսկ մանրացուցած ենք մեր աչքերը ինքզինքնիս քննելու ստեն: Այս ձևով, մեր եւ դուքսի միջեւ

ուժերու անչափելի համեմատութիւն մը տեսած ենք: Մտարողիկ եւ փոքրոյի մարդու ողին է այս:

Բայց պէտք է դիտել որ նոյն տրամաբանութիւնը ամէն գործի մէջ, ինքնադարացում մըն է հանրային գործիչներու համար: Ամէն զէպք եւ երեւոյթ արտաքին ազդակներով բացատրող մէկը՝ կը մերժէ ընդունիլ զէպքերու պատրաստութեան մէջ իր զերն ու պատարանատուութիւնը, հետեւարար նաեւ իր յանցանքը կամ սխալը: Ուրիշ խօսքով, յանցաւոր չդանակու համար կ'ընդունի խեղճ եւ տկար ըլլալ, իր սեփական կեանքին վրայ որեւէ ազդեցութիւն չունեցող մէկը նրկատուիլ:

Յանցաւորութեան եւ տկարութեան միջեւ, վերջինին տուած ընտրութեամբ իսկ կ'երեւի մեր զիկալարներուն եւ կազմակերպութիւններուն հողեկան պատկերը: Սովորական եւ հանդարտ օրերու մէջ, ամէն գործի տէրն ու տիրակաճը եղող մարդիկ, ծանր ու պատասխանատու գործի մը մէջ՝ կը զաղբերու աննոց տիրութիւն ընելէ, դառնալով զէպքերու հարկադրանքը ընդունող խեղճ արքարածներ:

Պարզ է որ հայ մարդը երբեք հայիին մէջ չէ դիտած ինքզինքը, կամ դիտած է կորնքերով կամ զոգաստը հայիին մը մէջ, ուր ամէն ինչ այլափոխուած, ազարտուած կ'երեւի: Ատոր համար է որ հայ մարդը խորապէս զգալով ու ապրելով հանկերձ իր տկարութիւնը, չի խոտոյանիր զայն եւ ահաւոր սնափառ մըն է: Ձէ՞ք յամբ ամէն տեղ ու միշտ, ինքնազոյութիւնը մեր մարդոց: Քանի մը մարդիկ յաջողած են անտեսական կեանքի մէջ, ու ահա կը դառնանք ստեւտուրի մէջ անմըքցելի փողովորդ: Ախարհի սա կամ նա անկիւնէն զբրականութեան, զիտութեան կամ արուեստներու մէջ յաջողած Հայու մը անունը կը լսենք, անբաղդատելի

մշակութային արժէքներ ունեցող ազգի մը հովը կու տանք մենք մեզի՝ Պատմութեան մէջ, — մասնաւորաբար ուրիշ ժողովուրդներու — հայ գինւորակներու եւ պետական մարդոց անունները կը հւլովենք, ու կըրկին մե՛ծ, մե՛ծ ժողովուրդ մը կը զգանք ինքզինքնիս: Այսպէսով կ'որորութեք մեր սնտիստութեան պարզեւած հետանքին մէջ:

Կը ջարդուինք, պատճառ դուրսը կը տեսնենք. կը արտոնուինք քրկրազունդին մէկ ծայրէն միւսը, պատճառ ուրիշներն են: Ինքզինքնիս կը մոռնանք, ամէն օր մաս մը կը կորսնցնենք մեր էութենէն, միշտ ուրիշներուն պատճառով: Օր մը, պարզ ու յստակ կերպով քաջութիւնը շունեցանք խոստովանելու մեր տկարութիւններն ու բերութիւնները: Կամ աւելի ճիշդը, մեզմէ ա՛մէն մէկը՝ տկարութիւնը եւ յանցանքը միշտ ուրիշի մը մէջ տեսու, բայց երբեք իր սնծին ու իր պատկանած կազմակերպութեան: Ամէն ինչ արտաբիւն ազդեցիկներով բացատրել ուղղ մարդու հողերանութիւնը ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ: Գէշ ու վնասակար հետեւանքներ ունեցող գործի մը մէջ, անխուսափելիօրէն յանցանք մը դրստութիւն ունի: Աղբ յանցանքը իր վրայ տունը չուղղոյ իսկական յանցանքը քնակածօրէն դայն ուրիշի մը վրայ նետել կ'ուզէ: Այս մտայնութեան հետեւանքն է այս տկանը խոսցնող ազմուցի ու վէճը, որ լեզուցած են մեր ներքին կենեքը քառուղ դարէ ի վեր, ատելութեան եւ կիրքի այն կուտակումը, որ կը զգայ մեզմէ ամէն մէկը ինքն իր մէջ եւ ուրիշին մէջ:

Ի՞նչ է պատկերը, արդարեւ, արտասահմանի հայութեան ներքին կենեքին 1920էն ի վեր: Կուտակչական մէն ու պայքար: Այդ պայքարը շատ հետու էր զողովարական ու դաստիարակչական բովանդակութիւն եւ դիտում ունենալ: Երբ վայրկեան մը կը պատկերացը-

նենք այդ պայքարին ստացած դանազան արտայայտութիւնները, — մարդասպանութիւն, կոռւ, ծեծ, հայհոյութիւն, կիրքերու եւ սուրութեան պոթիկում, — չենք կրնար տարակուսել անոնց տուն տունը զգացումին էութեան վրայ:

Կայ զաղափարական պայքար մը՝ կուտակչութիւններու ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական սկզբունքներու հակադրութենէն եւ քաղխումէն ստեղծուած, որ կըթիչ է ու դաստիարակիչ իր տեսական մասով, եւ ուր առաւելագէտ արամարանութիւնը կը խօսի: Այդ պայքարը կը փոխէ սակայն իր ընդլայն երբ գործնական ձեւ կը ստանայ: Պայքարող կողմերէն իւրաքանչիւրը չի բուսկանանար իր վարդապետութեան եւ տեսակէտներու մեկնարանութեամբ, չի պահանջ դանաք հակադրելով դիմացիին տեսակէտներուն, իր ունեցածին աւուելութիւնները եւ միւսին սխալները յայտնելով: Հանրային գործիչները շատ լաւ գիտեն որ դանազանները համոզող գլխաւոր միջոցը եւ զենքը երբեք արամարանութիւնը չէ: Այդ միջոցը անոնք կը գործածեն շի միջի յայլոց՝ ձեւով: Անոնք գիտեն որ կիրքերու եւ զգացումներու վրայ յենուելով միայն կրնան կապուել զանդուաններու շարժման մղել: Ամէն ոք կը հասկնայ թէ՛ մարդուն հակակշիռին չեմքարհուող այդ կարողութիւնները երբ խօսին, ի՞նչ կ'երպարանք կը ստանայ պայքարը: Իրրիւ Արեւելքի ժողովուրդը եւ քաղաքացիական դաստիարակութեան տեսակէտով թոյլ մտնանող, անբողոքական ենք սանձ զնելու մեր կիրքերուն: Սկզբունքներ եւ դաստիարակիչ իւրացնել աւելի, մոլեւանդութիւն եւ նախապաշարում տեղծած ենք: Հանրային խնդիրներու դրական եւ օպտակար կողմերը տեսնել աւելի, մեր ասանդութիւններն ու հաստատութիւնները շոյող երեսը նը՝ կտաի տունը վարժուած ենք:

Քարոզչութեան արուեստին վարժ եւ փորձառու եղողներ, այս բոլորին տեղեակ ըլլալով՝ լաւազոյն ձեւով կրնան զործածել մեր ժողովուրդի այս սրամազրութիւնները: Անոնք գիտեն իւրաքանչիւր տաննի եւ պայմաններուն համապատասխան կարգախօսներ նետել հրատարակ:

Ի՞նչ էր մեր կացութիւնը երկու պատերազմներու միջեւ երկարող շրջանին եւ ի՞նչ էր այդ կացութեան հանդէպ որդեգրած դիրքը հայ քաղաքական ղեկավարութեան:

1914—1918ի պատերազմին բերած անլուր աղէտներուն մասնակի հատուցումը ստացած էր հայ ժողովուրդը Հայաստանի պետականութեան ստեղծումով: Անընպատելի եւ անհաւատարի էր իրողութիւնը, ճիշդ այն պահուն, երբ սահմանին միւս կողմն ալ երկարած էր թուրք դահիճին ձեռքը: Ազդովին եւ ամբողջապէս չբարձրացին խնդալիտուուիլ անով, եւ հայրենիքը դարձաւ մեր ժողովուրդի մէկ մասին, մէկ հատուածին միայն յոյսերուն եւ հաւատքներուն ձգողութեան կեդրոնը: Դժբախտաբար, այս ձեւով ալ շարունակեց մնալ միշտ: Հատուածողականութիւնը, կուսակցական նեղամտութիւնը երբեք չկարողացան հայրենիքի դադարաբեր եւ իրականութիւնը՝ խորհրդանիշը դարձնել հայ ժողովուրդի դարուար ձգտումներուն: Հայրենիքը՝ փոխանակ իր բաժներով ուժերը չաղտխող, վերին ու արեւապետող դադարաբեր ըլլալու, դարձաւ դանձր աւելի բերեղացեաց, յստակորէն իրարմէ բաժնող ու անհաշտ դիրքերու մղող իրականութիւնը: Հայրենիքի շուրջ հայ ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկու բնի: Հայրենիքը չեօթնուեցաւ իր վարչաձեւին հետ, դարձաւ կուսակցական: Հայ քաղաքական մտքի թշուառութիւնը այս անդամ աւելի ծանր եւ ճրճուող ձեւով յայնուեցաւ:

Այնքան ողբերգական անցեալ ունեցող ժողովուրդէ մը տրամաբանօրէն կը սպասուէր որ լաւ ըմբռնէր հայրենիքի ամենազօր արժէքն ու կարեւորութիւնը. կը սպասուէր որ ան բացառելի իր անցեալը ատուելապէս հայրենիք մը շունչնալու իրողութեամբ, ու իր փրկութեան միակ յենարանը տեսնէր հայրենիքին մէջ: Ծառեր արճամարտեցին այդ հայրենիքը, որովհետեւ փոքր էր, թշուառ ու աղքատ: Ուրիշներու հարուստ, բարգաւաճ հայրենիքը նախընտրեցին իրենց սեփական բայց խեղճ հայրենիքին: Ուղեցին հարուստի տան մէջ իրբեւ ծառայ շախտելի, քան ի՛նչ իրենց իւրեք-ձեթին մէջ ազատ ապրիլ: Ազատ ըլլալու, իր տան մէջ ըլլալու հողեկան զոհացումը երբեք չէին ունեցած. տեւականօրէն ծառայ մնացած էին ու ազատութեան լայն հորիզոնին անջնա երբեք չէր խոխտացած իրենց տնտղութիւնը: Կուզէին հանդիստ, լայն ապրիլ, վարձակալ մնալ, տուն չինելու նեղութիւնը չբաշխու համար: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, իրաւունքն ալ կուտային ինքզինքնուն, հայրենիքի մէջ կատարուած աշխատանքները քննադատելու, սխալ ու փխտակար ցոյց տալու բոլոր զործերը: Ամաբլտոս հայրենասէրի ոգին էր այս, իր անհանդուրժելի ու ճշճիմ բարոյականով: Պարկեշտ մէկը՝ երբ տրամադիր չէ հաւաքական զործին իր բաժինը բերելու, անուսպն ամօթխածութիւնը պէտք է ունենայ ուրիշի մը աշխատանքը չխանդարելու: Աշխատող մարդն է որ իրաւունքն ալ ունի խօսելու եւ քննադատելու:

1920էն 1922 ամէն ճակատի վրայ մեր կրած պարտութիւնը կրկին որեւէ փոփոխութիւն չտեսնեց մեր քաղաքական ընդհանուր դատողութեան մէջ: Կացութիւնը կրկին չկարողացանք գնահատել առարկայօրէն: Հայաստանի խորհրդայնացումէն եւ քէմալականու-

թեան յաղթութենէն ետք, ի՞նչ էր ստեղծուած կացութիւնը: Հայրենիք մը՝ 7-800,000 ամբոփ ու զրեթէ միատարր ազգաբնակչութեամբ ու նոյնքան ժողովուրդ ցրուած դուրսը: Ի՞նչ պէտք էր թիւազրեք այս պիլանը ուղղման եւ հայրենաէք քաղաքական առաջնորդներու: Հաստատել նախ, որ Հայաստանի ժողովուրդը ազատուած է Փիլիքբանքն ընտելումի հետանկարէն ու վախէն, եւ իր հայրենիքի հարապատ միջավայրին մէջ ընդունակ իր ազգային ինքնաշատուկ կարողութիւնները դարգացնելու եւ արժէքները յայտնաբերելու: Միւս կողմէ, հաստատել որ ցրուած ու արարցնուած Հայութիւնը անխուսափելիօրէն կենթարկուած է կազմալուծման եւ կորուստի վտանգին:

Այս հաստատումը ինքնին պարզ ու յստակ կը դարձնէ նաև մեր հետեւելիք գործունէութեան ընդհանուր ոգին: Կորուստէ փրկել կորսուելու դատադարտուածը, եւ զիւրացնել զարդացումը տեւելու եւ մնալու սահմանուած հաստուածին: Ի՞նչ ձեւով հնարաւոր էր այս նպատակին իրագործումը: Յոյց տալ վտանգուածներուն, ուղուան ու անհրաժեշտութիւնը ինքնութեան պահպանումին: Յուսահատութեան եւ ինքնաբերական խորհուրդ կը տիրէր ամէն կողմ: Հայ ծնած ըլլալուն համար ինքզինքը դժբախտ զղացողներու թիւը բազմապատկուած էր. ամէն մարդ մութ ու մաշակ կը տեսնէր ապոլոսն: Ղեկը կորսնցնող զանգուածներուն հողեկան կորուրդ պահել տալու մէկ նեխական եւ շօշափելի իրականութիւն գոյութիւն ունէր: Հայրենիքը: Կասկի նմար, փրկութեան խորքնա ընդունելու եւ ցոյց տալ զայն իրբև մասնակի իրականացումը մեր ձգտումներուն եւ մեկնակէտը անոնց ամբողջացման: Այս էութիւնը տալ հայրենիքին եւ այս ձեւով պատկերացնել, պիտի նշանակէր մէկ կողմէ խանդավառուել հայրենիքի վերելքով, ստօբեայ ճիղե-

բով եւ նուաճումներով եւ միւս կողմէ, իրբև հայ ապրելուն մէջ որեւէ իմաստ ու նպատակ չտեսնող բազմութիւններուն, տեւելու եւ մնալու խորհրդանիշ մը ցոյց տալ, ինքնապահպանութիւնը փարձը մը բոցավառել:

Այս ոգիով առաջնորդուողը՝ բարձր ու վեր պիտի նկատէր հայրենիքը ամէն նկատումէ, պիտի զուշանար զայն վէճէ ու պայքարի աւարկայ դարձնել, ակնածանքով պիտի մտնենար հայրենիքի հետ կապուած բոլոր հարցերուն:

Արտասահմանի հայութեան քառորդ դարու հանրային կեանքի արտայայտութիւնը երբեք այս ոգին երեսն չի հաներ: Ընդհակառակը: Հայրենիքը դարձած էր բաժանում ստեղծող, պայքարը գորացնող, հանրութիւնը երկու անհաշտ մասերու բաժնող գաղափար մը:

Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս եւ որո՞նց կողմէ այս ընդլծը ստացաւ հայրենիքի գաղափարը եւ իրականութիւնը: Այս հարցումներուն արուելիք որեւէ պատասխան, որչափ ալ անաշատութեամբ ըլլայ, չի կրնար դռնացնել բոլորը: Մարդիկ չեն կրնար իրենց ապրած շրջանի զեղքերը գտելու առաքիւյթէն, պատմարանի պէս: Միւս կողմէ, ընկերային հարցերու մէջ, մարդիկ զժուարտութեամբ կրնան կամ ընաւ չեն կրնար ընդունել իրենց համոզումներուն հակառակ կողմ մեկնութիւնները: Ասոնք պարզ ըլլալով հանդերձ, օգտակար է սակայն, հնարաւոր անկողմնակալութեամբ, բացատրութիւն մը դասել արբուած հարցերուն:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ, նախկին կառավարութեան անդամները հնարաւորութիւն չունեցան երկրին մէջ մնալու ու արտասահման ապաստանեցան: Մեկնումը տեղի ունեցաւ արիւնահեղութեամբ: Հանրային կեանքի մէջ, պարտուած մարդոց բնական արամալարութիւնն է միշտ իրր գո՛ւ ներկայացնել ինք-

զինքը: արդարացնել իր անցեալ գործունէութիւնը ու նսեւ սնտակար ցոյց տալ յալթական հակառակորդին զործերն ու դիտաւորութիւնները: Ճատ բնական եւ ընդհանուր երեւոյթ է նշուիլէս, հանրային զիրքի մը եւ իշխանութեան մը տիրանալէ յետոյ, զայն ձեռքէ հանելու եւ կամ հանելէ յետոյ կրկին անոր տիրանալու ոգին: Արտասահմանի խեղճուէ իրականութեան մէջ իսկ, ամէն օր կը տեսնենք այս տրամադրութիւնը, նոյն իսկ ամէնէն հասարակ զիրքերու եւ ամբողջութեամբ վերաբերմամբ: Առաւել եւս բնական է հետեւաբար պետական զիրքերու, նախարարական ամբողջութեան, կառավարչաներու, զեկամաներու, երեսփոխաններու եւ նման պաշտօններու վրայ զանազան մարդոց մէջ:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան մտա կազմողները, երկինքէն իջած չէին, այլ մեզի պէս մարդիկ էին: Հասկնալի է որ անոնք այս առաջնորդութիւն այս նկատմաներով ու հետեւաբար ծայրայեղօրէն բացասական եւ քննադատական կնքուածք մը ցոյց տային նոր իշխանութեան հանդէպ: Անձնապէս, ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէին անոնք, նման վերաբերումի համար: Անոնք զեկամարներն էին կուսակցութեան մը Դաշնակցութեան, որուն արտասահմանի կազմակերպութեան անդամ եղողները, հոգեկան անօրինակ տաղանդի մը մտանուած էին, իբրտու յաջորդող աղէտներուն մէջ, իրենց կուսակցութեան ունեցած պատասխանատուութեան հետեւանքով: Այդ տաղանդը ինքնաբերաբար պիտի մղէր անցեալի վերաբնութեան, պատասխանատուներու ճշդումին եւ անոնց պատճումին:

Հայաստանէն արտասահման ապաստանող պետական զործիչները եւ կուսակցական ղեկավարները կը սպասէին բնականօրէն, որ զոնէ իրենց պատկանած կուսակցութեան մէջ տեղի ունենար այն արդար Դաւալ՝ որ պի-

տի ճշգէր մօտաւոր անցեալի աղէտներուն մէջ մարդոց ունեցած պատասխանատուութեան շարք եւ պիտի ճշդէր պատիժը իւրաքանչիւրին զործած յանցանքին ու սխալներուն համեմատութեամբ: Նման զառավարութիւն, անոնցմէ շատերուն մօճը պիտի նշանակէր իբրեւ հանրային զործիչի: Այս հեռուպատկերին առջեւ, շատ հակառակ է որ անոնք արդեւք հանդիսանալ ուղիին նըման զառավարութեան, որ կրնար ճանք հերձուած մըն ալ ստեղծել կուսակցութեան մէջ:

Ասոր համար, պէտք էր նախ այդ արդեւքին բարոյական մթնոլորտը ստեղծել: Մէկ միջոց ու ձեւ կար յաջողուալ: Ազատցուցանիլ զբոլով եւ խօսքով, որ զեպրեբու ընթացքին վրայ որեւէ ազդեցութիւն չէին ունեցած զեկամարները, զէպրեբու զարդազած էին զեկամարներէն անկախ, արտաքին ազդակներու բերումով: Այս այն քէզն է, որ ամէն աղէտէ յետոյ զործածուած է եւ որուն արժէքը մենք զնահատեցինք արդէն, աւելի առաջ: Ինքնարդարացման այս քէզին զեկամարները կը ցնցին ուրիշ մը՝ որ կարելիութիւն պիտի տար պահելու, զոնէ արտասահմանի մէջ իրենց զեկամարի զիրքը: Յոյց տալ որ Հայաստանի մէջ կատարուած փոփոխութիւնը մէք զարաւար ձգտումներու ուրբցման արտայայտութիւնն է. հետեւաբար անհրաժեշտ է ո՛չ միայն պայքարիլ անոր դէմ, այլ եւ զօրացնել ազգային ուղին հարապատրէն արտայայտող կազմակերպութիւնը՝ պարտուած եւ հայրենիքէն փտարուած:

Ամէն ինչ կորածցնող, բայց հանրային կեանքին տնօրէն կառնող այդ մարդիկը ամէն պետի վրայ ու ամէն ուզողութեամբ յաջողցանան իրենց ճրարքին մէջ: Կուսակցութիւնը երբեք յեղափոխական թափութիւնը ցոյց չտուաւ իր ձախողած զեկամարները դատելու:

Անմեկնելի խորք մը կայ Դաշնակցութեան այս թիւոյ

ու անյեպօփոխական ընթացքին մէջ: Իր շարքայիններուն հանդէպ այնքան խիստ կարգապահութիւն ունենցող կաղմակերպութիւն մը ինչո՞ւ չուզեց եւ չկրցան հուսակցական դատարանի (չեմ ըտեր հանրային դատատանի) կանչել իր պատասխանատու ղեկավարութիւնը: Կուսակցականները կ'արգարացնէին կատարուած գործերը: Երբեք սխալ ու յանցանք չէին գտնար ղեկավարներու գործունէութեան մէջ: Ո՛չ անուշաւ: Բայց Ե՞րբ է որ շարքայինները արժեցուցած են իրենց տեսակէտները: Կուսակցութեան ս՞ր պատասխանատու ժողովին մէջ է, որ շարքայիններու մտայնութեան իսկական արտայայտիչները կրցած են մուտք-գործել եւ արժեցնել իրենց պահանջները: Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովները ելքած են գրեթէ միշտ, իր գործէջներէն, պատանատարներէն, վճարովի ղեկավարներէն կաղմուած հաւաքոյթներ: Անորամարանական է սպասել նման ժողովներէ դատապարտութիւնը իր կողմի ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ներկայացնող անդամներուն: Իսկապէս լսած եմ, որ ժողովի մը մէջ քննուած է պատասխանատուութեան խնդիրը, բայց ձեւական տարալոյ մը առյաւէտ թաղուած:

Արդ, նման քաջութեան անընդունակ եղող յեղափոխական կաղմակերպութիւն մը ո՛չ միայն կը հաստատէ իր ահարութիւնը, այլ եւ կը ժխտէ իր զոյսութիւնը կամ առնուազն կ'արտանայ իր յեղափոխական նկարագիրը: Անկէ վերջ, կաղմակերպութիւն՝ արուեստական ներարկումով մը միայն կրնար պահել իր զոյսութիւնը: Մեր հիւանդ իրականութիւնը իր մարմնին ամէն մէկ մասը կը տրամադրէ շինուկ մը ընդունելու, որպէս զի քիչ մը աւելի երկարաձգէ իր կեանքը:

Շփոթութիւնն ու քառու տիրապետեց Հայ քաղաքական մտքին վրայ: Այդ քառուս մէջ ամէն տեսակէտ,

գործունէութիւն ու ամէն մարդ կրնար ապրիլ: Յստակութեան դէմ խուլ ու անդիմադ պաշար մը սկսաւ: Ոչ ոք չա՛ն ունէր յստակ մտածումներէն, դէպքերու աւարտական գնահատումէն ու արդարայ աշխատանքներու ճշգրիտ դասաւորումէն: Անէն ինչ պղտոր, առանց շրջադիմի ու նաև առանց բովանդակութեան պէտք էր մնար, որպէսզի ամէն մարդ կարենար ըսելիք մը եւ ընելիք մը ունենալ: Ու այդպէս ալ եղաւ ու մնաց: Հանգիստը բան մը կ'ըսէր, հանդիպողը բան մը կ'ընէր: Ըսածը հիմնաւորելու ճիւղ չէր թափեր ու ըրածը արգարացնելու փաստեր ցոյց չէր տար: Հարցնող, փնտռող ալ չկար: Անիշխանութիւն էր կատարելու, անունի շուրջ հմայք ստեղծելու, հեղինակութիւն պարտադրելու գարաշրջանը, զգացումներու հետ խաղալու եւ քաղաքական շփոթութիւն մը ստեղծելու պահը:

Կաղմացոյց մը փնտռելու պահանջն ունեցող զանգուածը՝ որ չէր կրնար ապրիլ առանց սուտ կամ իրաւ գաւանդի մը կտակելու, սեւաւ միայն իր ընտանիքներն ու աւանդութիւնները եւ ապախնցեալ անոնց: Ո՛չ ճիւղ կը պահանջէր եւ ոչ ալ խելք այս ձեւը: Ընդհակառակը հոգիի դիմադրութիւն մըն ալ կու տար, անցնային մէջ ապրելու, յիշատակներով ապրելու հեշտանքը: Կրակի ու խանդալտութեան օրեւէ տարը զոյսութիւն չունէր ներկային մէջ: Երթական եւ հոգեկան աւերակներու աշխարհի մը մէջ, մարդ ինքնարկարար կ'իյնայ անցեալին դիմէր: Հասարակ մարդը, դիպացի մնացող մարդը այդ անցեալին մէջ ալ կը տեսնէ միայն շեղ ու փարչուն տարրը ու նոյնիսկ ողորմելի վիճակներուն կը հազցնէ զարգաբուն պատմուճան: Կհանքէն զժողո՛ւ մարդը՝ հին դժբախտութիւններն ալ երջանկութեան կը վերածէ: Հայ մարդը այդպէս ըրաւ, որովհետեւ միշտ դիւրացի մնաց ու մէշտ դժբախտ զգաց ինչպիսիքը: Թաղուե-

ցաւ դժբախտութեան մէջ, հաշտուցաւ անոր հետ ու անկէ դուրս գալու սրիւէ պահանջ իսկ շտակոծեց հոգիին մէջ: Կեանքին իր ստացած բաժինը միշտ դժբախտութիւնն եղած էր, ու բնական ալ դոտաւ այդ բաժինով ցաւաբարուելու պահանջովը:

Մինչև հիմա չէ կատարուած Հայ Հոգիի քննութեան լուրջ փորձ մը: Եղածներուն մէջ ընդհանուր տեսակէտ մը կ'ալ ընդունելու որ Հայ Հոգին եղբայրակցած է դժբախտութեան հետ: Իր դիժառիկն հետ հաշտուելու այդ ուղին ծուլութիւն մը եւ պահանջողականութիւն մը կ'ենթադրէ, ընդունելի դարձնելով միաժամանակ տուկանութիւն մը եւ հարուածներուն տակ չկրկնու կարողութիւն մը: Ես յն ուղիին այս ռազատական ու դրական երեսները քիչ մը հասկնալի կը դարձնեն մեր կացութիւնը: Պահուելու, տեսելու ուժ մը՝ քիչով, նոյնիսկ ուղիւնով գոհանալու կարողութիւն մը՝ որ պահանջը չէ զգար լաւին, մարդկայինին: Հայուն համար ստեղծուած պայմաններուն մէջ, այդ պահանջը ինքզինքէն խուսափումով, իր էութեանէն դուրս գալու ձեւով միայն կըրնար իր գոհացումը գանել, հետեւաբար կարգաւորուող ազդակ մըն էր: Այդ պահանջին բացակայութիւնով Հայը մնաց նոյնը ինքզինքէն հետ, ստանալով իր ցեղային աւելում: Բայց նոյն բացակայութիւնը Հայը պահեց միշտ թշուառութեան մէջ, շարքաբան թշուառութեան մէջ՝ ծնողը միւս բոլոր թշուառութիւններուն: Եւրքին հակասութիւններու խորձ մըն է Հայ Հոգին, արժէքներու եւ տկարութիւններու դուժար մը, որ ինքնապահպանման ընտղին ուժը մեղմացուցած է տկարութիւններու բայցայիչ հետեւանքները:

1920էն 1924ի արտասահմանի Հայ կեանքին տիրապետող բարսը կը բացատրուի ձեւով մը հաւաքական, հանրային կեանքի շրջումով: Իրենց մարթը տեղ մը

եւ ձեւով մը պարտկելու մտալլուսմին մէջ ապրող ժողովուրդը ո՛չ ժամանակ ունէր եւ ոչ ուժ հանրային ինքզինքնով զբաղելու: Ասկէ ոչտուելով հրապարակին աէր դարձան, իրենց անունն իսկ մոռցնելու պարտաւորութեան մէջ գտնուող մարդիկը: Իրենց թաթը զբին նախ արտասահմանի Հայ մատուլին վրայ: Ամերիկա, Եգիպտոս, Պարսկաստան, Սուրիա: Յետոյ ձեռք առին, այլևս երբեք ձեռքը չհանելու դորաւոր կամքով, կուսակցութեան զեկը: Այդ տիրապետող ու ապահով գերքերէն դուրս, մնացածը աղմուկ էր ու հաջոց միայն, արհամարհանքի արժանի:

Գրողարտի
ՉԵՐՔ ՍԻՐՉՉՆՆՆԻՒՄ
Հայեպ

7.— Ս֓ԹԻԻՌԸ ԵՒ ԻՐ ՆՈՐ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքահայ մտաւորականութիւնը անընդունակ ղեկավարութեան . — Կուսակցութիւնները քաղաքական զբաղւոյց . — Աժաթէօն եամբային զարծիչ . — Հաւաքական աշխատանքի անատակ . — Կեդիփի հոգեբանութիւն . — Ռուսական ղեկավարութիւն . — Ի՞նչպէս ներկայացուեցաւ խորհրդային վարչաձեւը Սփիւռքին . — Թուրք եւ հայ յաբարերութիւններու էութիւնը . — Թրքահայուն ուղերթութիւնը :

Քաղաքականութեան արձուարքը իր մարմին վրայ կրող թրքահայ զանգուածը ու անոր մտաւորականութիւնը, բառին ամբողջական իմաստով բոլորիկ էր քաղաքական գիտութեան մէջ : Գիտակցութիւնը շունչի իր դերին ու արժէքին, վստահութիւնը շունչի իր ուժերուն, պատրաստութիւնը շունչի ղեկավարութեան, եւ անօրինակ կրաւորականութեամբ, զօրաւոր խզի խայթի մը մէջ իսկ ապրելով տեսականօրէն, բոլոր դիրքերը յանձնեց չայրենիքի ու կուսակցութեան պարտութիւնը պատրաստող մարդոց : Հետաքրքիր է այլ մտաւորականութեան հոգեբանութեան քննութիւնը, ո՛չ միայն պատմութեան համար, այլ կարենալ բացատրելու համար մեր փերջին քառորդ զարու փճակը : Թերեւս այդ քննութիւնը կու տայ նաեւ բանալին անհասկնալի շատ մը երեւոյթները պարզելու :

Ի՞նչ է թրքահայ մտաւորականը քաղաքական իմաստով : Համեստ, խելօք մարդ մը, սրտցաւ, ժողովուրդի

տառապանքը իր ջիղերով ու արիւնով ապրող, բարի գործ մը քնելու անհուն արամազրութեամբ եւ նուիրումով : Այսքան ու այսքան միայն : Երանելի բարեմբուտութիւն . սղբայի թշուառութիւն եւ, ինչո՛ւ չէ, նաեւ անարժանութիւն իր դերին եւ կոչումին : Միխիթի հասնող մարդիկ կան, բան մը ձեւք ձգելու, տեղ մը հասնելու, բոշայութեան դուրս գալու զօրաւոր պահանջով : Կը սպասեն որ մտաւորականութիւնը պատրաստէ այդ ճամբան, աշխատի, ուզողութիւն տայ, ղեկավարէ ու մանաւանդ յաջողի, յաջողի : Չանգուածը ամբողջ ջիղերով յաջողութիւն կը պաղատի, զէժքեր կը փնտռէ շուրջը թեւերուն վրայ բարձրացնելու . զլխուն դնելու, ու ո՛չ ոք կը տեսնէ : Ամայութիւն : Աւ յետոյ հիասթափութիւնը անխուսափելի, քաջաջող ու ինքնակորոյս :

Չկայ թրքահայ քաղաքական ղեկավարութիւն : Գրքադէտ կայ, օնանստեղծ ու լրագրող : Բայց քաղաքական մի՞տք . . . մի՞ փնտռէք : Հաղարաւոր մարդիկ տարիներով կուսակցական եղած են, քաղաքական խնդիրներով զբաղած, ճառեր խօսած, գասախօսութիւններ կատարած, յօդուածներ գրած, եւ սակայն ապշեցուցիչ իրողութիւն է որ անոնցմէ քանի մը հաստ իսկ դուրս չեն եկած իսկական քաղաքական ղեկավարի դերով : Մեր մէջ, քաղաքական զարոցը՝ կուսակցութիւնն է, ինչպէս ուրիշ տեղ՝ Կովկասի ու Հայաստանի մէջ : Հոն՝ ամէն կուսակցական կամ ղեկավար է, կամ ղեկավարութեան թեկնածու . հոն՝ ամէն մարդ շարքային է, առ առաւելն խմբապետ ու ժողովական : Այս տարբերութեան բացատրութիւնը մարդոց կարողութեան եւ արժանիքին մէջ տեսնելը անմտութիւն ու սխալ պիտի ըլլար անշուշտ : Կ'ենթադրեմ որ պէտք է փնտռել երկու զանգուածներու հոգեբանութեան եւ երկու միջավայրերու տարբերութեան մէջ :

Ղեկավար մը ամէնէն առաջ իր անձը չբժայտակն պարտադրող մէկն է: Այդ դիրքին առաջնորդող գլխաւոր գործիքը լեզունն է, խօսքը: Թրքահայ քաղաքական գործիչը խօսել չի գիտեր: Խօսելու արուեստը բարձր է, չի կայանար միայն բառերը դիւրութեամբ, յուզումով եւ խանդավառութեամբ արտասանելուն մէջ, կը պահանջէ ունեցիկներնու հոգեկան արամադրութիւնները յաւանդուելու կարողութիւնը, արտայայտուելիք մասնունքին, յարգներուն կողմէ ընդունելի մեւով ներկայացնելու ընդունակութիւնը, հարցերը ճիշդ առեմին դրնելու նրբամտութիւնը, ու ի վերջոյ այս բոլորին արժէք, կշիռ, հեղինակութիւն տաուց մտաւորական պատրաստութիւնը, ընկերային, քաղաքական, անասական, պատմական խնդիրներու մէջ հմտութիւնը եւ գիտութիւնը: Ասոնցմէ դատ, ղեկավարէ մը կը պահանջուի կազմակերպչական կարողութիւն, մարդիկը խմբելու, պատկաւարի մը կապելու ու դանձր հասարական աշխատանքի մղելու կարողութիւնը, մարդոց մէջ արժանաւորը, աշխատողը դանդաղանելու, իւրաքանչիւրին ընդունակութեան համադաստիստի գեր մը նշանակելու ընդունակութիւնը: Փողովուրդը առաջնորդելու, ղեկարելու նախատեսութեամբ մը, գործունէութեան իրապաշտ ուղեղիմ մը ճշգրիտ կարողութիւնը:

Թրքահայ մտաւորականը միշտ միջակ մնացած է այս կարողութիւններուն մէջ, որովհետեւ սիրողի (աստրէտ) մեւով մտեացած է հանրային գործունէութեան: Իր մէջ հանրային կեանքը վարելու կոչումը եւ դերը չէ տեսած: Բարոյական պարտականութիւն մը նրկատած է հանրային կեանքով հետաքրքրութիւնը եւ ո՛չ աւելի: Փողովներու ներկայ գտնուած է, տեսակէտներ յայտնած, ժամանակ ու հետաքրքրութիւն ցոյց տուած: Բայց չէ գրած իր անձը ամբողջութեամբ գործին

մէջ: Իր անձնական գրազուճներէն դուրս յաւելեալ ժամերը միայն յաւակցուցած է հանրային գործերուն, ու այս մեւով գործունէութեան դաշտը ձգած է հանրային կեանքը ասպարէզ ընդունող մարդոց: Փողովուրդի ընդհանուր հողերանութեանէն բխող արամադրութիւն մըն է այս: Զանգուածները՝ հանրային գործունէութեանը, ամբողջական անշահանդրութեան եւ նուիրումի մեւով կը պատկերացնեն, բարոյապէս կը մերժեն այդ գործունէութեան նիւթական վարձատրութիւնը: Մտաւորականութիւնը, մեկնելով այս ընդհանուր արամադրութեանէն, չ'ուզեր իր անձը պղտիկցնել, շահանդրք երեւիլ, եւ կը հրաժարի հանրային աշխատանքի միջոցու ապրելու մեւէն: Իր անտեսական մտահոգութիւններով կ'յանուած մարդը, երբ հանրային կեանքին կը յատկացնէ յաւելեալ արամադրելի ժամերը միայն, չի կրնար պատասխանատու նկատել իր անձը՝ կատարուող գործերուն: Ասկէ կը հեռուի անշուշտ քննադատողի, բացատկան այն գիրքը ու վերաբերումը որ ցոյց տուած է տեսականօրէն թրքահայ մտաւորականութիւնը: Սեւէ հասարակ շահէն աւելի պատասխանատու չի գար ինքզինքը: Կը մերժէ ընդունիլ մտաւորականութեան յատուկ պատասխանատուութիւնը, դուրս կը հանէ իր անձը քննադատութիւններու կամ գնահատանքի չբանակէն, ուրիշ խօսքով՝ գործելու ասպարէզէն:

Կը ծանրանամ քիչ մը թրքահայ մտաւորականութեան այս մտայնութեան վրայ, որովհետեւ անով կը բացատրուի մեր իրականութեան մէջ երկու անբնական վիճակ: Անոնցմէ մէկը մտաւորականութեան ծայրայն գնահատուածութիւնը եւ հուսաբական աշխատանքի անընդունակութիւնն է: Գրեթէ անհնարին եղած է տեսնել որքէն հանրային գործ, որուն շուրջ խմբուին, խանդավառութեամբ կապուին ու կըզբոնացնեն իրենց ու-

մերը թրքահայ մտաւորականները։ Ուժերու կեղծոնացում եւ խմբաւորում ստեղծող գործերը չէ որ կը պակսին եւ ոչ ալ նման գործերու համար աշխատանքի անհաստական տրամադրութիւնները։ Իրականին մէջ կարելի չլլար սակայն այդ ամբողջական գործակցութիւնը ստեղծել։ Կեղծիքի հոգեբանական մթնոլորտի մը մէջ կ'ապրէ թրքահայ մտաւորականութիւնը։ Համեստ է իր խռոսքերուն եւ արտայայտութիւններուն մէջ, երբ կը կրճուի ներքին անախարհութենէ մը։ Մտաւորականի գիրքը պահել կ'ուզէ, բայց կը մերժէ անկէ բխող բարոյական պատասխանատուութիւնը։ կը քննադատէ կատարուած գործերը, բայց գործելու պատրաստակամութիւն չի յայտնէր։ կը գրայ ժողովուրդին տառապանքը իր խորութեամբ, բայց զայն թիփեցնելու ճիղճն կը խուսափի։ Հայրենասէր է իր ուղն ու ծուծով, բայց զնն կ'ընէ հայրենիքին հանդէպ։ Ինկերային արգարութեան դժբախտ բնազդ մը ունի, բայց կեանքի մէջ անոր իրականացման աշխատող զանգուածներուն հետ խլած է իր կայրը։ ներքին ապրումներուն եւ գործնական կեանքի հակասութիւններէն կը տառապի, բայց որեւէ ճիղ չի կատարեր անոնց մէջ ներդրանակութիւն ստեղծելու։ Ու այս բոլոր հակասութիւններուն եւ կեղծիքին մէջ, դիպեցուցած եւ մեծցուցած է նախանձի զգացումը, իր նմանին արժանիքն ու կարողութիւնէն ինքզինքը նուստացած զգայու պղտիկ մարդու հոգեբանութիւնը եւ իր անձը միշտ մեծ ու բարձր տեսնելու ուղին։

Թրքահայ մտաւորականութեան այս բնոյհանուր հոգեկան վիճակէն յայտնին օրոշուած՝ Հայաստանէն արտասահման աղատանած ղեկայարութիւնը, տիրապետած է Հանրային կեանքին ու ինքզինքը պարտադրած թէ՛ մտաւորականութեան եւ թէ՛ զանդուածներուն։ Այս երկրորդ անընական վիճակով մասամբ կը բացատրուի

հայրենիքի եւ հայ արտասահմանի յարաբերութեանց անօրինակ պատկերը։ Վհատեցնող ու յուսաբող աստիճան կարծիքը որ տարածուեցաւ՝ այն եղաւ թէ, Հայաստան՝ խորհրդային դասակարգի կրօնացուց իր պետական կախութիւնը, վերածուելով օտական նահանգի մը։ Խորհրդային իրականարդէն մեծ քան մը չհասկցող արտասահմանի Հայերը, յեղափոխական արեւելի շրջանի պատմութիւնները եւ դէպքերը լսելով, հաստատեցին որ խորհրդային իրականարդը չի հաշուուի ժողովուրդներու ազգային զգացումին հետ, կը մերժէ անհաստան մէջ տեսնել թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ ազգային բարձրամտները եւ հետեւաբար դէժ է այդ բարձրամտները մարմնաւորող եկեղեցիին եւ հայրենիքին։ 1920ի թուրքխորհրդային դիւանապիտական յարաբերութիւններն ալ անուղ կու տային այս անտեղէտին։ Ալեքսանդրապոլի զաշաղթէն յետոյ Կարսի զաշաղթին կնքումը — որով կը նուիրաւորուէր Հայաստանի անդամահատութիւնը — շօշափելի փաստ մըն էր, հակախորհրդային ուղին տարածել ուղող մարդոց ձեռքը։ Ալեքսանդրապոլի զաշաղթին նուստացումը եւ յարիւր բնդուող մարդիկը, երբ ասմէն միջոցի ալ ղիմեցին Կարսի մէջ աւելի նպաստաւոր պայմաններով զաշինք մը կնքելու դէժ, իրենց բարոշ շուքեամբ քանակին զաղթահայութեան ցոյց տալ խորհրդային իշխանութիւնը աւելի դաժան ու աւելի վայրաց պան թուրքը։ Այդ մարդիկը չէին ճանչցած եւ երբեք ալ չճանչցան թուրքը, ու ասոր համար խկ, երբեք չըմբռնեցին թրքահայ ուղին։ Անհաղորդ մտային մեր ներքին, խոր ապրումներուն, վերէն ու հետուէն նախացան մեր իրականութեան, բայց տիրեցին անոր ու վատրեցին զայն։ Մեր մէջ տեսան թուրքերն թշնամի, թուրքերն պատերազմ ընող ու պարտուող ժողովուրդը միայն։ Երբեք չհասկցան որ մեր եւ թուրքերն յարաբերութիւնը՝

պարտուող եւ յաղթական երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւն չէ, այլ Հիմնովին տարրեր էութիւն ունի: Թուրքը զարեւոյժ արեամ էր մեր վրայ ու սորկացուցած մեզ. զարեւոյժ, մեր միտքը ու մարմինը ամբողջութեամբ յատկացուցած էինք անոնց երկրին ու անոնց զեկաւարներուն. անոնց օգտակար ու անձեկի գումարու համար ամէն ատորնութեան եւ կեղեքումի Հանդուրեմ էինք. անոնց պետութիւնը սնանկութեան պատելու, անոնց պարտութիւնները մեղմացնելու համար ամէն զոհողութիւն կատարած էինք. անոնց երկին, թատրոնին, ատարարապետութեան ու արուեստին համար մեր լաւագոյն ուժերը տրամադրած էինք. անոնց տնտեսութիւնը զարգացուցած էինք. եւ երբ օրին մէկը՝ ինքնադիտակցութեան եկած, մարդկային տարրական կեանքի մը պահանջը ներկայացուցած էինք, զարմած էինք արեւորիտ, անուղղամիտ, կասկածելի եւ վտանդաւոր: Ստրկութիւնը թօթափել ու զող ժողովուրդը զարձած էր դաւանան. Սուլթաններու թաղին՝ ամէնէն հաւատարիմ տարրը նկատուած էր անհաւատարիմ: Ու Թուրքը՝ Հայուն վրայ թափեց՝ մաս մաս իր կայսրութեանն անձ ջատուող բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներու ապատարտութեան հանդէպ սնուցած ատելութեան եւ նախանձի Քոնյը: Զորերու մէջ խողխողելու եւ անպարտներու մէջ Քրկիղուող մեր աղջիկներն ու տղաքները՝ Սերպերուն, Յայներուն, Ռուսներուն եւ Պուկարներուն ապատարտութեան մեղքն ալ քաւեցին: Հայուն վրդը՝ Օսմանեան կայսրութեան բոլոր պարտութիւններուն, նուազագոյններուն, աղէտներուն բերս կրողը զարձաւ, ու չորեքս աղ Վրդն վրայ Թուրքը իր կուսակուած գայրոյթի, մերկանութեան ամբողջական կատաղութեամբ: Մահուան պատրաստուողի յուսահատութեամբ, բայց տկարութեան ալ խոր դիտակցութեամբ՝ ան դիմեց մի-

ջոցներու ամէնէն նենդին ու վատին: Գլխատեց Հայը իր զեկաւարներէն, կտրեց անոր բաղուկները՝ երբտատարզներու հաւաքումով, ու ինկու անպաշտպան կեննարուն, երախաներուն եւ ձերերուն վրայ: Ու մենք, առաւելապէս, այս նենդութիւնն է որ շինք ներքեւ Թուրքերուն, այս վատութեան է որ շինք հանդուրեմ: Անբնական չէմ դանդի 45 տարեկան հօրս սպանութիւնը, ինչպէս ուրիշներ ալ իրենց երիտասարդ երբայրներուն, ամուսիններուն եւ զաւակներուն մահը պատերազմի մը միջոցին: Հասկնալի պիտի դանկի նոյնիսկ շոյքերու սպանութիւնը՝ երբ անոնց հայրը կամ կեղբայրը դանդ պաշտպանելու համար թափած իրենց զերազոյն ճիղէն յետոյ, ընկնուած ու պարտուած, միջոց շունեանային գանձեք ապատաղրելու: Անհաւառելին ու անտարտաձեւն է հանդէպ հայ ցեղին: Ոչինչ կը գտնես մարդկային, որեւէ բարոյական հասկացողութեան սահմաններուն մէջ մտնող: Վայրագութիւնն է իր ամէնէն վատ եւ անսանական էութեամբ:

Չեմ կրնար դուշակիլ թէ ինչ կերպարանք կը ստանայ ապագայ տարիներուն Թուրք եւ հայ թաղաքական յարաբերութիւնը: Դադարական հարցներու մէջ անհատրիմ դասաւորութիւն չկայ. անկահանապէս իբրբայրութեամբ կամ մշանջնապէս իբրբայրութեամբ կրկու ժողովուրդ երբեք զոյրութիւն ունեցած չեն: Հայուն եւ Թուրքին միջեւ եղած վէճը միայն թաղաքական ու հոգային խնդիր չէ. թեւեւ խնդրին ալը երեսը սա կամ նա ձեւով օր մը կրնայ լուծուիլ: 1915ի ա՛րքով Թուրքերը հայ եւ Թուրք յարաբերութեանց բոլորովին տարբեր նկարագիր տուին: Ուզեցին հայ ցեղը քնայնելի, մարդկային պատմութեանէն դուրս հանել, ու միտամտանակ օւղեցին անարգիլ եւ անպատուիլ գայն: Թուրքերու ա՛յս

ողիին է որ մենք չենք ներքի ու չենք կրնար ներել: Կրնանք մտնալ Սասունի, Պոլսոյ կամ Կիլիկիոյ ջարդե-
րը, բայց ունէ հայ մարդ չի կրնար մտնալ 1915ը, ո՛չ
այնքան իր հետեւանքներու ահաբառութեամբ, որքան
Քուրքերու որդեգրած խորդախ, նենգամիտ միջոցնե-
րուն եւ դանձր թելադրող ուղիին համար:

Քրքահայ չեղողի մը համար անհասկնալի է՝ ու պի-
տի մնայ Հայուն ողբերգութիւնը: Կը դգամ որ վերի
բառերով ոչինչ կրցի բացատրել իմ էութենէս. անհնա-
բին է քակել հայ զգացումներու թնճուկը: Թշնամութե-
նէն, ատելութենէն աւելի բան մը կայ. Քուրքերու վը-
նասելու արամադրութենէն տարբեր բան մը, որեւէ ձե-
ւով իր գոհացումը չգտնող արժատական եւ ամբողջա-
կան զժգոհութիւն մը՝ որ ո՛չ հայրենիք ունենալով կը
բաւարարուի, ո՛չ Քուրքին պարտութեամբ եւ տկարա-
ցումով կը գոհանայ: Անբնական մարդ է Քրքահայը, ու
ինչ որ աւելի ծանր է, իր էութիւնը ծածկելու, չչայտ-
նելու պարտադրութեան տակ դանտող մէկը: Ինքզին-
քէն ու ընկերութենէն խուսափել ուզող, որեւէ մէկէն
չհասկցուող եւ հասկցուիլ չուզող արարած մը՝ որ ու-
րիշներուն ոչոքս կ'ապրի սակայն, որիշներուն նմանիլ
ձեւացնելով, ուրիշներ խարխիւլ: Այս ողբերգութեան
միտնանք պարզ է որ մահն է, ու Քրքահայը պիտի թաղ-
ուի իր զժգոհութեան հետ:

8.— ՀԱՅՐԵՆԻՒԹՅԱՆ ՍՓԻՒՌՆԵՐ

Դժգոհ մարդը չի կաշտուիլ կատարում իրողութեան
կետ. — Դուրսի մարգարէն. — Զանգուածներու
եւ դեկավարներու մտահագոյքեանց լոտր տարրե-
րութիւնը. — Անելը. Հայրենիքի վարչածնը
կիմնական եւ մնայուն հարց. — Ճարտար փո-
րոզութիւն. — Քաղաքական երկրներսան-
քը. — Զգացումով կարելի չէ քաղաքակա-
նութիւն վարել. — Ո՞ր շարիքն է մեծ.
— Հայրենապիտութեան անունով բա-
նանուում ընդդիմութիւնը. — Ձեռ-
յալ ընդդիմագիրքի սքանչելի գիւ-
տը. — Եղբայրուած հայրենի-
քի կիմ ընթանումը. — «Միտ-
քիք» հայրենասէրը. —
Նախաճիւղ:

Մեր այս էութիւնը չէ՞ որ մեզ բարեկամ կը գար-
ձնէ բոլոր տեսակի զժգոհութիւններուն: Կատարում
իրողութիւններուն հետ կրերք չի հաշտուելու մեր ու-
զին այ այս էութենէն չի՞ բխիր: Ասոր համար չէ՞ որ
արտասահմանի հայութիւնն այ այնքան դիւրութեամբ,
ստանց իրական տուեալները հաշուելու եւ բնելու, խ-
բացուց խորհրդային իրաւակարգի հանդէպ յայտնում
կարծիքները, ու դանձր յայտնողները ընդունեց իրրեւ
իր մտածումներուն եւ գոացումներուն արտայայտիչ-
ները: Առանց սանձի զժգոհութիւնը ահաւոր որդ մըն է
կրճող ու քայքայիչ:

Աշխարհի զէմ բողոք ունեցող, տեսականօրէն խաւ-
ւող արդարութեան վրայ իրենց հաւատար կորսնցնող
մարդիկ ինքնարեքարար զիբք կը բունեն ստեղծուած
որեւէ կացութեան, կատարուած իրողութեան հանդէպ:
Զանոնք կարելի է իրապաշտութեան եւ ողբմտութեան
մղել, քանզի չկայ անոնց հողիններէն դժգոհութեան
անշխանութիւնը: Փոքրամակ այդ դժգոհութեան զէմ
պայթար ստեղծելու, անոր կազմալուծող հետեւանքնե-
րը արդիւրելու, աշխատանք տարուեցաւ զայն աւելի խո-
րացնելու: Տրամարանօրէն, Հայաստանէն արտասահ-
ման ապաստանած զեկամարները ուրիշ կերպ ալ չէին
կրնար բնել: Ստեղծուած նոր կացութիւնը ընդունելի
դարձնող քարոզութեան եղանակը աւելորդ կը դար-
ձնէր իրենց հանրային դործունէութիւնը: Ոչ միայն ա-
ւելորդ, այլ նաև դատապարտելի կը գարձնէր իրենց
անցեալի գործունէութիւնը: Իր գործերուն բացասա-
կան արդիւնքին առաջ, ինքզինքը դատապարտելու բա-
րոյական մեծութիւնն ու պարկէշտութիւնը չունեցող
մարդու մը կողմէ, ինքզինքը չեքքելու, սխալները չը-
բառարակով խոտոտանելու քաջութիւնը պէտք չէ
սպասել:

Այսբանով միայն չի բացատրուիր անշուշտ հայրե-
նիքի եւ արտասահմանի յարաբերութեանց բարոյական
խզումը: Դապիմահալութիւնը միշտ տկարութիւնն
ընկնցած է, իրմէ զուրս երող մարդոց կարողութեան եւ
արժանիքին հանդէպ հաւատք ունենալու, քան թէ՛ իր
ծոցէն ելած անձերու: Ինչպէս 1914էն առաջ, Կովկասէն
զալը, սուսահայրենի խօսիչը բաւարար էր, յեղափոխա-
կան, հերոս ճանջուելու եւ ըստ այնմ զիրք մը գրուե-
լու հանրութեան մէջ, վերջն ալ ու մինչև այսօր, դան-
գուածներու տրամադրութիւնը չէ փոխուած: Հանրու-
թիւնը՝ գործն ու արժանիքը չէ որ կը գաղէ մէկու մը,

այլ ծագումը: Գործիչի մը արեւելահայ ծագումը ամէ-
նէն մեծ գրեականը ընդունուած է անոր կարողութեան:
Այդ ծագումը ունեցող գործիչները, ինչպէս ըսի, ան-
հաղորդ մեր ապրումներուն, ո՛չ միայն չկարողացան
մեղ տառապնեցնող եւ մտալիկող շեքըհայ շարքը՝ իր
էութեամբ բմբռնել, այլ այդ հարցով դրեթէ չդարգե-
ցան, կամ դրողեցան կարգ մը շատ ակնյայտի դժ-
գոհութիւններու կեր տալու ողիով միայն: Հայրենիքի
իրաւակարգի խնդիրը անոնց է՛ւ մտածողութեան, է՛ւ
գործունէութեան առանցքը կը կազմէր:

Զանդուածներու եւ զեկամարներու իսկական մտա-
նողութիւններուն միջև տարբերութիւնը հիմնական էր
ու խոր: Ժողովուրդը ամէնէն շատ իր միջակի փոփո-
խութեամբ կը շարչրկուէր, կ'ուզէր հող, երկիր, ան
բնակելու, իր հողիին խորթ աշխարհներէն հեռանալով,
ընտանի միջնադարին մէջ ապրելու ցանկութիւնը ունէր.
մինչ զեկամարները «պետական» (?) բմբռնումով կը
մօտենային կեանքին: Հայրենիք մը կ'ուզէին, ուր կա-
րենային իրենք վարիչ ըլլալ, եւ հայ հանրային, ընկե-
րային կեանքին առ իրենց կողմէ լաւագոյն նկատուած
ուղղութիւնը: Անոնք խորապէս կ'ըմբռնէին որ, պետա-
կանօրէն Սփիւռքի հայութիւնը մեծ արժէք մը եւ ուժ
մը չի ներկայացներ, վճռական եւ որոշող դեր մը չունի,
զարմիք ծառայել իրենց քաղաքական առաջադրութիւն-
ներուն: Սփիւռքի հայութեան հող ուղելու, հայրենի
երկրին մէջ բնակելու ցանկութիւնները՝ ցնորական պա-
հանջի մը կերպարանքը ունէին, որովհետեւ հետաւոր
էր իրականացնել միայն Քրքահայաստանի ազատագր-
ութեամբ: Նման պահանջի ընդարաւելու իրենց անպո-
րութիւնը, անօրինակ դժուարութեան մը եւ անելի մը
առաջ դրած էր գիրենք: Մէկ կողմէ չէին կրնար ժո-

դովրդական արամադուքիւնները, անտեսելու եւ արհամարհելու դիրքին մէջ դնուելի, միւս կողմէ խորագէս կը զգային որ այդ արամադուքիւնն չաջակերութիւնը եւ զորացումը կը մզէր դիւրեմբ Հայաստանի իշխանութեան գոնէ թշնամի ըլլալու: Գիրքին: Տրամարանորէն, ժողովուրդի մը հողային ցանկութիւնները պետութիւն մը միայն ի վիճակի է իրականացնելու: Որեւէ կուտան չունեցող կազմակերպութիւն, ո՛չ դիւանապետական ճամբով եւ ոչ ալ զինուորական միջոցներով կրնայ հող պահանջել ու ստանալ: Հայրենիք մը իրրու նուէր եւ սորոքութիւն չի տրուիր ուրիշի մը կողմէ: Ինչպէս թուրքերն ալ բաժն են՝ Հայրենիք մը չի տրուարուիր, այլ կ'անուրիշ: Այս պարզ ու հիմնական ճշգրտութեան ծանօթ էին զեկազմարները: Անելի մը մատնուած էին, ուրիշ գուրս գալու միակ եղանակը՝ ժողովուրդի պահանջները մեղմելու եւ սատիճանաբար անհետացնելուն մէջ կը կայանար: Այս ալ շնարուոր էր անոր ուշադրութիւնը սարբեր ուղղութեամբ լարելով, անոր մտքին ուրիշ հարցեր ներկայացնելով: Ահաւասիկ թէ ինչպէս եւ ինչո՞ւ Հայաստանի վարչաձևի հարցը զարձաւ ատրեայ խնդիր, միշտ այժմէական խնդիր: Գրուեցաւ, խօսուեցաւ ամէն օր Խորհրդային Հայաստանի մասին, ըսյց խօսուեցաւ ու զրուեցաւ միայն թէ ինչերը երեւան հանելու եւ խոչընդելու ձեւով:

Գործունէութեան այս եղանակ, ինչպէս տեսանք, արամադանական կառուցուածք մը ունի, յստակօրէն որոշուած դիտարութեան մը ծառայող քարոզչութիւն մըն է: Մէկ կողմէն կը ծառայէ ծածկելու ժողովուրդին պահանջները չկարեւոր իրականացնելու ակարութիւնը, միւս կողմէ ուղղակի միջոցն է հայրենիքի վարչաձևին դէմ պայքարելու: Քարոզչական արուեստի մէջ մեծ ճարտարութիւն կը պահանջէ նման գործելակերպ:

Հայրենասէր ըլլալ ու երելիլ, հայրենասիրութեան անունով խօսելի, դէմ ըլլալով միտմանակ հայրենասիրութեան էութիւնը կազմող ուղիին: Հայրենիքը սիրցնել ուղի՛լ գայն վարկարեկելով: Հայրենիքի կրակը վառ պահել ուղի՛լ բայց միեւնոյն ստեղծ աշխատելով զանգուածներու հզիւն խօսող հողային պահանջները մեղմել ու անհետացնել: «Անկախ ու Միացեալ» Հայաստան ուղիլ, բայց հրամարիլ «Միացեալ»էն ստեղծագէտ, շեշտը դնելով զանկախին վրայ: Ի՞նչ բովանդակութիւն եւ ինչ իմաստ կարելի չէ տալ բառերուն: Ի՞նչ շարժարաններ չկրնց այդ զանկախ բառը: Անկախութեան անունով կողկառան Դաշնակցութեան դիւանապետութիւնը կը խաղային: Կ'աշխատէին համոզել որ այդ էր դիւրին եւ գործնական ճամբան: Խորհրդային վարչաձևը՝ անհաստատ, անկայուն, մէկ օրէն միւսը խորտակուելու անստատ, անկապարտուած իշխանութիւն մը կ'ուզէին ցոյց տալ: Կ'ուզէին համոզել, որ նման խախուտ իշխանութեան մը կապել ժողովուրդին ճակատագիրը՝ վստահուոր քաղաքականութիւն մըն է, գահէ կը նշանակէ հայ ժողովուրդը թրջական վրէժխնդրութեան:

Իր էութեամբ, այդ ուղին թրջական սարսափի շարժանքի վրայ հիմնուած է: Հուսատալով խորհրդային իրաւակարգի ակարութեան եւ քայքայումին, մտահոգութիւնը կար Հայր ատանձին չզկելու կողմուտի իր զրացիներուն մէջ, որպէսզի գոհը չկուտայ հարաւի դրբացիին վայրպութեան: Այդ մտայնութեան վախճանը ի վերջոյ թուրքերու բարեկամութեան փնտաւորն է: Երբքը չհամաձայնեցան մինչեւ այդ կէտին հասնուլու, որովհետեւ այդ սահմանին մէջ քաղաքձակ էր ընդդիմութիւնը եւ մերժումը ժողովուրդին: Գործնական քաղաքականութեան մէջ ալ հետեւողականութիւն մը

կայ, ինչպէս տեսական վարդապետութեան մը մէջ: Քաղաքական հիմնական սկզբունքէ մը մեկնողը, հարկադրաբար կ'ընդունի անոր բոլոր արտաբանական նետուութիւնները: Հայ ժողովուրդը չէր կրնար թէ՛ խորհրդային իշխանութեան եւ թէ Թուրքոյի զէժ ըլլալ միամտամանակ: Պարտաւոր էր ընտրութիւն մը ընել: Ասոնցմէ առջինին զէժ ըլլալը իրրեւ մեկնակէտ ընդունող մէկը, ի վերջոյ անխուսափելիօրէն նետը պիտի ըլլար երկրորդին, ինչքան ալ անհաճոյ եւ խրաչնցնող ըլլար: Ղեկավարներու գործունէութեան եւ արտայայտութեանէն յտարօրէն կ'երևուէր, որ անոնք զէժ էին Թորհրդային իշխանութեան: Միւսին նետ ըլլալու արտայայտութիւնը չունեցան, բայց առաջին ղերքը՝ լուրեայն իր մէջ կը բովանդակէ երկրորդը:

«Զգացումներով կարելի չէ քաղաքականութիւն վարել» քանաձեւը անպայմանօրէն ճիշդ է: Մեր իրականութեան արտաքին երեսը միայն տեսնողները, այդ քանաձեւը յեղշիղելով, ու անանկով ժողովուրդին մէջ կիրքերու եւ զգացումներու ծովը՝ Թուրքին զէժ, կ'ուզեն հասկնել: Եր մեր եւ Թուրքին մէջ եղածը զգացումներու խնդիր մըն է լոկ, որ շահու տեսակէտով՝ Ռուսը աւելի վտանգաւոր է քան Թուրքը: Եթէ չեմ սխալիր, կարգ մը ծանօթ ղեկավարներ երկար ուսումնասիրութիւններ ալ կատարած են, պատմականօրէն ապացուցանելու համար Ռուսերու բերած շարիքը: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պէտք ունէին այդ յոգնութիւնը քաշելու, երբ ասոնց գրականութեան եւ նոյնիսկ բանի, արեւի ոչնչոյտակ ու պայծառ կ'երևէ Թուրքերուն բերած շարիքը: Սովետութեան սոսժամանկուն կը հասնի, Հայ ժողովուրդի շահերու տեսակէտէն, սուս եւ Թուրք քաղաքականութիւններուն քաղաքատնութիւն իսկ կատարելը: Ընդունինք վայրկեան մը որ խորհրդային վարչաձեւը Ռու-

սերու կողմէ պարտադրուած է: Ի՞նչ է ուզածը Հայուն Ռուսէն եւ Թուրքէն: Առաջինէն պահանջէի որ ըզարտադրէ մեզ իր վարչաձեւը ու պատ ձգէ. իսկ երկրորդէն... Մենք կը պահանջենք մեր հողերը, նոս քնուկելու իրաւունքը, մեր կրօնատները, մեր զերեզմանները: Չեմ ասելցնէր ուրիշ բաներ, զգացումներով արտայայտուողի ապարտութիւնը չձգելու համար: Այս երկու պահանջներէն ո՞րն է կենսականը մեզի համար: Երախայի մը համար իսկ պարզ է պատասխանը: Ո՞րն է աւելի մեծ շարիք հասցնողը: Այն ժողովուրդը որ մեզ թուլ տուած է ապրել, բացմանու ու զարգանա՞լ, թէ այն միւսը որ կտորած է մեզ եւ հինգ հազար տարուան մեր հայրենի հողերէն զուրս վտարած, ուր Հայուն հիմքն ու անունն իսկ չէ ուղած ձգել:

Այսքան պարզ ու հասարակ արտաբանութեան մը հակառակ, անբացատրելի է մեր ժողովուրդին կրօնականութիւնը իր շահերուն եւ զգացումներուն զէժ գործող մարդոց աշխատանքներուն հանդէպ: Այդ կրօնաբանականութիւնը ի վերջոյ փոխուեցաւ համակերպութեան, մեզ շարիքող հիմնական խնդիրը սոսնալու եւ անոր տեղ ուրիշ խնդրով զրազելու անդիտակցութեան: Մինչեւ 1930ի պատերազմը մեր իրականութեան գլխաւոր եւ միակ խնդիրը՝ Հայաստանի վարչաձեւի խնդիրը մնաց: Անոր շուրջ՝ ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկուքի: Հայրենիքի գաղափարն իսկ անհետացաւ վարչաձեւի շուրջ ստեղծուած պայթարին մէջ: Հով ցանողը փոթորիկ կը հնձէ:

Հակախորհրդային պայթարի հիմնական ոգին, քանաձեւուած էր հայրենասիրական զգացումին վրայ: Յայտարարուած էր որ Հայաստանը կորսնցնելով իր անկախութիւնը, կորսնցուցած էր նաեւ իր ազգային դիմադրիձը, Հայաստանի իշխանութիւնը անցած էր ձեռքը

հունակցութեան մը, որուն վարդապետութիւնը կ'ուրա-
նայ ազգային զգացումը, Հայրենիքի դադափարը։ Իր
անհատականութիւնը պահել ուղղ ժողովուրդը պար-
տաւոր է պայքարել այդ իշխանութեան դէմ։ Եւստ պէտք
է փրկել Հայտ. ողին, որպէսի կարելի ըլլայ փրկել Նաեւ
միւս շահերը։

Այսպէս արտայայտուողները՝ Հայրենիքի եւ ազ-
գութեան շահերու նախանձանդերութիւնը ունեցող
մարդիկ պէտք էին ըլլալ։ Այդպէս ըլլալ գոնէ ցոյց կու
տային իրենք զիրենք։ Մէկու մը Հիմնական մտածումը
արտայայտողը իր գործն է քան թէ իր բարը կամ խօս-
քը։ Ետն մարդիկը իրենց գործի եւ խօսքի Հակասու-
թիւնը քառորդ զար պահեցին, առանց Հակասութեան
մէջ գտնուողի անվտանգելի մարդու անհաճոյ դիրքին
մէջ մտնելու։ Հռչակեցին նախ շրջալ, գաղափարա-
կան ընդդիմադիրիչ տարազը։ Աքանչելի էր դիւարը։ Իր-
րեւ նուազագոյն շարիք ընդունիլ Հայաստանի իշխանու-
թիւնը, դայն տապալելու որեւէ դործնական աշխատանք
չկատարել, բայց ազատութիւնն ունենալ ըննադատելու
կատարուած գործերը։ Շատերուն Համար ընդունելի էր
բանաձեւը։ Ամէնէն առաջ՝ դեկալփարներուն Համար, ո-
րոնք որեւէ դրական աշխատանք կատարելու պարտաւո-
րութենէն ազատ կը մնային այդ ձեւով, բայց անսահ-
ման ազատութիւն կ'ունենային իրենց բերանը բռնա-
լու։ Ընդունելի էր նաեւ զանդուածներուն Համար, որոնք
այդ տարազով ապահովուած կը զգային, որ Հայրենիքը
որեւէ շարիք ու մնատ պիտի չկրէ։ Չանդուածը չէր ան-
դրադարձած սակայն որ բանաձեւին Հիմնական մասը՝
ըննադատութեան ազատութիւնն էր։ Ազատութիւն բու-
ուածը՝ դայն գործածողին բարեխղճութեան, ողջմտու-
թեան Համաձայն կը դառնայ օրտակար կամ մնատակար։
Հետեւարար, հականք՝ այդ ազատութիւնը գործածող

մարդոց ընտրութիւնն էր։ Քառորդ զար գործածուեցաւ
այդ ազատութիւնը անսահմ կերպով։ Արդի՛ւնքը։ Գաղ-
թաշխարհի հայութեան կարեւոր մէկ Հատուածին մտ-
քին մէջ ստեղծուեցաւ հայրենիքի հանդէպ կասկածա-
մտութիւն, անվտանգութիւն. Հայրենիքը դադրեցաւ
մարդոց կրօնածալ շխարհը ըլլալէ, դարձաւ խօքթ. Հայ-
րենիքի դադափարին եւ իրականութեան միջև վիճ մը
բացուեցաւ. Հայրենիքը կզու օտար։ Կարծուածին չափ
զիրին չէ երկրի եւ վարչաձեւի տարբերութիւնը հա-
կնալի դարձնել բոլորին։ Դուրսը կողմին համար մա-
նուանց, Հայրենիքը կը տեսնուի իր վարչաձեւին մէջէն.
Հայրենիքին զոյն եւ դիմադիմ առողը իր պետականու-
թիւնն է։ Անշարք, քարացած էութիւն մը էլ Հայրենի-
քը. դաշտը, լիւսը եւ ջուրը չեն միայն Հայրենիքը կազ-
մող տարրերը։ Կենդանի, ապրող իրականութիւն մըն է,
իւր ժողովուրդով եւ պետութիւնով։ Ատելի եւ անբաղ-
ձալի իշխանութեան մը տակ ապրող Հայրենիք մը դը-
թութեան զգացումը միայն կընայ հրահրել ու երբեք
չի կրնար ստեղծել այն սէրն ու խանդավառութիւնը՝
որոնք Հայրենասիրական զգացումին զլիւստը առաջը
կը կազմեն, չի կրնար ներշնչման աղբիւրը դառնալ իր
կարօտով սոցորող հողիներուն։ Ներկայ, իրական, շու-
շափելի Հայրենիքին անշ, իսկապէս Հայրենասէր հողի-
ներուն ներկայացուեցաւ Հայրենիքի մասին մեր ունե-
ցած հին գաղափարը՝ միշտ շղթայուած, ուրիշներու
կողմէ զբաւուած ու Հայածուած, ճնշուած Հայրենիքի
դադափարը։ 1920էն վերջն ալ Հայ մարդը դարձաւ
1914էն աստուան Հայուն նման, Քարոզչութեան բոլոր
միջոցները կիրարկուեցան՝ հին, յեղափոխական շըր-
ջանի Հայը վերստեղծելու Համար։ Մրդերը, ճառերը,
յողուածները այդ հին ոգին վեր հանելու ուղղութեամբ
գործածուեցան։

Քաղաքական ասանթիդը կրկին իր թեւերը տարածեց հայ մարին վրայ: Իրականութիւնը բունեւոյ հաստատուեցաւ, բայց հոգեով շնորհունուեցաւ: Այլատարեր թափուեցաւ զգալական հայրենասիրութիւն մը պահելու, հին ժառանգը շանճեռացնելու: Թօսուեցաւ անցեալի մասին ու միշտ եւ միայն անցեալի մասին, հայ մարդը դարձնելու համար միւսիք՝ հայրենաւէր մը՝ իրականութիւնէն ու կեանքէն կտրուած, օրին մէջ տարող թաղաքացի մը, որ կը յուզուի, կու լայ կամ կը բացայտուի, բոս պայմաններուն, երբ կը խօսուի հայրենիքի մասին: Լուրջ, իրապաշտ, քաղաքացիական դատախարհութիւնը բոլորովին անտեսուեցաւ, որովհետեւ անոյ անսմ մէկը՝ ուրիշ եղբայրացութիւններու եւ գաղափարներու պիտի յանձնէր, զնահատուածի նոր եղանակներ պիտի որդեգրէր: Եզրատակի եւ միջոցի, քաղաքական գիտաւորութեան եւ գործընկերոջի մէջ, ներդաշնակութիւնը ամբողջական էր: Ժողովներով արշուած եւ ժողովուրդին յայտնուած քաղաքական նըպատակը իրականութեան վերածելու ոչ մէկ տարր կը պարունակէր իր մէջ, սպրօղ սերունդին համար: Միտցեալ եւ Անկախ Հայաստանի նշանախօսքը հրատարակէր, բայց անիրականանալի. երկու պետութիւններու դէմ հակառակ յարաբերու. քաղաքականութիւն մը կ'ենթադրէր: Չայն ընդունելի դարձնելու համար, արժամարանութիւնը կարելի չէր գործածել իրրեւ լատիզայն գործիք, այլ զգացումը, բնազդը:

Քաղաքական ծրագրի մը արժէքը իր մեծութեան ու զեղեցիկութեան մէջ չի կայանար, այլ առաւելագէն իր գործադրելիութեան: Առաջարկուած նշանախօսքին անգործնականութեան մասին առարկութիւնները երբ լատցան, զդուշաւոր եւ խելօք ձեւով մը հրապարակէն քաշեցին գայն զեկազարները, պահելով հանդերձ անոր ի-

րականացումը հետադիզողի տպաւորութիւնը: Իրրեւ կրօզապէս շերտաւրու համար, բաժնեցին զայն երկուքի, առաջնութիւնը առաջ անկախութեան գաղափարին, իրրեւ աւելի դիւրին իրականանալի ծրագրի: Ժողովըրդական զանդուածներու քննողներուն, զգացումներուն աւելի հարազատ էր միւսը՝ Կովկասեան եւ Թրքական Հայաստաններու միացման գաղափարը: Պարզ միտքերու համար աւելի գործնականն ալ ան կը թուէր, որովհետեւ անոր իրականացումը թրքական ուժին տկարութեան համոզումին վրայ հիմնուած էր, մինչդեռ միւսին իրականացումը՝ խորհրդային ուժին տկարութեան վրայ: Քարողութիւնը խորացաւ եւ ընդհանրացաւ մէջն ուղղութեամբ, վերջին տեսակէտը ընդունելի դարձնելու համար: Յոյս տրուեցաւ խորհրդային իշխանութիւնը վտանգուած ներսէն թէլ զուրսէն. ամբողջ աշխարհը ցոյց տրուեցաւ իրրեւ մահացու թշնամի խորհրդային կարգերուն եւ Խորհրդային Միութեան ներքո պատահած կարգ մը զէպօքի՝ իրրեւ նշան ներքին կապաւորման ու քայքայման:

9.— 1939-1945ի ՊԱՏԵՐԱԶԻՐԸ

Քաղաքական սրայաբար տեսական խնդիր մը չէ։ — Որևէ կուսակցութիւն իշխանութեան տէր դառնալու ճրգտում ունի։ — Պատերազմը գազափարմերու եւ ուժերու գնահատութիւնը կը կատարէ։ — Սփիւռ-ֆի դիրքը պատերազմին հանդէպ։ — Պատերազմէն նիւթական եւ քաղաքական շահեր առկայողներ։ — «Գործակցութեան» քաղաքական եւ յարաբերական հիմունքները։ — Իրանի դիտարկումներ։ — Հայ ժողովուրդի շահն ու վնասը։ — «Գործակցութիւնը» իրրիւ հարկադրանք։ — Հայրենիքը պէտք չունի դուրսի հրահանգներուն։

Համախարհային նոր պատերազմի մը վաճառող հետզհետէ աւելի շօշափելի դարձաւ։ Ճաշական պետութիւններու զաղափարական յարձակումը կեղծոնացաւ խորհրդային իրաւակարգի դէմ։ աստե՛ն մը կարծուեցաւ նոյնիսկ որ զբաժանութրական-ժողովրդավար երկիրներ եւս կը քաջալերեն այդ պայտարը։ Ընտարանման թրււեցաւ պահ մը հակախորհրդային տեսակէտներու վրայ կեցող Հայերու դուշակութիւնը։ Հասողներ գրուեցան, տեսութիւններ հրատարակուեցան միջազգային ուժերու ապագայ հասանական խճաւորումներու մասին, ուր ցոյց տրուեցաւ խորհրդային Միութիւնը մեկուսացած, միւս բոլոր պետութիւններուն հաւաքական յարձակման առարկայ։

1939ի պատերազմը՝ այս բոլոր մարդարէութիւնները հերքող ձեւով մը սկսաւ սակայն։ Պատերազմէն դուրս մնաց խորհրդային Միութիւնը, եւ թնամի երկու կողմերուն համար ալ փնտռուելիք գինակէցի զէրքը ստացաւ։ Այս գինակը ժամանակաւոր նկատուեցաւ մեր դիւանդէաներուն կողմէ, որոնք կը սպասէին պայմաններու ամբողջական շրջումի մը։ Իրենց յուսախաբութիւնը ամբողջական եղաւ սակայն 1941 Յունիսին, երբ Հիթլէր՝ իր գիւրքին յաղթանակներէն յոտորուացած, ինկաւ խորհրդային Միութեան վրայ, ինքնաբերաբար գինակցութիւն կնքել աւելով խորհրդային Միութեան եւ զբաժանութրական ժողովրդավար երկիրներու միջեւ։ Իրենց բոլոր նախատեսութիւններուն դէմ զացող այս կացութեան առաջ խիչ, անոնցմէ շատեր չկրցան իտէ վիճելի վերածուած իրենց համոզումները փոխել։ Անոնք կրնային ամէն բանէ հրաժարել, բացի խորհրդային իշխանութեան հանդէպ ընդդիմադիր ըլլալու Քէրքէն։

Մեր ժողովուրդը, նոյնիսկ շարքային կուսակցականները, զաղափարական կերպարանքով միայն կ'ըմբռնեն քաղաքական պայտարը։ Կը կարծեն որ այդ պայտարը ճառախօսութիւն է միայն կամ յողուած։ Չեն թափանցած տակալին այն իրողութիւնն որ, քաղաքական գործիչի մը համար, քաղաքական դիրք մը՝ միայն գաղափարական կեցուածք մը, անսական վարդապետութիւն մը չէ, այլ անսակէտները կհանքի մէջ արժեցնելու գործնական աշխատանք մը միևնոյն ատեն։ խորհրդային վարչաձեւին դէմ ըլլալը՝ անոր ընկերային, անստակական, քաղաքական կարգերուն սխալը ընդունելի չի նշանակեր միայն, այլ զայն տապալելու եւ անոր տեղ ուրիշ կարգ մը հաստատելու կամքը։ Քաղաքական կուսակցութիւն մը ըլլալէ շատ հետու է կազմակերպութիւն

ժը՝ որ շուգեր իր վարդապետութիւնը կեանքի մէջ իրականացնելու համար պէտք եղած զործնական աշխատանքները տանիլ: Այդ աշխատանքը զուտ գաղափարական պայքարի մեւին տակ կարելի չէ պատկերացնել: Գաղափարականութիւնը ո՛չ զրականութեան կը նմանի եւ ոչ ալ արուեստի մը: Կուսակցութիւն մը՝ զրական գրգռաց մը չէ: Կուսակցութիւն մը՝ իր ընկերային ըմբռնումները կեանքի մէջ իրականացնել ուղղ մարդոց համարումով մըն է, ու այդ ձևով միայն հասկնալի: Մեր մէջ շատեր այս իմաստը եւ արժէքը չեն տար կուսակցութիւններուն: Կուսակցութիւններ ալ կան որոնք իրենք ալ չեն տար այս բովանդակութիւնը իրենց կազմակերպութեան: Չես հասկնար թէ ինչո՞ւ կուսակցութեան մը այս գաղափարն իմաստը շուտուղ մարդիկ, կուսակցական եղած են ու կը մնան:

Ամէն պարագայի մէջ, իսկական կուսակցական եղողներ իրենց դերին մէջն են, եթէ պայքարի գործնական կրկնար կը նետեն իրենց անձը, իրենց գաղափարն առջադրութիւնները զործադրելու համար: Անոնցմէ պահանջուածը միայն այն է, որ անոնք իրենց դասնանքին կրթիք հայրենիքի մտայուն եւ իմունական շահերէն աւելի բարձր արժէք մը չտան, ու իրենց աշխատանքին մէջ կուսակցական կիրքն ու մտնոսնդութիւնը՝ հայրենիքին զէմ իսկ գործելու անփառունակ ու տիրուր գիրքին չմղէ գիրքնք: Կիրքը եւ մոլոսնդութիւնը կուսակցական ոգիին անբոժան մասը կը կազմեն. անհնարին է կուսակցական ըլլալ ու մնալ ցուրտ արքամարանութեամբ միայն: Որևէ կուսակցութիւն ունի իք միսթիսիցիմը. ստորոջական ճամբարութեան աէր՝ եղած ըլլալու հաւատքը, ամէն բանի մէջ ուրիշներուն սխալը ընդունող համոզումը, ապագան իրեն սեփականութիւնը նկատելու սպին: Ու այս բոլորը իր հոգիին մէջ սնու-

ցանող կուսակցականը շատ անգամ կը մոռնայ ու կ'անտեսէ որ իր պատկանած կազմակերպութիւնը միջոց մըն է միայն ժողովուրդին, հայրենիքին ու մարդկութեան ծառայելու եւ ո՛չ թէ նյարտակ, ինչն իր մէջ: Այս մոռացումը երբեմն պատճառ էր գոռոնայ որ իր կազմակերպութեան ստորալուսէ իր հայրենիքը եւ ժողովուրդը:

Կուսակցականութիւնը այս ծայրայեղութեամբ ըմբռնողներ տեսանք մենք ներկայ պատերազմի ընթացքին ու հիմա ալ կը տեսնենք: Նոյն փոստակար տկարութիւնը մենք տեսանք նաև արևէ քաղաքական կազմակերպութեան լճամակեղ մարդոց մէջ: Պատերազմը՝ նման մտայնութեանց տէր եղող մարդոց գործունէութեան առպարէզ կը բանայ: Պատերազմական վիճակ մը՝ գործի շրջան է, ուժերու դերացոյն լարման շրջանը, ինչպէս նաև գաղափարի մը եւ ուժի մը արժէքին դնահատման շրջանը: Ամէն ժողովուրդի մէջ ուժերը շարժման մէջ գրուեցան ու սեղի ունեցաւ աննայնիքն ընթաց բաղխումը ֆիզիքական ուժերու եւ գաղափարարանութեանց: Հնդուկէս սարի անընդհատ մարդկութիւնը այդ պայքարի սահմանութեան զարհուրանքը, ստրատիք սպրեցաւ: Փոխն ի փոխ լաւատեսութեան եւ յուսախորութեան օրերը ապրեցան երկու թշնամի կողմերը, մինչև որ անոնցմէ մէկուն սպառումը զազար տուաւ պայքարին:

Այդ պայքարին մասնակից էր նաև հայ ժողովուրդը՝ իր պետութիւնով եւ արտասահմանի մէջ ցրուած բազմութիւնով: Արտասահմանի մէջ, հայ ժողովուրդի հաւաքական կամքի ու դիրքի ստորոջական ցուցադրութիւնը հնարաւոր չէր, որովհետև երկու թշնամի դասիներու միջև բաժնուած էր: Հակառակ այս անյարմարութեան, յստակօրէն երեւաւ հայ ժողովուրդին

զիբբը, Քաշիցի դէմ, ժողովրդային պիտուութիւններու կողքին: Այլ կեցուածքը մենք տեսնք նոյն իսկ մեր գաղութին՝ Թրանսալի մէջ, ԲՆամիին կրօնական տակ լուսեման ու անգործութեան դատապարտուած այս երկրին մէջ: Այլ ուղեմա եւ հայրենասէր կեցուածքին հակառակ զիբբը բունցին քանի մը մարդիկ, անուն եւ իբրք ունեցող մարդիկ: Ի՞նչ տրամաբանութեամբ եւ ի՞նչ ոգեով: Կարճէ իր խորքին մէջ քննել այս երեւոյթը, որովհետեւ միջնու այսօր, մեր գաղութի հանրային կեանքին մէջ կը տեսնենք անոր անդադարձուժը:

Մարդոց խնայելու կամ հարուածելու հողերանութեամբ կարելի է մտնելու հանրային կեանքի ճնշութեան: Պէտք է դատել զորքը եւ անոր տուն փուռը մը ատղբութիւնը: Հիբբիցական բանակին Ռորհրդային Միութեան վրայ կատարած յարձակումէն ու անոր առաջին յաջողութիւններէն ետք, Թրանսալի եւ Պարսկանէն կարգ մը Հայեր, անցնելի իրենց հանրային գործունէութեամբ զիբբ ու համբաւ ստեղծող անձնատարութիւններ եւ կարգ մը արկածախնդիրներ Պերլին մեկնեցան: Վտտահարար անոնցմէ շատերուն դիտաւորութիւնը չա՛հանդիպական էր, ողորտր կացութեանն նիւթական օգուտներ քաղելու հաշիւը: Բայց մէկ քանիին նպատակն ալ քաղաքական էր: Սթալինիցատ եւ էլ պրուզ հասնող ճանցիչ բանակները անոնց մտքին մէջ սակցածա՞մ էին բացարձակ աղաճօղութիւնը գերմանական յողթանակին ու Ռորհրդային Միութեան պարտութեան: Դեղքերու ներշնչած այս ողին կը նոյնանար իրենց մտերիմ ցանկութեան հետ: Անոնք երկար տարիներէ ի վեր կը ցանկային Ռորհրդային Միութեան քայքայումն ու կտրճալուծումը: Այդ ցանկութիւնը իրականանալու վրայ էր, պէտք էր ստակելագոյն օդուտը քաղել ներկայացուած պատհուութեանն: Արկածախնդիր

մարդու տպաւորութիւնը չթողելու համար, նախ պէտք էր որոշ բարոյական հիմունքներ ցոյց տալ կատարուելիք աշխատանքներուն: Գժուար չէր միամիտներու կողմէ ընդունուելիք պատրուակը գանձել:

Անդրկովկասի դուռները հասնող գերման բանակը՝ վտանգաւոր ու ծանր կացութեան մը կը մտանէր Հայաստանի ժողովուրդը: Քուրքերը պարտատ էին Կովկաս մտնելու Սթալինիցատի դրամամէն անմիջապէս յետոյ: Պէտք էր փրկել հայ ժողովուրդը՝ Գերմանացիներուն հետ շեղու մը գտնելով, յարարերութիւն մտակելով, ընթողով առանձին հայ ժողովուրդը՝ ԲՆամի չըջապատի մը մէջ: Ասիկ դատ, կար նաև Պարսկանէրու եւ Թրանսալի հայ ժողովուրդը փրկելու խնդիրը: Յեղափոխութեան քաղաքականութեանն յետոյ, իրենց հարստութիւնը ուղղէին ուղարկական (?) հայ ժողովուրդին: Պէտք էր արդելը հանդիսանալ նաև այս վտանգին:

Եստ բարի էր ու շատ մեծ առաջադրուած նպատակը, Ռրբա՞ն մեծ ինքնապատահութիւն էր սակայն այդ մարդոց ունեցած կարծիքը իրենց անձի մասին: Կը հաւատային ուրեմն որ Գերմանները՝ ծրարելիք եւ որոշելիք ետք Քուրքերուն մուտքը Կովկաս՝ պիտի ուղէին հրատարիլ այդ որոշման գործադրութեանն, կամ Եւրոպայի Հայերը հարածելու իրենց քուրքափանտութեանն, քանի մը Հայերու միջամտութեան չնորհի, եւ կամ անոնց թերելիք օգուտներն փոխարէն: Կը հաւատային այդ մարդիկը իրենց ըսածին կամ մտածածին: Վտտահարար ո՛չ: Բայց արդարացում մը պէտք էր տալ ժողովուրդին, իրենց արարքին ու չարժեմներուն, բարոյական կուսած մը ունենալ, իրենց աններելի յանցանքը գունձ մեղմելու:

Մարդիկ գանձուցան սակայն, որոնք միամտութիւն ունեցան հուսատալու անոնց բաժնեկրուն, ճար

պիկ եւ խելացի գիւտնադիտութիւն սեղեցին անոնց կատարած աշխատանքը: Տարօրինակ կերպով, այդ բոլոր միամիտ մարդիկը կը գտնենք մեր ժողովուրդի այն հատուածին մէջ, որ միշտ չէ կրցած հաշտուիլ Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւին հետ: Այս իսկ ապացոյցն էրն մէկը կը կարգէ այն նշմարութեան, որ Գերմանացիներու հետ պարտակցող մարդոց մէջ բերած փաստարկութիւնները պարտուակներ են, քան թէ իսկական դրդապատճառներ: Անոնց գործունէութեան զլխաւոր շարժախիթը հակախորհրդային քաղաքականութիւնն է, Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւը ապաշխու կամքը: Դժուար է բարոյալէս զատապարտել մարդիկը այս կամ այն վարչաձեւին հաշտուելու Թրեկնց ողիկն համար: Տեսականօրէն որեւէ մէկուն աղատութիւնը ամբողջական է՝ իշխանութեան մը հանդէպ իր մտածումն ու դիրքը ճշդիւ տեսակէտն: Այդ աղատութիւնը կը սահմանափակուի այն ստեղծ ու այն շարժում, երբ իշխանութեան փոփոխութիւնը սակզծող միջոցները կը գտնան փաստակար հաւաքականութեան, եւ կամ այդ փոփոխութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը նկատուի վստահաւոր ժողովուրդի շահերուն: Արդ, մեր կատարեանն ու մեր պայմաններուն մէջ, այդ սահմանափակումը կար ու կայ: Շատ որոշ եւ յստակ, որ խորհրդային վարչաձեւի փոփոխութիւնը մահացու վտանգ մըն էր եւ է հայ ժողովուրդին համար: Ես չեմ քննէր այստեղ այդ վարչաձեւին՝ իրբեւ տնտեսական ու բնկերային զբոսութիւն՝ հայ ժողովուրդին տուած օգուանները կամ վրեւանները: Կ'ստե՛մ միայն այդ վարչաձեւով, Հայաստանի՝ Խորհրդային Միութեան մաս կազմելու պարտական: Ուրիշ որեւէ վարչաձեւի տակ, Հայաստանը վրտանդի տակ գանուած պիտի ըլլար անկուկած, իր հատուի դրացիին կողմէ: Ի՞նչ ալ ըսես, ի՞նչ ալ պատճեն,

չեն բժրաներ մարդիկը, որ Քուրբին համար՝ Հայը ու Հայաստանը արդէլք մըն է, մէջտեղէն վերցուելիք արդէլք մը՝ Քուրբերու ապագային ու ապահովութեանը համար: Քուրբերուն թախը իրենց զլխուն վրայ զգացող մարդիկ իսկ, երբ չեն բժրաներ այս նշմարութիւնը, մարդ կը չմի: Մտածար հասկնալի է Քուրբը չը ճանչցող մարդու մը կողմէ այս նշմարութեան հանդէպ ցոյց տրուած կասկածանք: Ըսյց Քուրբը հասկըցողի մը կողմէ կը բացատրուի կարճ յիշողութեամբ կամ Քուրբին հարուածէն հետո եւ ազատ մնացողի ետասէր թեթեւութեամբ:

Այս բացատրութեան ղէմ, նոյն մարդիկը ուրիշ արդարացում մը կրնան ցոյց տալ: Մենք չէ որ փոխել կ'ուղէինք — կ'ըսեն — Հայաստանի վարչաձեւը, այդ փոփոխութիւնը տեղի պիտի ունենար մեղմէ անկախ ու նոյն իսկ մեր ցանկութեան հակառակ: Այդ փոփոխութեան կանխատեսութեամբ էր, մենք որդեգրեցինք գործակցութեան քաղաքականութիւնը Գերմանացիներուն հետ, անոնց թշնամներին ու վրէժխնդրութեան տարական շղարձելու համար հայ ժողովուրդը: Այսպէս կ'ըսեն եւ ոչ թէ կը մտածեն այդ մարդիկը, ու այդպէ՛ս ալ կ'ըսեն ժանաւանդ Հիմա, Գերմաններու պարտութիւնէն յետոյ: Ի՞նչպէս հաւատարմ՝ քառորդ դարէ ի վեր իրենց հակախորհրդային քարտէլութեամբ պիտի իրանց մարդոց այս ըսածին: Ի՞նչ վայրկեան մը ընդունինք որ մտածման այդ եղանակով տառաջորդուած էին իրենց գործունէութեան միջոցին: Ի՞նչ կը կարծեն այդ մարդիկը՝ քառորդ դարէ ի վեր պետական կեանքի վարժութիւնը ունեցող Հայաստանի ժողովուրդը: Այդքան տղէտ ու ապօրէ՛շ կը կարծեն զայն հաւատարմ չափ, որ հոն ստեղծուելիք նոր կացութեան մէջ, պիտի չյայտնուէին մարդիկ՝ չարիքը նուազագոյնին ինկնչու:

լու աշխատող ու դուրսէն դաւիք մարդոց պիտի սպասէին՝ իրենց փրկութեան միջոցներու մասին խորհելու համար: Այդ մեծամիտ յաւակնութիւնը ունեցող մարդը, այսքան տարիններու ընթացքին, գործնական ապացոյցը տուած կ'ըլլար որեւէ քաղաքական օգտակար գործունէութեան: Այդ բացատրութիւնը չբեկեղանք մըն է միայն, յանցանք մը պարտկելու համար ըսուած բացատրութիւն մը: Հայաստանի ժողովուրդը իր կացութեան առարկայական դժնաստուածք կատարելու եւ ըստ այնմ իր զիրքը ճշդելու համար պէտք չունի դուրսի մարդոց խորհուրդներուն եւ հրահանգներուն: Գուրջը դանուողներս որեւէ տուեալ չունինք, ո՛չ բարոյական եւ ո՛չ ալ գործնական, Հայաստանի ժողովուրդներ առաջնորդելու, անոր ցուցմունքներ եւ խորհուրդներ առաջնորդելու, անոր ցանկութիւններուն ընդառաջելու պարտականութիւն մըն է միայն եւ ո՛չ ուրիշ բան: Հայրենիքէն դուրս մնացողը լատ մը իրաւունքներ կը կորսնցնէ. դուրսը դանուող ամէնէն բանկէտ եւ կարող Հայր՝ Հայաստանի պարզ աշխատարար մը բարոյական իրաւունքներն ալ չունի, հայրենիքի հետ կապուած հիմնական հարցերու շուրջ: Հայրենիքի մասին խօսքը՝ հայրենիքը չինող մարդուն կը պատկանի եւ ո՛չ թէ դուրսէն հայրենիքը քննադատող կամ ծախահարող մարդուն: Լաւ կ'ըլլայ որ ամէն մարդ իր լրատեսութիւններու սահմանին մէջ մնայ, այդ ձևով դոնէ, սխալ մը գործելու, վնաս մը տալու հնարաւորութիւնէն դուրս կը մնայ:

Այս խնդիրը, ինքն իր մէջ, այսքան զրաղցնելու ուժ ունեցող խնդիր մը չէ: Այսքան տեղ տուինք անոր, պարզապէս ուրիշ մէկ երեսը քննելու համար: Գերմանացիներու հետ գործակցողներուն մէջ կան կուսակցականներ: Ի՞նչ ըրաւ անոնց կուսակցութիւնը այդ մար-

դոց հանդէպ: Այս երեսն է հարցին էական մասը: Կարելի չէ ըսել անուշտ որ այդ կուսակցութեան անգամ չեղողները իրատեսք չունին այդ հարցով զրաղցելու: Անոնց գործունէութեան հետեւանքը ամբողջ հայ ժողովուրդը կրնար քաշել ու մասամբ քաշեց տրդէն, հետեւաբար իրատեսք ունի անոնց մասին ձեռք առնուած կտրգադրութիւններուն տեղեկանալու: Միւս կողմէ, այդ կուսակցութեան համար, քաղաքական զիրքի ճշրդորչման խնդիր մը կայ գրուած: Այդ մարդիկը կուսակցութեան մէջ պահել եւ անպատիժ ձգել՝ կը նշանակէ արդարացնել եւ իւրացնել անոնց գործունէութեան եղանակը. ուրիշ խօսքով, ընդունիլ՝ հակախորհրդային քաղաքական վարքագիծը իրեւ քաղաքական հիմնական ուղղութիւն: Այս մեկնութիւնը չարակամութիւն չենթադրեր. ընդհակառակը՝ իրենց քաղաքական զիրքի հաստատումն է: Կուսակցութեան մը պատկանողը չի կրնար նեղուած դպալ ինքիմքը, երբ դիտել կը տըրտի իր որդեկրած ուղղութիւնը: Բայց յասակորէն դիտելի է որ որեւէ դաշնակցական կը նեղուի՝ երբ այս հարցի մասին կը խօսուի: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հակասութեան մէջ կը դպայ ինքզինքը: Դաշնակցական մարմիններ ու անձեր, զանազան երկիրներէ դիմում կը կատարեն որ աշատագրին թրքահայաստանը: Այս դեմումը խորհրդային իրաւակարգի ընդդիմադիր ըլլալու դադարախախտ հրատարակ մը կ'ենթադրէ: Մինչդեռ Գերմաններու հետ գործակցողներու հանդէպ որեւէ դատաժան միջոցի չգիտելը ընդդիմադիրի կեցուածքին հաստատումը կ'ենթադրէ: Ո՞րն է իսկական, ճշմարիտ վարքագիծը կուսակցութեան: Կարելի չէ միաժամանակ իշխանութեան մը հետ ու դէմ ըլլալ: Կարելի է հետը ըլլալ կամ դէմը ըլլալ: Ուղեկորտայ եւ շուտօժ մարդու զիրք մը՝ ուրկէ թէ՛ կուսակցութիւնը կը սուսէ եւ

Քի ժողովուրդը: 1920ի սխալի կրկնութիւնն է: Թան-
ցաւորը, սխալ դարձողը ու վնաս հասցնողը չպատ-
ժելու տկարութիւնը կրկին կը յայտնուի նոյն կազ-
մակերպութեան մէջ, քառորդ դար յետոյ: Ա՛ր պիտի
հասնի այս անպատասխանատուութեան վախճանը. մինչև
է՞րբ հայ ժողովուրդի հանրային կեանքը պիտի նը-
կատուի խօսքան զաշտ մը, անտէր ու անտիրական, ուր
հանդիպող մարդը ցանկ ու հնձէ նաանց հաշիւ տալու
որեւէ մէկուն: Գործողի մը համար, վարձատրութիւնն
ու պատիժը անխուսափելի հետեւանքն են իր գործու-
նէութեան: Վարկեան մը մտածենք, որ նոյն մարդոց
ենթադրութիւնները իրականացած ըլլային, որ Գեղմա-
նացիք Հայաստան մտած ըլլային: Չ՛է որ նոյն անձերը
բաժնած էին իրենց մէջ արդէն նախարարական աթոռ-
ները: Ինչո՞ւ պիտի չբաշեն հետեւարար իրենց անյա-
նդութեան եւ սխալին հետեւանքները: Այս պայմաննե-
րու մէջ, ամէն մարդ կ'ուզէ եւ կրնայ հանրային գոր-
ծիչ դառնալ՝ երբ սխալի մը ատեն ապահովուած է որեւէ
պատիժի գէժ:

Նման հարցերուն պատասխան շտաբով ու լուռ մնա-
լով, դաշնակցական զեկապարծները կը կարծեն դուրս
զալ տաղնապէն: Այդ գործընկերակիւրը անոնց յաջողած
է շատ անգամ: Անոնք վստահ են իրենց շարքայիննե-
րու եւ մեր ժողովուրդի կարճ յիշողութեան, դիտեն որ
ատեն մը աղմուկ մը կը փրթի, բայց յետոյ մարդիկ կը
յոզնին ու մոռացութեան կու տան ամէն ինչ: Դաշնակ-
ցական զեկապարծները միշտ խորշած են յստակութենէ,
անորոշ ու չփոթ վիճակին մէջ լողալու վարձութիւնը
ստացած: Այդ սովորութիւնը տարածուած ու ընդհան-
րացած է նաեւ շարքայիններուն վրայ: Եթէ այդ մեք
ամէն ատեն ջուրին երեսը մնալու կարելութիւնը կը
ստեղծէ, բայց միեւնոյն ատեն կ'արդիւլ գործունէու-

թիւնը, միշտ վարանուծ կը ստեղծէ ու որեւէ վճռական
որոշման ու քայլի արդեւք կը հանդիսանայ: Այս հո-
դեքանութեան հետեւանքով էր որ մեր զպլուքի դաշ-
նակցականներուն ջանքախիչ մեծամասնութիւնը չհե-
տեւեցաւ գործակցողներու քաղաքականութեան: Այսօր,
սակայն, նոյն անձերը իրենց այդ ընկերները շատա-
պարտելու եւ այս մեռուլ անուղղակիորէն անոնց գոր-
ծունէութեան մեղքը իրենց անձին վրայ եւս ասնելու
բարոյական պարտաւարութեան տակ կը դնեն իրենք
զիրենք: Այս վերաբերումին մէջ, նկատելի է ընկերա-
կանութեան զգացումը: Կը դժուարանան իրենց ընկճըր
յանցատը ցոյց տալու: Կը նախընտրեն անոնց մեղքին
մէկ բաժինը իրենց ուսերուն վրայ վերցնել, քան թէ
դատապարտել դանոնք: Լուս զգացում է, բայց քաղա-
քական մարդու, կուսակցականի վերաբերում է: Մտքը
աճնէն անալ խիստ պէտք է դանուի իր անձին հանդէպ,
յետոյ՝ ընկերով հանդէպ, ամենէն վերջը՝ ուրիշներուն
հանդէպ: Այս վերաբերումին մէջ կայ նաեւ վերաուր-
ուած արժանապատուութեան մը զգացումը: Ուրիշներու
քննադատութեան եւ պահանջներուն անալ տեղի տալու
մեր կ'անէ կը կարծեն շատեր, հետեւարար վախիտ
երեւնալու տկարութիւնը ունենալ կը կարծեն, արդար
վճիռի մը կայացումը յանցաբարներուն հանդէպ: Հը-
պարտութեան այս զգացումը շատ դուրսօր է դաշնակ-
ցական նկարագրին մէջ: Արդար դիտողութիւններն ու
քննադատութիւններն իսկ չի կրնար լսել: Այս զգացա-
կան տուեալներէն դուրս, պէտք է հաստատել սակայն,
որ դաշնակցական դանդուամը տակաւին կը պահէ իր
մէջ հակախորհրդային զգացումը եւ չէ կրցած իր այդ
զգացումին եւ հայրենասիրութեան միջեւ հարստցում
մը կատարել: Կան նոյնիսկ մարդիկ՝ որոնք խորհրդա-

յին կարգերու զէմ ըլլալուն մէջ կը տեսնեն իսկական հայրենասիրութիւնը: Անոնց համար, խորհրդային իշխանութիւնը հիմնուած է միջազգայնական վարդապետութեան մը վրայ որ կ'ուրումայ ազգային զգացումը ինչպէս կրօնականը՝ անհատին մէջ, ու կը մերժէ հայրենիքի գաղափարը: Անոնք կը հուսատան որ ներկայ պատերազմի ընթացքին, խորհրդային իշխանութիւնը ժամանակաւոր զիջում մը միայն կատարեց իր սկզբունքներուն մէջ, հրահրելով հայրենիքի սէրը ու ազատ ձգելով կրօնական պաշտամունքը:

Այս վարկածին բոտ հուսեանքնութիւնը, մեզ կը տանի ազգութեան եւ հայրենիքի ըմբռնումներուն տեսական վերլուծման: Անոր գործնական ներքա պիտի քննենք, երբ հասնինք արտասահմանի եւ հայրենիքի յարաբերութեանց կարեւոր խնդրին: Այժմ, այսքանը միայն բռնեք որ, եթէ ճիշդ եղած ըլլար այդ մարդոց մտածումը, մենք երբեք ակնաստես պիտի չըլլայինք, Խորհրդային Յեղափոխութեան քառորդ դար յետոյ, հայրենասիրական այն հումկուտ եւ հիացում տուող պատկերին զոր պատերազմի ատեն հանդէս բերին Խորհրդային Միութեան ժողովուրդները, մենք սկանաստես պիտի չըլլայինք Խորհրդային Հայաստանի մէջ տեսնուած ազգային փայլուն մշակութիւն եւ վերելքին, եւ ոչ ալ այն ազգային քաղաքական պահանջներուն, որ զբրած են Հայաստանի ժողովուրդը եւ իշխանութիւնը:

10. — ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՍՓԻՒՌԻՔԸ

Փոխանցման շրջանը. — Չկրկնեմք հին սխալները. — Հայրենիքի գաղափարը եւ իրականութիւնը. — Հայ մարդուն դիրքը իր հայրենիքին հանդէպ. — Հայրենիքին վարչաձեւին հանդէպ տեսնուած ընդդիմութիւնը ազգային շահերու վրայ բանաձեւուած է. — Ազգային հարցի մտին Համայնավարներու եւ Ընկերավարականներու տեսակետներուն մտնութիւնը. — Դաշնակցական քիւրիմացութիւնը. — Քառորդ դարու փորձին գնահատումը. — Անցեալին հետեւողական մնալու եւ ինքզինքին հետ անկեղծ գտնուելու երկընտրանքը. — Անձնական շահու առընչութեամբ կարելի չէ մտնեալ հայրենիքի շահուն. — Ամբողջական ու բացարձակ ձայնադաճքը ընդդիմադիր մտայնութեան. — Երկրորդ փորձ մը. — Երկու հակադիր բաղաժան կոտորմաններու տեսութիւնը. — Անհասկնալի նրբատուութիւն մը. — Արտաստեմանի հայ կուսակցութիւններուն ոգրերգութիւնը. — Սփիւռքին կարեւորութիւնը. — Արտաստեմանի հայ համայնավարներուն դիրքը. — Անցեալի գնահատումը. — Կուսակցական ներմտութիւնը. —

Պայքարի ըմբռնումը:

Վերջացաւ պատերազմը: Նոր հաշտութեան մը ծրնունը տալու երկունքով սկսաւ տատապիլ մարդկութիւնը: Պատերազմէն ղէպէ հաշտութիւն փոխանցման շրջանը իր տեւողութեամբ եւ հուսեամբ անօրինակ նկարողի մը ունեցաւ: Պարտուող թշնամիի մը հատուցութեւն պարտողելու ձեւովը միայն չի ներկայանար կա-

ցութիւնը: ժողովուրդներու մէջ ստեղծուելիք նոր յարաբերութիւններու սպին ճշգրտութիւնը մը կայ նախ դրուած: Յաղթական պետութիւնները ոչ միայն զազա-
 փարական ու սկզբունքային տարակարծութիւններ ու-
 նին իրենց միջև այլ յարաբերութիւններու էութեան և
 մեւէ մասին, այլ և շահերու նահապետութիւններ, ո-
 բոնք մեծապէս կը դժուարացնեն ընականոն պայմանե-
 րու վերահաստատման աշխատանքը:

Մեր նիւթէն դուրս կը մնայ միջազգային քաղաքա-
 կան ու ընկերային նարքերու ընծութիւնը, ինչքան ալ
 մեր կեանքը սերտօրէն կապուած ըլլայ անոնց: Այլևս
 միջազգային կեանքի մէջ առանձին խնդիր գոյութիւն
 չունի: որեւէ նարք՝ ամբողջին մէկ մասն է ու կրնայ
 լուծուիլ միայն այդ ամբողջին լուծման ընդհանուր ո-
 զիւովը: Մեզի նամբ, մեր նարքը միւս ալ գոյութիւն
 ունեցած է իրրեւ շլուծուած, իայց իր լուծուածը պա-
 նանջող խնդիր: Պաղատութեան շրջաններուն, ժողո-
 վուրդներու մէջ հողային խնդիրներու կարգադրութիւ-
 նը բացառիկ երևոյթ է: Պատերազմներն ևն որ ստիժը
 կը ստեղծեն չին կայութիւններու վերաքննութեան:
 Ներկայ պատերազմը, ինչպէս նախորդները, մեր ժողո-
 վուրդին մէջ ստեղծեց իր նարքի մասնակի կամ ամբող-
 ջական լուծման յոյսն ու հաստատը: Անուրանալի ու
 անվիճելի է որ մեր խնդիրը միջազգային դիւանագի-
 տութեան նամբով միայն կրնայ կարգադրուիլ: Այս
 նմարութիւնը, սակայն, մեզ թող չնեւէ կրկին, ա-
 մէն իսկ դիւանագիտութեանն սպասելու անցեալի մեր
 սխալին մէջ: Պէտք է քոյրիս նամբ պարզ ու որոշ
 ըլլայ, որ մենք ալ դեր ու աշխատանք ունենք կատա-
 րելիք մեր կեանքին ու ապագային կայուն անդիւրեւ-
 րուն մէջ, և մեր մտահոգութեանց գլխաւոր առարկան
 պէտք է դառնա այդ դերին ճշգրտութիւնը, և մեր աշխա-

տանքը արդիւնաւոր դարձնող միջոցներուն սահմա-
 նումը:

Միջազգային դիւանագիտութիւնը մեզի նպաստա-
 ւոր ուղղութեամբ պտտատելու մեր կարողութիւնը
 սահմանափակ է ու նեղ- բայց լայն է ու ամբողջական
 մեր ներքին կեանքին մէջ կատարելիք մեր աշխատանք-
 ներու շրջանակը: Այդ աշխատանքին արժէքը արհամար-
 հելու միամտութեան և անմտութեան աստիճանին շնեք
 կրնար իջնել: Պատմութեան նահատուկական շրջանի
 մը մէջ կ'ապրինք կրկին, ուր պիտի որոշուի մեր ժողո-
 վուրդի ապագան, երկար տարիներու նամբ: Մեր քո-
 րիկն հուսարական նիւթերուն կեդրոնացումով միայն
 կրնանք այդ ապագայի պտտատութեան մէջ օգու-
 կար դեր մը ունենալ:

Այս բաղձանքը անսակնօրէն ամէն Հայ ունի:
 Իայց նարքը զործնական է ատաւելապէս, հետեւաբար,
 անհրաժեշտ է պտտատել այդ ուժերու կեդրոնացման
 դրական միջոցները:

Հանրային կեանքի մէջ երեւոյց քոյր խնդիրները,
 ի վերջոյ քանի մը պարզ ու յստակ գաղափարներու և
 սկզբունքներու կը կապուին: Եթէ կարելի ըլլայ այդ
 սկզբունքներու շուրջ մտածուիլ նոյնութեան մը ստեղ-
 ծել քոյրին մէջ, մեծապէս կը դիւրանայ իրարմէ ան-
 ջատ ու անկախ կարծուած շատ մը խնդիրներու լու-
 ծումը:

Արտասահմանի Հայ կեանքին մէջ, գլխաւոր ու հիմ-
 նական խնդիրը, հայրենիքին հանդէպ Հայ ժողովուն
 դիրքի ճշգրտում է: Այն միակ զաղափար և իրականու-
 թիւնը որ ներքին ուժն ունի, քաղաքական, ընկերային,
 անտեսական զանազան տեսակներն ունեցող ժողովը և
 հասանքներու միջև, միութեան պիտի մտեղծուի, գա-
 նենք նամտաբերու, այդ ալ հայրենիքն է: Եթէ չենք

կրնար անոր շուրջ համաձայն գտնուել, չեմ տեսներ ուրիշ որեւէ մտածում եւ դադարտոր, որ կարենայ այլազան միջավայրերու մէջ նետուած հայ մարդիկը իբրտու կապել ու գտնոնք հաւաքականութեան մը, ազդութեան մը միտարը դարձնել: Որեւէ հաւաքականութիւն չի կրնար իր ներքին միութիւնը պահել եւ անհատականութիւն մը դրսեւորել, եթէ իր արտայայտութիւններու այլազանութեան տակ անընդունակ է հիմնական սկզբունք մը եւ ոգի մը գնելու: Տեսողութեան եւ տարածութեան մէջ իր ինքնայատուկ գոյութիւնը պահել ու շնչելու ուզող հաւաքականութիւն մը չի կրնար գոհանալ իր ցեղային բնազդներուն եւ աւանդութիւններուն, իր պատմութեան եւ մշակոյթին միայն կառչելով: Այդ ուժերը անբաւարար են տեսականացնելու ժողովուրդի մը կեանքը, եթէ անոնց չընկերանար ապագային նախող հաւաքական ձգտում մը: Այդ ձգտումն է որ կը կազմաւորէ դալիք պատմութիւնը, գոյն կու տայ անոր եւ կը կապէ անցաւրին:

Այբրոյն, մեր լուս ու վառ դործերուն համար, պատմութեան մէջ տեսնել մը ձգելու սահմանուած սերունդի մը կը պատկանիք: Մեր կուս, իր ուժերն ու կարողութիւնները ազատագրութեան համար լարող երեք քառորդ զարու ճիղ մը կայ, փորձառութիւններու եւ դասերու անհատնում շարք մը: Անոնցմէ օգտուելու ողջմտութիւնն ու խելացութիւնը կը պահանջուի մեզմէ: Մեր նախորդ սերունդներուն պէս, անփորձութեան արդարացումն այլ չունինք: Միւս կողմէ, կը գտնուինք շատ յստակ կացութեան մը առաջ՝ խորխորումներ ու վարանումներ թոյլ շտուող կացութեան մը առաջ:

Հայրենիք մը ունինք, Սորհրդային Հայաստանը՝ Սորհրդային ընդհանուր Միութեան 16 Հանրապետութիւններէն մէկը, անոնցմէ որեւէ մէկուն համազօր ի-

րաւունքներով եւ պարտականութիւններով: Պատերազմէն յաջեական դուրս եկող հայրենիք մը: Մենք այլ դուրսն ենք, օտար երկիրներու մէջ, բայց մեր ապրումներով, մեր ջիղերով եւ արիւնով Հայ մնացող մարդիկէ Անեռեակայելի է պատկերացնել որեւէ Հայ, որ դէմ ըլլայ իր հայրենիքին կամ անտարբեր ըլլայ անոր հանդէպ: Բոլորը, անխտիր, կը սիրեն դայն, կ'ուզեն մեծ, զօրաւոր ու բարեւաստ տեսնել իրենց հայրենիքը ու պատաստականութիւն այլ ունին օգտակար գործ մը եւ ծառայութիւն մը կատարել անոր համար: Այս ընդհանուր արամադրութիւնը բոլորին կողմէ նոյն ձևով շարտայատուիք սակայն: Շատեր՝ խանդավառութեամբ, պերճախօս եւ յուզիչ բաներով կ'արտայայտեն իրենց զգացումները: Ուրիշներ՝ հանգարտ ու պազարին արամարանութեամբ մը կը բանձնեն իրենց մտածումները՝ մաս մըն ալ կան, որոնք զգուշութիւն կը դնեն եւ վերապահութիւն ցոյց կու տան:

Լոկ զգացական դիրք մը, շատ անգամ ժամանակաւոր միայն կրնայ ըլլալ եւ փոփոխուլ հակաձգա. իսկ արամարանութեամբ միայն ճշդուած դիրք մը կրնայ ըլլալ թոյլ եւ զաղջ: Անհրաժեշտ է, Նետեաւար, հարցը քննել իր բոլոր երեսներով՝ իրական եւ ենթադրական բոլոր տեսակի մտածումները եւ կարծիքները աչքի առաջ ունենալ ու զնահատել անոնցմէ իւրաքանչիւրին արժէքն ու տարողութիւնը:

Ամէնէն առաջ պէտք է դիտել որ, հայրենիքի հանդէպ գոյութիւն ունեցող զիրքերու եւ մտածումներու տարբերութիւնը անեղծուած է հայրենիքի վարչաձևին շուրջ եւ ոչ թէ հայրենիքի դադափարին եւ իրականութեան: Այդ տարբերութիւնը կար Հայաստանի խորհրդային դառնալէն առաջ, ու պիտի ըլլար ուրիշ որեւէ վարաչաձևի հանդէպ: Ամէն ժողովուրդի մէջ կը տես-

նուին՝ երկրի իշխանութեան ձեւին հանդէպ տարակարծութիւններ: Իրենց ետեւ դարերու աւանդութիւն մը ձեռնարկ վարչաձեւերն անդամ, հակառակորդներ ունին: Մարզկային պատմութեան շարձին է իշխանութիւններու շուրջ վարչաբար: Անստի որ ու բացարկ երկուսով մը չէ հետեւաբար մեր մէջ ալ տեսնուածը: Որքան ատեն որ ժողովուրդի մը ընկերային կառուցումը միատարր չէ, որքան ատեն որ անհասնելու տնտեսական շահերը հակադրուած են իրարու, ու հաւաքահանութեան ընդհանուր շահուն մէջ չեն յուժուիր, այնքան ատեն իշխանութիւն մը չի կրնար զո՞հացուած աւել բոլոր մարդոց: անխառն ինքիօրէն դժգոհներու խումբ մը կը մզէ, որոնք զանազան միջոցներով կ'աշխատին իրենց պահանջներուն բաւարարութիւն առնող նոր իշխանութիւն մը հաստատել:

Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւին դէմ մեր մէջ տեսնուած դժգոհութիւնը բնշ բանի մէջ կը կայանայ: Պէտք է հաստատել որ մենք այդ վարչաձեւի գործունէութեան շրջանակին մէջ չենք ապրիր, հետեւաբար շենք կրկր անոր լաւ կամ վատ գործերուն ազդեցութիւնը: Այդ վարչաձեւը քննադատողները, անոր հակառակորդ եղողները, սահմանած ու բանաձեւած են իրենց ընդդիմութիւնը զուտ ազգային շահերու տեսակէտէն: Հայաստանի իշխանութեան ընկերային ու անտեսական դրութիւնը անոնց քննադատութեան մէջ երկրորդական տեղ մը գրաւած էր ու կը գրաւէ: Հարցին այդ երեսը երբեք վճռական դեր չէ խաղացած ընդդիմադիր եղողներու մտայնութեան մէջ: Այս հաստատութիւնը ճշդութեան մասին ազդեցոյցներ չառ կան: Գաղափարական ընդդիմադիրի որակումն իսկ կը հաստատէ այս պարագան: Պայքարի ձեւերն ու միջոցները զաղափարական սահմանի մէջ պէտք էր որ մնային, որպէսզի չտուժէր

հայրենիքը: Այդ տարազը ձեւակերպողները կը մտածէին անշուշտ որ մը փոխել իրենց պայքարի ձեւը, երբ կը դանձին որ հայրենիքի եւ ազգութեան շահերը կը պահանջեն աւելի դործնական պայքարի միջոցներ: Աւելի շուտակի ապացոյց մը կը կամակ Ռամիսմար կուտակցութեան դիրքը՝ որ ընդդիմադիր չէ խորհրդային Հայաստանի, հակառակ գրամատիքական իրաւակարգի վրայ հիմնուած կազմակերպութիւն մը ըլլալուն, մինչդեռ ընկերային Գանակցութիւնը, որ պարագրաւական աւելի շատ տուժանէր ունի ընդդիմադիր չըլլալու, տուժին օրէն սկսեալ պահեց անդիմադ հակառակորդի իր գիրքը:

Տեսակներէն քիչ մը անհասկնալի թուող, բայց թերեւ տարբեր պատճառներով բացարձակ այս երկու կազմակերպութիւններու ալ ճշգրտ գիրքը հիմնաւորուած էր ազգային շահերու լրմրումուն վրայ: Ռամիսմարները կ'ընդունէին որ սրուած պայմաններու մէջ հայրենիքը եւ ժողովուրդը առաւելագոյն օգուտը ունէին կամ նուազագոյն չարիքը կը կրէին խորհրդային վարչաձեւին մէջ, մինչդեռ Գանակցականները, ընդունելով հանդերձ նուազագոյն չարիքի տեսակէտը (ուրիշ կերպով անհասկնալի է զաղափարական ընդդիմադիր տարապը), համոզուած էին որ հայրենիքը տարբեր վարչաձեւի մը տակ աւելի լայն պահանջութիւններ պետի ունենար զարգանալու: Անոնց ընդդիմութիւնը ուղղուած էր նոյն՝ ազգութեան մասին խորհրդային վարչաձեւի ընդհանուր լրմրումուն գէմ: Կը հաստատային որ միջազգայնական վարչապատմութիւնը կը մեղսէ ազգային օգին մարդուն մէջ ու կը քանդէ հայրենիքի գաղափարը: հետեւաբար, անհրաժեշտ է, կը մասածէին, հակադրել անոր, ազգային զգացումը պահող ու արմարծող ուրիշ հոսանք մը: Ընկերային ու Համայնակար երկու Մի-

Ջողջայնականներու մէջ, ազգային հարցի տեսական ըմբռնումները, ըստ էութեան, մեծ տարբերութիւն մըն ալ չունին: Ազգութիւններու պատմական փաստը՝ երկուքն ալ կ'ընդունին. երկուքն ալ կ'ընդունին, ինչպէս անհասնելու նոյնպէս ազգերու հաստատութեան սկզբունքը ու զէժ են ոեւէ ազգի տիրապետութեանը ուրիշի մը վրայ. երկուքն ալ կ'ընդունին ազգերու ներդաշնակ կենսակցութեան դազափարը, սահմաններու աստիճանական արժէքադիման անհրաժեշտութիւնը. երկուքն ալ կ'ընդունին ազգային ճշակոյթներու անարդէր դարդացման սկզբունքը. երկուքն ալ կ'ընդունին հասանական յարձակումներու զէժ հայրենիքը պաշտպանելու սկզբունքը: Տարբերութիւնը՝ այս սկզբունքներուն կիրարկման ձևերուն մէջ է թերեւս: Դաշնակցութեան ընկերվարական վարդապետութենէն մեկնելով՝ անհրանարին է անոր քաղաքական դիրքը բնութագրելու: Դաշնակցականի մը համար, ընկերվարութիւնը թուղթի վըրայ դրուած թու մըն է միայն. պէտք եղած ասն զուրահանուելիք դրամադուրի մը: Դաշնակցականի ուղին շեշտուած ազգայնականութիւնով մը թրծուած է. անով միայն հպարտ կը զգայ ինքզինքը ու անով կ'արդարացնէ իր գոյութիւնը: Այդ արդարացումն ալ կարեւոր ընելու համար, կը մերժէ անսնել ուրիշներու մէջ ազգային զգացումը, ու պատահապաշտութիւն կը նրկատէ ուրիշներուն ցուցադրած հայրենասիրութիւնը եւ ազգասիրութիւնը: Իր ազգային զգացումը ցցուն կերպով յայտնելու եղանակը Դաշնակցականը պատէ է խորհրդային կարգի բուն զէժ ըլլալու կեցուածքին մէջ, այն աստիճան որ, այդ կեցուածքը իրեն համար եղած է հիմնական նպատակ: Մտացած է այլևս որ ընդդիմադրութիւն մը չի կրնար նպատակ ըլլալ ինքն իր մէջ, այլ միջոց մը միայն, պայմաններուն եւ ժամանակին հետ

փոխուելու դատապարտուած: Դաշնակցական թիրիքացութեան էութիւնը ճիշդ այս կէտին մէջն է, նպատակի եւ միջոցի տարբերութիւնը չկարենալ ըմբռնելուն մէջ: Քաղաքական հիմնական սկզբունքի մը արժէքը տուրք՝ Խորհրդային Հայաստանի ընդդիմադրութեան գործակերպին, դաշնակցական քաղաքական մտաքը զայն ասանցքը դարձուցած է գործունէութեան ընդհանուր դրութեան մը: Անոր համար ընդդիմադիրի դիրքը մեկնակէտ մըն է, հանրային բուր հարցերը քննելու եւ դատելու եւ ըստ այնմ դիրք ճշդելու: Դէժ ըլլալ, ի յառաջագունէ, վարչաձեւին նպատակաւ եղող որեւէ երեւոյթի, եւ համակիր՝ աննպատակ որեւէ շարժման եւ արտայայտութեան:

Հայաստանի վարչաձեւին զէժ յայտնուած դժգոհութեան երկրորդ տուեալը ազատութեան ինչպիսին է: Քաղաքական ազատութեան՝ որ անկախութիւն բառով կ'արտայայտուի եւ քաղաքացիական ազատութեան՝ որ խօսքի, գործի եւ չի ազատութեան իմաստով կը հասկցուի: Անկախութիւն բառը երբեք յատակ կերպով չըսահմանուեցաւ մեր մէջ: Յարաբերական իմաստով միայն ըմբռնելի այդ ասանկական բառին տակ ինչ էութիւն կ'ուզեն զնել: Ո՛ր սք բաժն է: Որտէ եւ պարզ է սակայն այս բառը յեղեղողներուն մտադրութիւնը: Անջատելու Հայաստանի Խորհրդային Միութեան Դաշնակցութենէն: Խորհրդային վարչաձեւը տապալելու մտադրութեան տարբեր մէկ արտայայտութիւնն է անկախութեան պահանջը: Նոյն մտադրութենէն կը բխի նաեւ քաղաքացիական ազատութեան պահանջը: Չեմ ծանոթանար այս վերջին կէտին վրայ, որովհետեւ կը շօշափէ խորհրդային գործեան ընկերային ընդհանուր սկզբունքները, որոնք զուր կը մնան մեր քննութեան սահմանէն:

Հարցերու տեսական քննութիւնն աւելի, կարեւոր է դործնական երեսը: Յայտնուած այս զժգոհութիւնները ի՞նչ ստացան հիմնաւր են. ուրիշ խօսքով, խորհրդային իրականացրի քառորդ զարու փորձը, մեր հայրենիքին մէջ, կը հաստատու՞ ընդդիմացիր կզոգներու քննապատուութիւնները:

Ներկայ պատերազմն առաջ, Հայաստանի եւ արտասահմանի միջեւ դոյութիւն ունեցող յարաբերութեանց վիճակը թոյլ չէր տար մեզ, ճշգրտորէն տեղիկանայու մեր հայրենիքին մէջ դոյութիւն ունեցող իսկական պայմաններու մասին: Հանրութիւնը շատ լուրջ պատճառներ ունէր դիտումաւոր նկատելու թէ՛ դոյութանքները եւ թէ՛ քննապատուութիւնները: Հայաստանի իրական կեանքը կը խուսափէր մեր տեսողութիւնէն: Կը մտածէինք որ Հայաստանի վարիչները ի պաշտօնէ պարտաւորուած են զովասանքը հիսակ չուն կատարուած աշխատանքներուն եւ տիրող ոգիին, ինչպէս կը մտածէինք որ, հակառակորդները մասնաւոր օդուս եւ շահ ունին ամէն ինչ սեւ ու ծանր ցոյց տայու: Վերջին պատերազմէն առաջ, արտասահման գտնուողներուս համար, մեր հայրենիքը վերացական իրականութիւն մըն էր, որուն զիմացիմք մեզմէ ամէն մէկը կը պատկերացնէր երեւակայութեամբ միայն, իբր խոսնուածքին ու համոզումներուն համապատասխան տուեալներ զնելով անոր էութեան մէջ: Պարագան հիւս նոյնը չէ:

Պատերազմի ընթացքին, Հայաստանէն եկած բազմահար երիտասարդներ ունեցանք մեր մէջ. լսեցինք անոնց պատմութիւնները հայրենիքին մէջ ստեղծուած պայմաններուն եւ միջոցորտին մասին, հայ մշակոյթի եւ տնտեսութեան մասին. նանչցանք նաեւ երիտասարդները իրենց հոգեկան կազմաւորութեամբ: Ասկէ դատ, Կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ, հարիւրի մօտ պատ-

գամաւորներ արտասահմանէն Հայաստան դացին ու իրենց վերադարձին, նաւերով եւ թերթերու միջոցաւ, հազարգակից դարձուցին մեզ, հայրենիքէն ստացած իրենց տպաւորութիւններուն: Մեզմէ իւրաքանչիւրը, դանազան ուղղութեամբ հայրենիքէն ուղղակի անուած այս տեղեկութիւններուն վրայ, կըցաւ կարծիք մը կազմել չուն ստեղծուած կացութեան եւ հոգեբանութեան վերայ: Արդ, կա՞յ որեւէ Հայ այսօր, որ կարենայ ըսել, թէ՛ մտած է հայ ոգին, աղբային զգացումը Հայաստանի մէջ, թէ՛ հարածուած ու խաչուած են հայ գիրն ու գրականութիւնը, արուեստն ու պատմութիւնը, թէ՛ մտացութեան տրուած է ու անտեսուած՝ հայ քաղաքական դատը, թէ՛ հայ մոլոդուրդը կազմակերպուած պետականութիւն մը չունի եւ կը մնայ մեղի պէս — դուրսը մնացողներուս պէս — անկորցողապէս հաւաքականութեան մը վիճակին մէջ:

Այս հարցերը թող մեզմէ իւրաքանչիւրը սոյն ինքզինքին ու պատասխանն այ հետը. խոստովանանքի թող նստի ինքզինքին հետ եւ անկեղծ ու պայծառ հոգեկան արածալրութիւնով, լրջութեամբ եւ պարկեշտութեամբ պատասխան մը սոյն այս հարցումներուն: Թող վեր բարձրանայ պահ մը կիրթերէ, նկատումներէ, նախախրութիւններէ եւ ատելութիւններէ. եւ մեր այժմու հայրենիքի ինչհանուր նկարագիրը եւ ոգին ընտրուող այս հարցումներուն, կըրուեալ դատաւորի մը պէս, պատասխանէ: Այս պահուս, մեզմէ ամէն մէկուն համար, կենսական է խզմտանքի այս քննութիւնն անցնիլ, որովհետեւ անկէ յետոյ միայն կրնանք մեր դիրքին ճշգրտութիւնը կատարել մեր հայրենիքին հանդէպ: Կարեւորը մեր ներքին, մտերիմ համոզումն է եւ ո՛չ թէ մեր արտաքին ձեւական դիրքը, որ շատ անգամ չի նոյնանար մեր իսկական, անկեղծ համոզումին հետ, հաւաքակա-

նութեան ստեղծած հոգեբանական արուեստակեալ մըթ-
նոլորտին մէջ:

Այս հարցումները շեն նմաներ բնկերային այն բարդ
խնդիրներուն, որոնց առաջ հասարակ միտք մը կը դըժ-
ուարանայ լուծուած մը դռնել: Հայ կենճեի հանդէպ
նուազագոյն հետաքրքրութիւն ցոյց տուող մէկը, բաւա-
րար տուեալներ ունի ձեռքին տակ, պարզ եւ յոտակ պա-
տասխան մը տալու: Հարցերու նութիւնը մեր հայրե-
նիքի մէջ դոյութիւն ունեցող ոգիի մասին է: Հայրենա-
սիրակա՞ն է այդ ոգին թէ ոչ: Հայրենիքի մէջ կատար-
ուած աշխատանքները մեր ժողովուրդի շահերուն հա-
մապատասխան ձեւով կ'ընթանա՞ն թէ ոչ: Սօսքը՝
ստացուած արդիւնքի բաւարարութեան մասին է: Աշ-
խարհի վրայ կարելի է ամէն դօրծ անբուարար նկա-
տել: Այդ սահմանին մէջ, միշտ կարելի է վիճիլ, կա-
րելի է միշտ քննադատելիք բան մը գտնել կատարուած
աշխատանքներու մանրամասնութիւններուն մէջ:

Մեր ունեցած ծանօթութիւններէն յետոյ, տրուած
հարցերուն ժխտական պատասխան տալ, պիտի նշանա-
կէր դեռուածաւոր ինքզմիտում մը կատարել, ժխտել
իրականութիւնը եւ հետեւարար մասնաւոր հակակրան-
քի եւ նոյնիսկ թշնամանքի զգացում մը անուցանել հայ-
րենիքին եւ հոն աշխատողներու հանդէպ: Ճշմարտու-
թեան դէմ նման դիտակից սեղանչում այլեւ նախապա-
շարուժով չի բացատրուիր, այլ կը մեկնուի իրրեւ ար-
տաշայտութիւնը մէկու մը որ թշնամիի մը արարքը
կը դատէ: Անհնարին է հաստատլ որ մեր կենճեին մէջ,
այս ծայրայեղութեան նամուղներ կը գտնուին տակաւին:
Եթէ կան, աւելորդ է անոնց համար որեւէ բացատրու-
թիւն եւ արամարանութիւն: Անրուժելի հիւանդներ են,
միտքով եւ հոգիով խեղճեր, որոնք շեն ալ զգար որ քըն-
նութեան ստարկայ եղող հարցերուն մէջ, եղբերու տե-

զսփոխութիւն մը կը կատարեն: Հայրենիքին հանդէպ,
նութեական, շօշափելի տուեալներէ մեկնելով, զիբք մը
նշեցելու խնդիրն է դրուած: Եթէ, երկար տարիներու
մարդեան քարոզութեան մը հետեւանքով, սրղէն մեր
մաքին մէջ կազմուորում զիբքը պիտի շխորդանանք
վերադա՞նստաման ենթարկել, եթէ մեր մտղէն պիտի չը-
կրնանք որրել մեր ստացած գաղափարները եւ կար-
ծիքները, որոչէօղի իրական, մեր տեսած ու գիտցած
նութեանով կարենանք նշմարիտ գաղափար մը կազմել
կացութեան մասին, կը նշանակէ, մութիւն մէջ, ի յոտա-
ջպուունկ սրղէն նշգած ենք մեր զիբքը եւ անով ալ կը
գնահատենք իրականութիւնը: Ամսիտ յամառութեան
այս ողին անբացատրելի պիտի դառնար մանաւանդ այ-
սօր, երբ տոյ պատերազմն ալ, ինչպէս նախորդը, ոչ
միայն նութեական անհուն աւերներ գործեց, այլ եւ
շատ մը համոզումներ փլատակի վերածեց մարդոց հոգի-
ներուն մէջ: Կատարուած փոփոխութիւնները տեսնել
շօղիլու մաքի կուրութիւնը որեւէ լուրէ եւ զրական ար-
դիւնքի չի տանիր: Ինքնախարէսութիւնը միշտ անհասնոյ
անակնկալներու ստաջնորդած է մարդիկը եւ ժողո-
վուրդները: Նախընտրելի է նեղացուցիչ եւ ցաւու ի-
րականութիւն մը տեսնել պարզօրէն, քան թէ ցուէն
խուսափելու բնական մղումին ենթարկուելով, փակել
աչքերը ու անդունդին մէջ զտրել: Հարցը՝ քաղաքա-
կան է, այսինքն ամէնէն շատ իրապաշտութիւն եւ ա-
սարկայական դատում պահանջող խնդիր: Նախապա-
շարումնրէ եւ կիրքերէ ձերբազատուած միտք մը, ա-
նաշտօրէն դատելով, անհնարին է որ չհաստատէ մեր
հայրենիքին մէջ դոյութիւն ունեցող հայրենասիրական
բարձր ողին եւ հոն տեղի ունեցած անտեսական, մշա-
կութեային եւ քաղաքական աշխատանքներուն մեր ժողո-
վուրդի շահերուն համապատասխան ձեւով կատարուած

ըլլալու պարագան:

Այս հաստատումը բնօղ, հետեւաբար վերի հարցե-
րուն դրական պատասխան տուող մէկու մը դիրքը իր
հայրենիքին հանդէպ արդէն ճշդուած կ'ըլլայ ինքնա-
բերաբար: Այդ դիրքը ո՛չ միայն զէմ չէ, ո՛չ միայն
կրասորական անտարբերութիւն մը չէ, ո՛չ միայն զուտ
հոգեկան համակրանքի զգացում մը չէ, այլ խոր տրա-
մազրութիւն մըն է անձին ամբողջ ուժերով օգտակար
գտնուալու հայրենիքին, զորացնելու դաշն ամէն միջոց-
ներով, անոր շուրջ ստեղծելու պաշտամունքի հասնող
աէր մը եւ հասարականու ամբողջական խանդավառու-
թիւն մը՝ որով միայն հնարաւոր կը գտնան կեանքի
մեծ գործերը:

Եթէ շկարեանք լորտնէլ ներկայ պատմական պո-
հուն արժէքը, եթէ շկարեանք խեղդել մեր մէջ անհա-
տական կամ խմբակցական մանր ու գծուծ նկատումնե-
րը, եթէ շկարեանք վեր բարձրանայ մեր հոգիներու
թախշքը կտայտող հին նախադասարումներէն, կը վախ-
նամ որ արժանի շրջանք այն զեղեցիկ ու վտեճ հեռա-
նկարին, որով կրցած ենք սարկիլ մինչեւ հիմա եւ ո-
րուն իրականացման նշանները կ'երևին հորիզոնին վը-
րայ:

Մէկ պագափար միայն կրնայ արտասոճմանի հայու-
թեան մէջ հոգերանական միութիւն ստեղծել: Այդ ալ
հայրենիքի գազափարն է: Եթէ անոր շուրջ միատեսակ
մտածողութիւն եւ կամք ստեղծելու անընդունակ ենք,
անընդունակ կ'ըլլանք նոյնպէս մէկ ազգութիւն ստեղ-
ծելու: Մտածումներու եւ զգացումներու միութիւնը
այդ գազափարին շուրջ, չի բարձր բառերով միայն կազ-
մուիլ եւ հետեւաբար բառի ուժ տնննայ միայն: Չխարենք
ինքզինքնիս եւ ո՛չ ալ զիւրանազիտութիւն խաղանք ի-
րարու հետ: Լուրջ եւ պարկեշտ ըլլալը անհրաժեշտ

պայման է հին մտայնութիւնները թօթափելու եւ իս-
կապէս նոր ոգի մը գնելու համար մեր ներքին յարա-
բերութիւններուն մէջ: Ամէն լարի վրայ խաղալ ուղե-
լու շրջանը անցած է: Թեկացի գործունէութեան մեւ մը
ալ չէ արդէն այդ, ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ: Իսկ
մենք՝ անխելք ըլլալու իրատեսքն ալ չունինք, այսպէս
գտուն փորձութիւններէ յետոյ: Մեզմէ ամէն մէկէն
կը պահանջուի այսօր քաղաքական հասունութիւն եւ
լըջութիւն: Մեզմէ ամէն մէկէն կը պահանջուի որ ան-
հաստակաւ քաղաքական դիրք մը ճշդէ ու քաղաքակա-
նութիւնը մենայնօրէր չնկատէ խումբ մը մարդոց:
Մեզմէ ամէն մէկէն կը պահանջուի որ իր անձին բնա-
կան մղումները քննութեան անցընելու կարողութիւնը
ցոյց տայ, որ տիրապետէ իր կիրքերուն եւ զգացում-
ներուն եւ բոլոր հարցերու քննութեան մտենայ հայ-
րենիքի գերազոյն շահերու տեսակէտէն: Այս բոլորը
զոհողութիւն մը կ'ենթադրեն, գազափարական զոհո-
ղութիւն մը՝ որ շատաւելի զմուտք է բնորունիլ եւ գոր-
ծադրել քան թէ նիթական զոհողութիւն մը: Տեսնը-
ւած է շատ անգամ որ պրմատացած համոզում մը եւ
հաստացի մը համար, իր անձն իսկ զոհելու պատրաս-
տակամ մարդիկ եղած են, բայց չեն զոհած իրենց գազա-
փարն ու հաստացը: Այսօր, հայ մարդէն կը պահանջուի
իր հայրենիքին համար զոհել իր այս կամ այն գազա-
փարն ու համոզումը, բնորունիլով իրեն, պագափարնե-
րու մեծագոյնը՝ հայրենիքի գազափարը:

Մեր իրականութեան մէջ, այսօր, կարդ մը կրե-
ւոյթներ կը նշմարուի, որոնք նախապատերազմեան
մեր կեանքի վերահաստատման վախը կը պատճառեն:
Եթէ այս ենթադրութիւնը իրականանայ, ապացոյցը
տուած պիտի ըլլանք մեր անաւոր տղիտուութեան եւ աղի-
կարութեան:

Կարգ մը մարդիկ կան, որոնք այս ըստածներուն
 Ըրչո՞ ու արածարանական ըլլալը ընդունելով հանդերձ,
 կը վարանին դանոնք յայտնելէ: Զգոյ՛ են ու իրենց
 գործնական վերաբերումը չեն նոյնացներ իրենց մտ-
 ըրի՞մ համոզումներուն հետ: Այս վարանումին գլխաւոր
 պատճառը բարոյական է, կը ըրիք անցեալի անասկե-
 ներու սխալը չիստատուականութեան յանդէմ: Ինչպէ՞ս
 հրամարիլ, կը մտածեն անոնք, մինչեւ երէկ յամառօրէն
 եւ ուժգնօրէն պաշտպանուած տեսակէտներէն. ինչպէ՞ս
 ինքզինքը հերքողի գերբին մէջ գնել: Աննկարողիք
 մարդու գործ չէ՞, չապիկ փոխել չէ՞՞ երկկուան ճը-
 մարտութիւններուն սխալը հաստատելով: Վտահարար
 հոգեկան ծանր տաղանայի մը մէջ կը գտնուին այսպէս
 մտածողները: Որովհետեւ այսպէս մտածելով վարա-
 նում ցոյց տուողները՝ ինքզինքնուն հետ անկեղծ գտնը-
 ւելու հողիք անդորրութիւնը կորսնցուցած են: Ինչպէ՞ս
 քին հետեւողական մնալու կամ անկեղծութենէն հրա-
 մարելու գծուարին երկնտարանքին սուչեւ կը գտնուին:
 Բայց թելը իմացութեան մը գոհն են: Բարոյական գեա-
 նի վրայ, սխալ մը ճանչնալ եւ յայտարարելուն մէջ ա-
 ւելի մեծ ատաքինութիւն մը կայ, քան թէ անսխալա-
 կան ըլլալու յաւանութիւնը եւ ընդհատութիւնը ցոյց
 տարուն մէջ: Սխալին մէջ մնալու յամառութիւնը կը
 բացատրուի ուրիշ ձևով: Հանրային կեանքի մէջ, ինչ-
 պէս անպարկեշտ եղող մը, նոյնպէս սխալ գործող մը
 չի կրնար ինքզինքին իրաւունքը տալ եւ ուրիշներէն
 իրաւունքը ստանալ պատասխանատու գործեր վարելու:
 Որովհայտի սեւէ մէկը կարենայ իր դերը եւ գիրքը պա-
 հել, անհրաժեշտ է որ սխալ գործողի համբար չունե-
 նայ: Յուսալի բայց ճշմարտութեան համապատասխան
 հաստատում մըն է հետեւարար, էրր ըստի թէ՛ սխալը
 խոստովանելու բարոյական քաջութիւնը չունեցողները

աւելի շատ առաջնորդուած են իրենց գիրքը պահելու
 մտահոգութեամբ:

Մորհրդային Հայաստանի ամբողջական յարումին
 համաձայն չեղողները, բոլորն՝ ալ այս բարոյական տագ-
 նապին մէջ չեն դանուիր, այլ իրենց զգուշութիւնը եւ
 վերապահումը կը հիմնաւորեն քաղաքական խմտաով:
 Երկու գլխաւոր խումբի կարելի է բաժնել գտնոնք:

Մարդիկ կան, որ կը մտածեն եւ կը հաստատեն որ
 խորհրդային վարչաձեւը մեր ժողովուրդին ու Հայրե-
 նիքին համար օգտակար իշխանութիւն մը չէ. թէ՛ հայ
 ժողովուրդը կրնայ առաւելագոյն շարժով զարգանալ դը-
 րամատիրական կարգերու նմանով միայն: Ուստի
 խորհրդային վարչաձեւը մեր ժողովուրդին ու Հայրե-
 նիքին համար օգտակար իշխանութիւն մը չէ. թէ՛ հայ
 ժողովուրդը կրնայ առաւելագոյն շարժով զարգանալ դը-
 րամատիրական կարգերու նմանով միայն: Ուստի
 խորհրդային վարչաձեւը, հետեւարար կը նախնակէ դէմ եր-
 թալ Հայրենիքի հիմնական եւ իսկական շահերուն:

Իր պարզագոյն բայց կական դիմերուն մէջ այս է
 կարգ մը մարգոց արամարանութիւնը: Վէ՛ճը՝ դրամա-
 տիրական ու խորհրդային կարգերու առաւելութիւննե-
 րուն միջեւ, զուտ հայկական ինչպէր չէ, այլ արծար-
 քուած է եւ զոյսութիւն ունի բոլոր ժողովուրդներու մէջ:
 Վէ՛ճը՝ իր վերջնական լուծումն ալ գտած չէ: Ամէն եր-
 կի մէջ մարդիկ կան որ կը պնդեն խորհրդային կար-
 գերու աւելի բարձր, աւելի արդար, աւելի մարդկա-
 յին ըլլալու մասին, մինչդեռ ուրիշներ ալ կան որ ճիշդ
 հակասակը կը յայտարարեն: Մեր մէջ ալ կան այս եր-
 կու խումբերուն պատկանողներ: Զարմանալի սչինչ
 կայ: Դրամատիրական կարգերու մէջ հանելի եւ հեշտ
 կեանքի մը տիրացողները պատճառ չունին տրտնջալու
 այդ կարգերէն եւ հետեւարար ցանկութիւն ալ չունին
 դանոնք փոխուած տեսնելու: Ուրիշներ ալ կան սովայն,
 որոնք թշուառութիւնը միայն տեսած են, ու տիրող ա-

նորգարութիւններու զէժ ըմբոստցողի հողերանութիւնը ունին եւ հողիով կը ցանկան անոնց փոփոխութիւնը:

Հարցը՝ այս ձևով, ինչպէս կը տեսնուի, զուտ ազգային զեանի վրայ գրուած չէ, այլ տնտեսական եւ բնկերալին զեանի վրայ: Այս ձևով ներկայացնողներուն կարելի է անմիջապէս սա առարկութիւնը բնէ: Վերջնապէս վարչաձևեր չզորացնելու համար, պէտք չէ ուժ տալ Խորհրդային Հայաստանին մասձողները՝ հանդարտ խցձով կ'ընդունին ուրեմն տեսնել իրենց հայրենիքը տկար, վտտ եւ անուժ՝ պարզապէս իրենց անձին անհաձոյ կամ վնասակար իշխանութիւն մը ունենալուն համար: Կրցաձ են ու կրնա՞ն իրենց հողիին հետ հաշտեցնել հայրենասիրական զգացումը եւ իշխանութեան ընդդմութիւնը: Ե՛ր է անվնաս պայքարի սահմանը. Ե՛րն է ընդդմութեան եւ պայքարի այն ձևեր որ տանց հայրենիքին եւ ժողովուրդին վնաս տալու՝ կրնայ իշխանութեան փոփոխութիւնը ստեղծել: Այս հարցումները ընդհանուր են եւ ամէն ատենի համար կը պատշաճին: Այսօր, պատերազմէն եւ Խորհրդային Միութեան յաղթանակէն յետոյ, զուտ ազգային շահերու տեսակէտէն եւ մեր բողոքական մասնայատուկ պայմաններէն մեկնելով՝ կարելի է ուրիշ հարցումներ եւս աւելցնել ասոնց վրայ: Նոյն մարդիկը կըրնա՞ն ցոյց տալ որեւէ բաղաբական գործունէութեան եղանակ, որ տանց կոթիւնու Խորհրդային Միութեան, կարենայ որեւէ օգտակարութիւն ունենայ մեր հայրենիքին. կրնա՞ն անոր զէժ, կամ զայն անտեսելով նոյն իսկ, չե՞մ բոնք ապահովութիւնը, բայց զո՞նք գոյնը յոյսը տալ պուտ մը բարեկուտութիւնու մեր կեանքին մէջ:

Հայրենիքին ծառայելու արամադրութիւնը, ուրիշ խօսով, հայրենասիրութիւնը, կարելի չէ սեղմել զուտ անձնական բարեկեցութեան նեկ սահմանին մէջ: Հայր-

րենիքին մէջ անձնական զոհացումներ վնասելու մտահոգութիւնը կըրքէ մեղադրելի չէ. ընդհակառակը, այդ ձևով, աւելի իրապաշտ ու կենդանի կը դառնայ նաեւ զգացումը: Հայրենիքը միայն իր զուտկներուն զոհագութիւնը ընդունող իրականութիւն մը չէ, այլ նաեւ անոնց նիւթական եւ հոգեկան զոհացումներ տալու սահմանուած աշխարհ մը: Այսուհանդերձ, մասձումի սրխալ մըն է եւ գործնականօրէն վնասակար մասնութիւն մը, հայրենիքի ամբողջական շահը՝ անհատական շահուն հետ նոյնացնելու ոյին: Բոլորիս անհատական շահերը նոյն ուղղութեամբ եւ նոյն պայմաններուն մէջ չեն գտնուիր: Անձնական շահերու հակադրութիւնը ամէն տեղ կայ եւ որեւէ երկիր գոյութիւն չունի աշխարհի վրայ, որ իր բոլոր զուտկներուն լայն զոհացում տայ: Հետեւաբար, զուտ անձնական շահերու տեսակէտէն մեկնելով, կարելի չէ հայրենասիրութեան անունով խօսիլ: Հայրենասիրութեան անունով իշխանութեան մը մասին խօսողը՝ անհրաժեշտ է որ ժողովուրդի ընդհանուր եւ մեայուն շահերու զեանի վրայ կանգնի:

Անցեալին մէջ, այդ տեսակէտէն մեկնելով, վերջ տրուած հարցերու մէկ մասին պատասխան մը տրուած էր: Հայաստանի վարչաձևին հանդէպ զազոմաբական ընդդմութիւնը կը զոհացնէր կարգ մը մարդոց հայրենասիրական զգացումները: Այս բացատրութիւնով, այսօրինքն խորհրդային վարչաձևի տեսական փնտադատութիւնով եւ գործնական քաղաքականութեան սխալներուն մասնանշումով, անոնք կը հաստատայն օգտակար ծառայութիւն մատուցանել հայրենիքին:

Աստի նկատելով, այս ոյնով կատարուած գործունէութիւն մը՝ հայրենասիրական բարեմտութիւն մը ցոյց կու տայ: Ինքնաբնադատութեամբ ինքիինքն որբրադրելու արամադրութիւն մը: Բայց, բարձր գարու-

ընթացքին, անոր կիրարկումը աչքի տասջ ունենալով, լուսադոյն բարեկամեցողութեամբ իսկ, անհնարին է այդ բարեմտութիւնը վերադրել այդ բանածուր ձեւակերպողներուն ևւ գործադրողներուն: Սրբազրումի ոգիով կ'զամ քննադատութիւն մը մասնակի կ'ըլլայ, կ'անքի մէջ դրուած որոշ խնդրի մը մասին միայն ևւ անաշուստեթեամբ ևւ ո՛չ թէ ընդհանուր ևւ սխրէմարիի: Մեր մէջ տեսնուածը ամբողջական էր, ընդհանուր քննադատութիւն մը որ, ամէն տեսակէտի ևւ գործի մէջ, միշտ բացասական կ'զգոմ տեսնել ու վեր հանել կը ձգտէր, վարչաձեւին հանդէպ հողեկան արմատական ու միաշունք ընդգիծութիւն մը ստեղծելու գիտաւորութիւնով: Բացայայտրէն կ'երեւէր այս գիտումը, երկար տարիներու ընթացքին կատարուած քարոզութեան թուր ձեւերուն մէջ: Անոր հետեւանցով է որ արասասա՛ւնի մէջ բիւրեղացու Սորբոզային Հայաստանի հանդէպ ընդդիմադիրի մտայնութիւն մը որ, ներկայ պատերազմին ստեղծած դէպքերէն յետոյ իսկ, չի կրնար ձերբազատել ինքզինքը արմատացած ունակութենէ մը:

Արտասահմանի հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող գիրքաւորութներու ասանցքը կը կազմէ այս հարցը, հետեւարար կ'արժէ զայն քիչ մը աւելի մօտէն քննել:

Հայաստանի իշխանութեան փոփոխումին մէջ օգուտ ևւ շահ տեսնող մէկը, անշուշտ մասամբ է զայն փոխաբինոյ վարչաձեւի մը կուսութեան ևւ փոփոխութիւնը յաջողնոյ միջոցներու մասին: Անցեալին մէջ, յստակ կամ քողարկուած ձեւով առաջարկներ կային այդ ուղղութեամբ: Կ'ուղէին անձատել Հայաստանը Սորբոզային Միութենէն, ևւ գարձնել զայն կամ բուրոյովին անկախ պետութիւն կամ անկամ մը կողմասան հանրապետութիւններու զանակցութեան: Այս արդիւնքը ստանալու

իրբև միջոց կ'առաջարկէին օգտուել հսկախորհրդային միջազգային ուժերէն:

Իր ընդհանուր ևւ խոշոր գիծերուն մէջ այսպէս ամփոփուած քաղաքական ուղեղծի մը իրականացման նըպատաւարողոյն պատահութիւնը ստեղծուեցաւ ներկայ պատերազմի ընթացքին: Մեր աչքին առաջ դարգուած այդ կացութեան մէջ, կը տեսնենք որ ամբողջական ու բացարձակ ձայնդամմ մը եղաւ այդ բազա՛ւական ըմբռումը: Այս արդիւնքէն յետոյ, այդ տեսակէտը պաշտպանողներուն կը մնայ կամ պարկէտօրէն ընդունել ևւ հաստատել ձայնդանքը ևւ կամ հակախորհրդային նոր ուժերու փնտռութիւն մէջ մտնել, անկամ մը չի յաջողած փորձը կրկին կատարելու համար, անոնց միջոցաւ: Մեր մէջ հասանարար կան այս երկու տեսակի եզրակացութեան ալ եկողներ: Կան ուրեմն, ձայնդութիւնը ընդունողներ ևւ երկրորդ փորձ մը կատարելը անօգուտ ևւ փնտակար համարողներ, ինչպէս կան թերեւս ուրիշներ՝ որոնք կատարուած փորձը բաւարար չեն սեղեք ևւ վերջնական համոզում մը գոյացնելու համար, հոգեբանօրէն տրամադիր ևւ ուրիշ փորձեր կատարելու:

Անշուշտ, այս յստակութեամբ ո՛չ կը խօսին ևւ ո՛չ ալ կը գրեն. զոյս էն, զիւանադիտութիւն կ'ընեն, բայց անոնց մտերթմ ևւ հարազատ մտածումը չի տարբերիր այս բոււածէն:

Այս արամադրութիւնը ունեցողներուն մէջ, մենք կը տեսնենք ուրեմն երկրորդ խումբը, որ երեւութապէս անմեղ տարադներով կը ձեւակերպէ իր համոզումը: Այդ խումբին պատկանողները կ'ըսեն. «Ձիւնուարական գործողութիւնները վերջացան, բայց հաշտութիւնը չէ կրնուած տակախել: Դ՛մէն զէպքի մէջ կ'երեւի Սորբոզային Միութեան ևւ գրամատերական պետութիւններու համարաուութիւնը՝ որ օր մը կրնայ նոր պատերազմի մը

ծնունդ տալ: Չգո շուքիներ և հեռատեսութիւնը կը պահանջէ վերապահ դիրք մը բունն ու հրաժարիլ Խորհ. Հայաստանի հանդէպ բացայայտ համակրանքի արտասայտութիւն ունենալ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր մոլորվոր-դին վիճակը, Էթէ, իրականանայ պատերազմի հաւանականութիւնը:

Մտացաւութեան և բնատուր զոյւրութեան մը հագուտք կրող այս միտքերուն տակ թաքնուած իսկական դիտաւորութիւնը յայտնեցինք քիչ վերը: Բայց ընդունինք որ միամտաբար ըսուած են այս բոլորը, որեւէ յետին միտք չեն պարունակեր ու քննենք այդ ձևով:

Տրուած բացատրութեան մէջ երկու հիմնական մը-տածողութիւն գոյութիւն ունի.

ա) Նոր պատերազմ մը հաւանական է այսօրուան յաղթական գիմակիցներուն միջև.

բ) Այդ հաւանականութեան նախատեսութեամբ, անհրաժեշտ է անուսույն անտարբերի դիրք բռնել — Էթէ ոչ հակառակորդի — Խորհ. Հայաստանի հանդէպ, որեւէ վտանգի զոհ չդառնալու համար:

Ընկերային ու քաղաքական զէպերէն ապադայի մասին զուշակութիւն ընդոնները ընդհանրապէս իրենց ներքին նախապիտութիւններուն և ցանկութիւններուն համապատասխան ձևով կը կատարեն: Նոր պատերազմի մը հաւատացողը կամ հաւատալ ձեւացնողը գժուար է հակառակ համոզումին ըրել: Ծիշոյ է, պատերազմին հետեւանքով սակզծուած Տարցերը տակաւին չեն գտած իրենց լուծումը. բազմաթիւ խնդիրներու մէջ, պետութեանց շահերը չեն կրցած մերձեցման գետին մը գրտնել: Այս շահերու հակամարտութենէն հետեցնել որ, մարդկութիւնը նոր նախճիրի մը և նոր ողբերգութեան մը կրնայ գիմել, կը նշանակէ հաւատալ որ պետական

վարիները զրկուած են որեւէ իմացականութենէ ու բարոյականէ, որ այսքան սպառումէ յետոյ, մոլորվորդները խիճակի են նոր պատերազմի մը ճիւղը կատարելու, որ պատերազմներէն որեւէ շահ չունեցող գանդուածները, ինչպէս անցեալին մէջ, հիմա ալ կրաւորականութեամբ պիտի ընդունին իրենց մահը պարտասող նման քայլերը: Ես չեմ հաւատար նման հաւանականութեան և կրկնուր ալ չեմ գտներ իմ հաւատար արդարացնող պատճառները հոս թուել, քանի որ, ինչ որ ալ ըլլան անոնք, անգոր պիտի դառնան մարգարէութիւններու հաւատացողի մը կարնէք փոխելու:

Երկրորդ և ևս կան կէտ անհրաժեշտ է քիչ մը աւելի մօտէն քննել, որովհետեւ ան է մարզող դիրքը ճշդող հիմնական մտածումը:

Քաղաքական հեռատեսութեան թելադրանքով, կ'առաջարկուի ուրեմն, այժմ խուսափել Հայրենասիրութեան բնական զղացումին պարտազրած պարտականութենէն, վերապահ է զգոյշ մնալ, որովհետք վաղը երբ հաւանական պատերազմ մը ծագի ու մեր Հայրենիքը վտանգի ենթարկուի, հարելի ըլլայ հեռաւոր հանդիսատեսի դերքին մէջ մնացողներուն համար, իրբեւ փրկարար երեւիլ պարտուած Հայրենիքին: Այս է բովանդակութիւնը և ձգտումը յայտնուած կարծիքին:

Դժուար է բարոյական որակում մը տալ այս հոգեբանութիւնը ունեցող որեւէ Հայ մարդու, որովհետեւ անըմբունելի է պատկերացնել իր վտանգուած Հայրենիքին հանդէպ, զոնէ չողբանորէն օգտակար դառնալու պարտաստականութիւն չունեցող Հայ մը: Բարոյական զնահատումի խնդիր չէ, պիտի առաժգուի թերեւս, այլ զորմնական Հայրենասիրութեան: Այսպէս առաջիկոնքը կը խորհին փրկել Հայրենիքը, երբ ան պարտութեան ենթարկուի, լեզու մը գտնելով յաղթականներուն հետ:

Այժմէն այդ պարտականութեան կը պատրաստեն ինքզինքնին: Դէմ ըլլալով կամ անտարբեր ըլլալով, Խորհ. Հայաստանի Հանդէպ, կը կարծեն անհրաժեշտ ու բաւարար պայմանը լրացուցած ըլլալ, խաղը կորսնցնող Հայրենիքին իրբեւ փրկիչ ներկայանալու համար: Այս չէ՞ր նաեւ տրամաբանութիւնը կորդ մը մարդոց, ներկայ պատերազմի շքանին:

Արասայտուած տեսակէտը իր խորքին եւ էութեան մէջ բմրանելու մտքի նոր ճկը մը մեկի ցոյց կուտայ որ ան հիմնաւորուած է երկու շխալտար մտածումներու վրայ: Առաջինը այն է որ, Խորհրդ. Միութեան զէմ հռչակուելիք պատերազմ մը, չի նկատուիր հայ ժողովուրդի զէմ եղած պատերազմ, ինչքան ալ իրակածօրէն եւ իրաւահանօրէն հայ ժողովուրդը մասնակից ըլլայ այդ պատերազմին եւ կրէ անոր շարիքները եւ հետեւանքները: Երկրորդ մտածումը քաղաքական տեսութիւն մըն է, որ կարելի է այսպէս ամփոփել մտաւոր կերպով: Ժողովուրդ մը իր ամբողջութեան մէջ, երբեք պէտք չէ քաղաքական մէկ ուղղոյթ ունենայ: Պէտք է իր մէջ պահէ անուսպի երկու հակադիր հոսանքներ, որպէսզի ըստ յարմարութեան, անոնցմէ մէկուն ձախողութեանէն յետոյ, միւսը հրապարակ շայ ու կարողանայ նուազագոյն շարիքով դուրս հանել ազէտէն ժողովուրդը: 1914ի պատերազմին, այս իմաստուն քաղաքականութիւնը չի մարելնու համար, մենք այնքան տուժեցինք: Պէտք չէ կրկնել նոյն սխալը: Հայ Համայնախորհրդը եւ անոնց համակիրները խորհրդային ուղղութեան կը հետեւին ու լաւ է որ այդպէս կ'ընեն: Բայց անոնց հակադրուած ուրիշ հոսանք մը պէտք է գոյութիւն ունենայ, աղաղային կարեւոր կատարելու համար իր գերը, միջազգային ուժերու հաւանական նոր դասաւորութեան մը մէջ:

Այս մտածումներէն առաջինը իմաստ մը կրնայ ունենալ այն Հայուն համար միայն, որ քաղաքականօրէն եւ գաղափարականօրէն չէ կրցած հաշուել Հայաստանի Խորհրդ. Միութեան մէկ բառորդ դարէ ի վեր իրբեւ անգամ ըլլալու փաստին հետ: Իրականութեան հետ հաշուող, փաստը ընդունող մէկը չի կրնար Խորհրդ. Միութեան զէմ կատարուելիք որեւէ յարձակում ընկառել նաեւ Հայաստանի զէմ եղած թշնամութիւն: Կը տեսնուի ուրեմն, որ այդ մտածումը կրկին կը նոյննայ մեր հայրենիքի մարշալաւին զէմ եղած տեսակէտին, զոր բննեցինք արդէն մտածք:

Ներկայ պատերազմի արդիւնքէն յետոյ, Հայաստանը խորհրդային պետութիւններու դաշնակցութեանէն անջատելու գաղափարը այլեւս ոչ ոք կը համարձակի զնել հրապարակի վրայ: Հին կիրքերու եւ դրացումներու մղումով, սակաւին իրենց հողիին մէջ նոյն ցանկութիւնը սնուցանողներն իսկ, ո՛չ միայն նման պահանջ չեն ներկայացներ, այլ հակառակ տրամադրութիւն ցոյց կուտան, ինչպէս կ'ապացուցանէ, թրքական բռնութեան պատարարուելիք հողերուն Խորհրդ. Հայաստանի կցումը պահանջող իրենց զիխումը: Չուտ դիւանագիտական ու քաղաքական այս վերաբերումը չէ իւրացուած սակայն գաղափարաբանօրէն: Խորհրդային Միութեան ցոյց տուած ուժին եւ հմայքին առաջ, բռնութեամբ, զէպօքերու հարկադրանքին տակ ընդունուած գիրք մըն է, որ տակաւին իր արժանանքը չէ տարածած ու հետեւաբար կրնայ նաեւ գիւրութեամբ փոխուել: Այս սահմաններուն մէջ խզ, հիմնական բայց մըն է անուամբ, որ ժամանակի ընթացքին կրնայ զարգանալ ու խորանայ: Հարցը՝ Հայաստանի եւ Խորհրդային ընդհանուր Միութեան շահերուն անոնուութեան խնդիրն է: Մէկուն եւ միւսին շահերուն ամբողջական նոյնութիւնը

ընդունող քաղաքական մտածողութեան մը համար, պարզ է որ մէկուն զէմ եղած յարձակում մը, յարձակում մըն է միտմամտանակ միւսին զէմ ուղղուած: Ես հերու այդ նշանութիւնը շրնդունող եւ հայ ժողովրդի համար օգտակար չնկատող մէկը, պարտաւոր է ըսել թէ ո՞ր է ո՞ր ուղղութեան մէջ կը դանդախտ ժողովուրդի եւ հայրենիքի օգուտը: Եղածի մասին դժգոհութիւն յայտնելով բաւարարուելը, քաղաքական կեցուածք չէ, եթէ շրնկերանար հըածը փոխարինելու համար ուրիշ առաջարկի մը: Անցնային մէջ եղած առաջարկները կրկնողներ, կամ նոր առաջարկներ ներկայացնողներ չկան հիմա: Եթէ փաստին եւ իրականութեան հետ հոշտեցումը հրամայական է եւ պարտադիր, չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ չկամութեամբ, դժգոհութեամբ եւ վերապահութեամբ ըլլայ այդ հայտեցումը, «ի՞նչ կ'ըլլայ, ի՞նչ ըլլար» ըսողի սարսամ, վախկոտ հոգեբանութեամբ:

Երկրորդ մտածումը՝ զործնական քաղաքականութեան տեսակէտէն, անցնային մէջ հրապուրիչ կը թուէր շատերուն եւ թերեւս հիմա ալ օգտակար կը համարուի կարգ մը բարդ կողմէ: Արտաքնադէպ, առաջին անհարկով ողջմիտ նկատուած այդ մտածումը որեւէ լուրջ քննութեան չի դիմանար սակայն, եթէ խորացնենք եւ մանաւանդ մեր իրականութեան պայմաններուն մէջ փոխադրենք:

Քաղաքական միատեսակ ուղղութեան մը փոխարէն, երկու ուղեղիծ ունենալու անհրաժեշտութիւնը ներկայացնողները կը պատկերացնեն թէ ինչ վիճակի կ'ենթարկուի ու ենթարկուած է արդէն մեզի պէս տկար ժողովուրդ մը: Թող լիօտին արտաքին ու ձեւական բաժանումի մը մասին: Այդ օղբի իսկ սկսուած բաժանում մը անխուսափելիորէն կ'առաջնորդէ մտայուն եւ տե-

ւական բաժանումի, քաղաքական ու զաղափարական հերձուածի, հետեւաբար տկարացման ու աստիճանական կայմալուծման: Մէկ վայրկեան իսկ պէտք չէ մտնալ, որ օտար աշխարհներու մէջ կ'աղբիք, ու ենթարկուած ենք արդէն անոց քաջայիշ հողիկան ու Ֆրիդբանան պայմաններուն:

Այս քայցասական աղջակներուն վրայ, մեր կողմէ ստեղծուելիք բաժանման ու տկարացման նոր աղջակներ, աւելի կը փութացնեն մեր կորուստը: Բոլոր անսահի դիւանդիտութիւններէն եւ խաղերէն առաջ, ժողովուրդի մը պահպանման եւ զարգացման ստատրոգ դիւաւոր մընցը իր ներքին ճակատի կայմակերպութիւնն ու զօրացումն է, իր ուժերուն ամփոփումը, զաղափարական միութիւն ստեղծելու կամքը: Ներքնապէս սկար հաւաքականութիւն մը անընդունակ է նաև արտաքին ազդու որեւէ քաղաքական օգտակար զործ կատարելու: Տկար ժողովուրդի մը բաժնուած մէկ մասը, առառուէն խաղալիքը կրնայ ըլլալ օտար դիւանդիտութեան մը եւ չի կրնար լուրջ օգուտ մը տալ իր ազդութեան: Տկար մը միշտ իրել զօրուտ օտարէն կը շահադործուի: Տկարը՝ միշտ կանխիկ վճարողը կ'ըլլայ. իր զոհողութիւնը եւ աշխատանքը, վարձատրութիւնը ստանալէ առաջ տալու պարտաւորութեան սակ դանուողը: Զօրաւորը՝ մուրհակ տուող է միայն եւ բարոյական յանձնառութիւն ստանձնող: Ետա ենք տեսած այս մուրհակներու եւ յանձնառութիւններու արժէքը ու կը կարծեմ այլևս դիւանդիտութեան հրաշք սպասելու: Երախայական միամտութիւնը անեցողներ չկան: Քաղաքական հիմնական հարցին մէջ երկուութիւն անեցող ժողովուրդ մը, չի կրնար ուրիշ որեւէ խնդրի մէջ եւս միութիւն ստեղծել: Հանրային կեանքի միւս բոլոր հարցերուն մէջ եւս կը զնէ իր բաժանման

ողին, պարբարի ողին, զիրար վանելու եւ մէկուսացնելու ողին:

Եւրբքին ուժերու այս տկարացման շարիքն զատ, դործնականօրէն ու հոգիբանօրէն շատ աւելի ծանր ուրիշ անպատեհութիւնք մը եւս կը ներկայացնէ երկուութեան քաղաքականութիւնք: Օտար պետութենէ մը օգուտ սպասելու համար, պէտք է շահաւոր դործ մը ընել այդ պետութեան: Պատերազմի տանն օգտակար ծառայութիւն մը հայրենիքի թշնամի սեւէ պետութեան՝ կը նշանակէ մասակար դործ մը հայրենիքին: Իսկ հայրենիքին մասող ընթացքի մը մէջ գտնուիլ, երբ ան կենաց եւ մահու պայքարի մը մէջ է, ասպղաջ թէկական օգուտի մը ակնկալութեամբ, ամենածանր յանցանքն է որ կրնայ դործել սեւէ քաղաքացի: Ամէն խմորի եւ խառնուածքի գործ չէ այդ: Հայրենուէք մէկը, պարկեշտ քաղաքացի մը, մտանդուած իր հայրենիքը պաշտպանելէն զատ ուրիշ մտածում չի կրնար ունենալ: Իր առաւելագոյն զոհողութիւնք կը կատարէ այդ պաշտպանութեան ի խնդրի ու ձեռք ձգուած արդիւնքէն յետոյ միայն հաշի կը նստի ու կը քննէ ստեղծուած կացութիւնք: Եթէ իր հայրենիքը յաղթական է զուրբ եկած պայքարէն, այս անգամ, աշխատող ու աստապող մարդու հպարտութեամբ, կ'աշխատի իր միջոցներն եւ ուժերը որոժմագրել պատերազմի հետեւանքով քայքայուած անտեսութիւնք վերականգնելու եւ նոր թափով նոր նուաճումներ կատարելու: Իսկ հայրենիքի պարտութեան պարագային, ան կ'աշխատի որովհէ շարիքը նուազագոյնի իջեցնող միջոցները: Այդ տանն է միայն որ նոր պայմանները ժողովուրդի ծոցէն կը հանեն նոր ուժեր, աշխատանքի նոր ուղիներով աստջնորդելու համար հայրենիքը եւ ժողովուրդը:

Պատմութեան տուած դասը այս է բոլոր ազգերուն: Եւրասիականութեան դատապարտելի եւ վատ մտայնութիւն մըն է, ի յատնադուին պարտուողի զիբքին մէջ տեսնել հայրենիքը ու շատ այն՝ միջոցներ ձեռք տանել: Եւրկայ պատերազմին, կարգ մը երկիրներու մէջ անասնք այդ հոգեբանութիւնք եւ անոր տուած արդիւնքը: Այդ հոգեբանութիւնք անհաշտ է հայրենասիրութեան զգացումին հետ: Վարչաձեւի փոփոխութեան պահանջը անրնական չէ, իր խորքէն մէջ հակահայրենասիրական ալ չէ: քայքայ այդ փոփոխութիւնք օտարներու միջոցաւ, մասնաւանդ հայրենիքին իշնամի պետութեանց միջոցով իրականացնել ուղեւու ձգտումն եւ դործն է որ երբեւիցէ չի հաշտուիր հայրենասիրութեան օրեւէ անակի բարնուածի հետ: Այդ միջոցին զիմողը կամ զիմել ուղողը կը կորսնցնէ այլեւս հայրենասիրութեան անուշո՞ղ խօսելու իրաւունքը: Այս ճշմարտութիւնք ոչ միայն կը հաստատուի պատմական նախընթացներով, — ինչպէս օրինակ Երասիա - Յեղափոխութեան ատեն, երկրէն զուրս ելլող արեւաեկաններու դործունէութեամբ — ալ եւ արամաբանօրէն: Հայրենիքի վարչաձեւի փոփոխութեան ուժ տուող օտար պետութիւն մը, կը նշանակէ մասնաւոր շահեր ունի այդ փոփոխութեան մէջ ու իրեն դործիք կը դարձնէ հակապետական ուժերը: Այդ օտար օգնութեամբ ասարուած աշխատանքը: Վարչաձեւի փոփոխութիւնք՝ ժողովուրդի մը ներքին, սեփական դործն է. ան է միայն որ իրաւունքն ունի իր իշխանութիւնք կազմելու իր պահանջներու եւ տիրող պայմաններու համաձայն: Երկու տեսակի քաղաքականութեան անհրաժեշտութիւնք ցոյց տուողներուն համար անխափաշիօրէն կը տանի հայրենիքին զէժ զիրք բռնելու անփա-

ունակ ու խղճալի զերբին: Մեր մէջ մանուանդ, այդ տեսակէտը սասջ կը քշուի աւելի շատ, նախապէս կազմուած գիտաւորութեան մը իրբեւ պատրուակ եւ արդարացում ծառայեցնելու համար:

Որ կողմէն ալ քննեց հարցը, տեսական ի՞նչ վերլուծումներ ալ կատարեմք, չենք կրնար որեւէ ձեւի արդարացում գտնել, այստեղն մեր հայրենիքի հանդէպ վերապահութիւն ցոյց տուող մարդոց ընթացքին մէջ: Հայրենիքի շահու կազակցութեամբ, որեւէ տրամաբանութիւն չի կրնար բացատրել կարգ մը մարդոց ցոյց տուած խարխափումները: Հողբանական ու բարոյական պատճառներ կան անշուշտ, այդ խարխափումը ո՛չ թէ արդարացինոց, այլ բացատրող: Քաղաքական համոզում մը միայն տրամաբանական կատուցումք մը չունի, այլ նաեւ զգացական բովիւն մը, որ շատ տեղամ աւելի մեծ կէտ ունի քան միւսը: Տրամաբանական սխալի մը սրբագրութիւնը համեմատաբար աւելի չեւա է, քան թէ տարիներու ընթացքին կազմուած ընդհանուր մտայնութեան մը, զրացումներու, սոցիալութիւններու, նախապաշարումներու, և աւատարիքներու ամբողջութեան մը: Մարդ առաւելաբար անոնց արդեցութեամբ կը շարժի քան թէ տրամաբանութեան: Այսու հանգերձ այսքանն ալ անբաւարար է բացատրելու Ռորճը- Հայաստանի հանդէպ տեսնուած վերապահութիւնը, մանաւանդ քաղաքական որոշ հաստատութիւն եւ փորձառութիւն ունեցող մարդոց մօտ: Այդ մարդիկը կա՛մ իսէֆ ֆիէս բրած են իրենց մտքին մէջ հակախորհրդային օգին, ուրկէ չեն կրնար ձեռքազատուիլ եւ որուն հետեւանքով հիւանդալին վիճակի մը հասած է իրենց քաղաքական մտածորութիւնը եւ կամ — ենթադրութիւն մը որ թոյլ կու տամ ինքզինքիս, առանց պնդելու անոր ճշգրտութեանը վրայ — ձեւական յամառութիւն մը ցոյց

կու տան միայն, սպասելով Ռորճը- Հայաստանի վարիներուն կողմէ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով իրենց ցոյց տրուելիք կէտի մը, քաջակերտութեան մը, մը-զմի մը, դուրս գալու համար անկէն: Եթէ որչէ հիմք ունի այս վերջին ենթադրութիւնը, եթէ ցոյց տրուած վերապահութիւնը եւ ընդդիմութիւնը ձեւական սրժէք միայն ունին, անուղղակի միջոց մըն է, ինքզինքը արժէքաւորելու, խորհրդային իշխանութեան կողմէ հաշուի տանուելիք ուժ մը ցոյց տալու, այդ պարագային, ինչպէր հիմնապէս կը փոխուի իր կուլիւսամբ: Հանրային կեանքի մէջ, բաժնիքի ձեւ մըն է, երբեմն հակառակորդի եւ ընդդիմադիրի դիրքին մէջ մտնել, գիծացի-նէն զիջում մը կորցելու գիտաւորութեամբ:

Դժուար է ինձի համար, նման գործեակերպի մը ներքութիւններուն թափանցել: Որովհետեւ, աւելի սո՛րթ եւ դիւրին կ'երեւի, գիտանալիսութիւն խաղալ աւելի, յստակ կերպով գիտաւորութիւնը յայտնել, որեւէ արդիւնք ձեռք ձկնելու համար: Բայց քանի որ ենթադրութիւնը բրինք, քանանք գոնէ մասամբ հասկնալ: Ենթադրութիւնը անլքրուելի է անհատի մը համար. քիչ մը հասկնալի կը դառնայ հանրային կեանքի մէջ որոշ արժէք ունեցող խմբաւորման մը համար: Ի՞նչ զիջումներ կրնայ պահանջել այդ խմբակցութիւնը Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնէն: Դժուար է միամտութիւնը վերադրել որեւէ խմբակցութեան վարիներուն, Հայաստանի մէջ քաղաքական գործունէութեան սղտառութիւնը պահանջելու ձեւին տակ: Նման ապատութիւն, ամբողջ հորհրդային Միութեան մէջ, որեւէ կազմակերպութեան արուած չէ ու չի կրնար արուիլ: Բոլորին ծածօթ է ու քանիցս յայտարարուած, որ Ռորճը- Միութեան մէջ ընտուած են գոտակարգերը, գոյութիւն ունի միայն մէկ

դասակարգ, հետեւարար անոր ձգտումներն ու պահանջները արտայայտող մէկի քաղաքական կուսակցութիւն միայն կրնայ դոյութիւն ունենալ: Համայնափայր կուսակցութենէն զատ, ասրբեր որեւէ կուսակցութեան գործունէութեան ադատութիւնը անիրականանալի պահանջ մըն է:

Եթէ այդ պահանջը անիրականանալի է, Հայաստանի վարիչները կրնան, արտասահմանի հայ կեանքին մէջ, իրրեւ փոստ ընդունելի հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները եւ անոնց հետ յարաբերութիւն մշակել: Որեւէ տուեալ շունժմ այս հարցումին դրական կամ միտական պատասխան մը աւար: Չեմ գիտեր նոյն իսկ, թէ ի՞նչ եղած է ցարդ Հայաստանի կառավարութեան յարաբերութիւնը Ռամկափայր Ազատական կուսակցութեան հետ, որ միշտ խորհրդային վարչաձեւին բարեկամ մնալու եւ երբեք ընդդիմութիւն չփորձելու վարքագիծը որդեկրամ է: Այդ նախընթացը կրնար սեղեցոյց մը ծառայել: Հետեւարար տեսականօրէն միայն հարցը քննելու հնարաւորութիւն ունիմ:

Քաղաքական կուսակցութիւն մը իր էութեամբ, պետութիւն վարելու, պետական զստնալու հոշումն ունեցող կազմակերպութիւն մըն է: Այս ձեւումը չունեցող սեւէ խմբակցութիւն, ինչ ալ ըլլայ թուղթի վրայ զըրուած իր ծրարները, վարչակարգութիւնը կը դազրի բռնին իսկական իմաստով, քաղաքական կազմակերպութիւն, կուսակցութիւն ըլլալէ: Հայաստանի կառավարութեան կողմէ ընդունել սեւէ քաղաքական կազմակերպութեան գոյութիւնը, կը նշանակէ տեսականօրէն զէթ, հնարաւորութիւն մը տայ անոր պետական զստնալու: Փորձնականին մէջ սակայն, նման հնարաւորութիւն բռնունդի է միայն հայրենիքի հօգին վրայ գործող կազմակերպութեան մը համար: Արտասահմանեան սեւէ

կազմակերպութիւն, հայրենիքէն դուրս զստնելու, հայրենիքին մէջ ապրող ժողովուրդէն խլուած ըլլալու փաստով իսկ, բռնին լայն աստիճով, գաղթած է քաղաքական կուսակցութիւն ըլլալէ: Հայրենիքի մէջ գործելու կարելիութեան շահով միայն կը պահէ իր քաղաքական բնօյքը: Անունական ձեւով միայն, արտասահմանի մէջ գործող մեր կուսակցութիւնները քաղաքական կազմակերպութիւններ են: Հայաստանի իշխանութեան համար, անոնց փաստական ճանաչումը, ոչինչ կը փոխէ կացութեան: Այդ ճանաչումը սակայն պայմանաւորուած կրնայ ըլլալ միայն եւ միայն խմբակցութիւններու գործնական վերաբերումով: Անհեթեթութիւն պիտի ըլլար սպասել, որ սեւէ իշխանութիւն, իր հակառակորդը, իր զէմ գործող կազմակերպութիւն մը ճանչնալով, բաջալիքէ անոր գործունէութիւնը: Նման զիջումի սպասող սեւէ խմբակցութիւն, պարտաւոր է հետեւարար, ամէնէն առաջ, իր գործնական քաղաքականութիւնը իշխանութեան կողմէ ընդունելի ձեւով կազմակերպել եւ ուղղել:

Հարցը այս ձեւով ներկայացուած, նոր երևոյթներ կը յուղէ: Գաղափարական լուրջ հարց մը կը ծագի: Ի՞նչ պիտի ըլլայ իմաստը եւ նպատակը որեւէ քաղաքական կազմակերպութեան ինքնուրոյն գոյութեան, եթէ ամբողջապէս խորացնելով խորհրդային քաղաքական վարքագիծը, հրամարի իր սեփական քաղաքական եւ բնկերային վարչակարգութիւնը հետապնդելէ ու կամ դահանայ դուռ տեսական սկզբունքներով, ստանց անոնց գործնականացման ճիշդ երեսուն հանելով: Այս հարցն իսկ, ցոյց կուտայ ուղիղութիւնը արտասահմանի հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն: Անոնք ըլլալու եւ ըլլալու, տեսելու կամ լուծուելու մեծ հարցականն ստիչու կը դառնին: Մեր ժողովուրդի արտասոց պայմանները

խի ստեղծած են այս կայսութիւնը, սնկախ մարդոց բարի կամ շար արամադրութիւնն եւ կամքէն: Կեանքը զբրած է հարցումը, որուն պատասխան մը տալու քաջութիւնը կը պահի մարդոց ծօւ: Ժիշդ ասոր համար իսկ, մարդիկ կը դուռնան խորացնել հարցերը: անոնց քօվէն կ'անցնին, առանց մէջը մտնելու եւ կը դռնան մտակերտային ու մեռական յուսումներով:

Ողբերգութեան սաստիկութիւնը, հիմա մանաւանդ, առաւելագէտ զգալի է: Ենթիւյ պատերազմէն առաջ, կուսակցութիւնները արտասահմանի մէջ որոշ ստեղծներ ունէին իրենց գոյութիւնը արդարացնող: Քաղաքական միջադրային պայմաններու հետեւանքով, Սորհրդ. Միութիւնը կը զդուռնար Քրքաճայտասանի ազատագրման հարցը հրապարակի վրայ գնել, եւ այս զդուռացումը հնարաւորութիւն կու տար արտասահմանի կազմակերպութիւններուն՝ աչքը կանգնելու այդ գրասին: Հիմա որ, Հայաստանի կառավարութիւնը ներկայացուցած է պահանջը ու հրապարակու աչքը կանգնած անոր, կուսակցութիւնները շփոթութեան մատուած են: Մէկ կողմէ չեն համարձակիր ու չեն կրնար Հայաստանի մարտնչի փոփոխութիւնը պահանջել, միւս կողմէ երբ պետութիւնը ձեռք առած է մեր աղբային հոգածանարու ազատագրման դատը, որեւէ դադարախախտում ու քաղաքական կուտան չունին, իրեւ թաղաքական կազմակերպութեան գործելու: Ի՞նչ րանի պետի յանգի եւ ո՞ր պետի հասնի այս անորոշութեան եւ անելի փոփոխանք: Քիչ մը իտեղ ունեցող եւ նեղճիտ չեղող մէկու մը համար, քուական յատակ կ'երեւի ապագան:

Սպասումի եւ փոփոխման ջրմանի մը մէջ կ'աղբերինք: Այս անորոշութիւնն է որ գոյութեան վերջին իրաւունք մըն ալ կու տայ կազմակերպութիւններուն: Անպարտանք ցոյց տալու կարիքը չեն զգար անոնք, յատակ

ու վերջնական դիրք մը ճշգրիտ համար: Կը սպասեն միջազգային դէպքերու յատակ կողակցութեան: Մինչ այդ, գանաղան կազմակերպութիւնները զիրար կը սնուցանեն, արտեստական տայքարի միջնորդութեան ալ ստեղծելով: Ի՞նչի է որ գանաղան կազմակերպութիւններու միջեւ սքցում մը կայ արտասահմանի հայ կեանքին տիրելու, անոր գեկավարութիւնը ձեռք ձգելու: Հայ Ժողովուրդի կեանքին եւ ապագայի տեսակէտէն, արտասահմանի հայութիւնը կարեւոր ազդակ մը եւ արժէք մը կը ներկայացնէ: Մեր Ժողովուրդի մէկ երբորդը ժողովուրդն ենք իր կազմակերպչոց այդ հատումը, իր գիտակցութեան եւ հայրենիքի հանդէպ ունեցած զրական վերաբերումին համեմատութեամբ, կրնայ մեծ օգուտներ տայ: Հայաստանի իշխանութիւնն ալ կը գնահատէ վստահութեամբ այդ արժէքը, իր խելական մեծութեամբ: Սեւ կուսակցութիւն չի կրնար յաւակնութիւնը ունենայ, արտասահմանի Ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնելու: Հայաստանի պետական կուսակցութեան անունը կրող արտասահմանի հատումները, հսկասակ իրենց բարձրական մեծ առաւելութիւններուն, չեն յաջողած կապուել Ժողովուրդին ձգտումները եւ անոնց ամբողջական արտայայտիչը դառնալ: Չեն յանդամ, ու յաջահետեւ չեն կրցած կուսակցական նեղ շրջանակէն վեր բարձրանալ ու պետական թրքումին հասնիլ: Հոգեւորական ուրիշ սխալի մը մէջ ալ կը գանտին անոնք: Հայաստանի պետական կուսակցութեան անունը ունենալով, կը կարծեն մեծանորհրդ անունալ այդ պետութիւնը արտասահմանի մէջ ներկայացնելու, կը հաստատան խորհրդային հայրենիքի անսանձանորհեալ, միակ ու իսկական պաշտպանները եւ սիրողները ըլլալ: Այս ոգիէն կը բխի գործունէութեան այն սխալները, զոր ցոյց կու տան ընթացիկ կեանքի մէջ:

Մեր կեանքի աւարկայական քննութիւնը եւ կացութեան ճշգրիտ պատկերացումը սեւեւ լուրջ մարդու կր բերէ այն եղբակացութեան, որ առանց Համայնավար կուսակցութեան մասնակցութեան, կարելի չէ ու պէտք ալ չէ վարել հանրային աշխատանքները: Արտասահմանի մէջ կատարուած աշխատանքներէն զուրս չեն կրնար մնալ համայնավարները: Հայրենիքի եւ արտասահմանի կապը կարելի չէ զոհանջուցիչ եւ դորաւոր վիճակի մը հասցնել առանց անոնց մասնակցութեան: Սխալ մը կ'ըլլայ սակայն, այս եղբակացութիւնէն հետեւցնել որ հայ համայնավարները, արտասահմանի մէջ, առանձին կրընան վարել հանրային կեանքը կամ տիրապետող գիբք օճնեալ այդ կեանքին վրայ: Այդ ձեւով ամէն աշխատանք կը կազմայ եւ կը ձախողի: Արտասահմանի հայ մտղովուրդը շրջապատող պայմանները հիմնովին տարբեր են հայրենիքի մէջ ստեղծուած պայմաններէն, հետեւաբար, կարելի չէ հայրենիքէն ներս թէլ զուրս դործօճնութեան նոյն եղանակը որդեկրել: Ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական խորհրդային դրութիւնը տիրապետող է հայրենիքին մէջ: Արտասահմանի մէջ, հայ անհատներու համար եթէ հասկնալի է ընկերային վարդապետութիւն մը, հայ հասարակամութեան համար դատակարարային խնդիր դոյութիւն չունի: Մեր տպրած երկրի պետական դրութեան արձատապէս շահուրդը ու՛ած ենք բոյորս, որովհետեւ մեր կեանքին վրայ իր հետքը կը ձղէ բայց իրբեւ հասարակամութիւն, զուրս կը մնանք մեզ ընդունող երկրներու ներքին ընկերային ու քաղաքական պայմարներէն, որովհետեւ ժամանակաւորապէս ընտկողի հոգեկան արմատութիւններով կ'ապրենք, ու շատ անդամ տեղացիներ իրենք իսկ չեն հանդուրեկը մեր միջամտութեան: Մեր կեանքին տիրապետող հարցը, հայրենիքի հետ մեր ունենալիք յարս-

րբութեան էութիւնը ճշդելու, մեր եւ հայրենիքի կապը հնարաւոր եղած շախով դորաւոր եւ անբակակի գարձնելու, մեր բոլոր ապրումներուն մէջ հայրենիքի գաղափարը իշխող գարձնելու մտահոգութիւնն է:

Այս մտահոգութիւնէ պիտի բխին մեր դորձօճնութեան բոլոր եղանակները: Հայրենիքէն իրաւցնեող, հայրենիքէն հեռու պահող որեւէ մտածում եւ դործ, ինչքան ալ իր մէջ բարձր տղիով առաջնորդուած ըլլայ, չի դազրիր դատապարտակի ըլլալ: Հայրենիքի շուրջ վէճը անխուսափելիօրէն կը ստեղծէ հայրենիքէն թեր ու դէմ խմբակցութիւններ: Հետեւաբար, մեր վէճերէն ու պայքարներէն զուրս պէտք է հանել հայրենիքին հետ կապուած հարցերը: Իրականին մէջ, այդ վէճը անքնդունակի նկատելի յետայ, վէճի օւրիչ խնդիր ալ չի մընար: Ի՞նչ բանի շուրջ պայքար պիտի ստեղծուի, երբ ամէն մարդ համաձայն ըլլայ մեր քաղաքական հիմնական պահանջներուն շուրջ, երբ բոլորը հաշտուին հայրենիքի վարչաձեւին հետ: Ազգային մարմիններու եւ միութիւններու մէջ արժու մը դրուակը համար: Աննչան ու երկրորդական խնդիր է: Մեր անցեալի դործներուն վերագնահատման շուրջ: Յատուտ հարցի մը վըրայ զրբեք արդէն մտտերիս: Պարզ է որ անցեալի դէպքերու դնահատումը ամէն մարդ նոյն շախմիչով եւ նոյն ձեւով չի կատարել: Եթէ կարելի ըլլար անցեալին մտտեալ, պատմարանի ակնոցով ու դործուած սխալներէն դասեր առնելու արտացումութեամբ, որեւէ անպատահութիւն չէր մնար անոր քննութեան մէջ: Բայց մարդիկ, մանաւանդ կուսակցականները, անցեալը կը քրննեն ոչ թէ ինքն իր մէջ, ստեղծի պայմաններուն եւ կարելիութիւններուն անչութեամբ, այլ ստակակապէս իրենց ներկայ դիբքը հիմնաօրելու եւ ապագայ օրդեկի մը ճշդելու մտադրութեամբ: Անցեալի այս կամ այն

զէպքը եւ դորձունէութեան եղանակը ճիշդ եւ օգտակար գտնող մէկը, Հակամէտ է ընդհանրապէս նման զէպք մը եւ դորձնակերպ մը ճիշդ եւ օգտակար գտնելու ներկային ու աղագային մէջ: Կամ ընդհակառակը: Ասիկէ ծածագում կ'անեն մեր մէջ տեսնուած շատ մը պայշարներ եւ անհասկացողութիւնները: Ատոր համար է որ պայշարի ու մէնի պողարի մը օգուան ու անհրաժեշտութիւնը ցոյց տուողները, կը թելադրեն խուսափել անցեալի քննութենէն:

Անգործնական ցանկութիւն մըն է հասանարար, այս մարդոց պահանջը: Մեր հանրային դարձիչներու մէջ շատեր կան, որոնք չեն կրնար օտարի ստանց պոյշարի միջնայրտաի, որովհետեւ Հակառակորդի մը դորձնակութիւնը, յարձակումը տակնէն դիտելն եւ իր անձին վրայ ուշադրութիւն հրախրող ամէնէն ազդու մեծն է: Մաքի ստեղծարարը ճիշդի եւ գիտարին աշխատանքներու անընդունակ գործիչ մը, ինքնարեքար կ'իջնայ ուրիշները զննադատելու հեշտ ճամբուն մէջ: Այդ մեռով, նման մարդիկ շատ անդամ արջի ճառարութիւն այ կը մատուցանեն իրենց պաշտպանած դասին: Այսոր հրապարակի վրայ կան կրող մը մարդիկ, որոնք Հայրենիքին կապուած կը զգան ինքզինքնին ա՛յ թէ լոկ Հայրենասիրական եւ աղջային դերագոյն շահերու դիտակցութեամբ, այլ աեւ խորհրդային իրաւակորդի ընկերային վարդապետութեան եւ զազափարարանութեան հանդէպ իրենց ունեցած համոզումներով: Անոնք կրկնակի պատճառներ ունին Հետեւարար իրենց սէքը եւ նուիրումը ցոյց տալու մեր Հայրենիքին: Եւ յն համեմատութեամբ այ անոնք բարոյական աւելի մեծ պատասխանատուութիւններ ունին զաղտոթններու մէջ մտղմուրդիցին զէպի Հայրենիք ունեցած զգապական ու բունական վերարեքումը գորագնելու եւ ամբացնելու գործին մէջ:

Անոնք պարտաւոր են խելացութիւն եւ շքաբիշ ցնկի բրենց արտայայտութեան եւ գործնական մէջ, որովպէս չտկարանայ Հայրենասիրական զգացումը գտնուաններուն մէջ եւ աստիճանաբար խորհրդային վարչաձեւին հանդէպ ընդդիմադիր եղողներն այ աւելի գրական կեցուածք ունենան եւ լքեն իրենց վարանումները: Նման իրապաշտութիւն կ'ենթադրէ զուրս գոյ կուսակցական միակողմանի հոգեբանութենէն եւ պետական բմբունում ունենայ:

Կուսակցական բառին, ինքնարեքարար իրբու անական գրչին տակ կու գայ ներմիտ որակումը: Կուսակցականներու գժգոհութեան հակառակ, այս ամսականին գործածութիւնը կարծուածին շարի անտեղի չէ: Կուսակցութիւն մը ընկերային երեւոյթները որչ մեկնուկէտէ մը գիտել ու զճաշատել տուող կարծակիկորթիւն մըն է, որ ճիշդ եւ օրտակար կը գտնէ այն զէպքերը եւ կարծիքներ միայն, որոնք արտաբանօրէն կը բխին կուսակցութեան աշխարհաշեյագէն: .յս ասճանումէն իսկ կը հետեւի դատումի միակողմանիութիւնը եւ ճեւեարար նեղամտութիւնը: Կուսակցութիւն մը ընկերային վարդապետութիւն մը ունի, ուրեմն անոր պաշտարական հարիցոնք աւելի լայն է եւ ընդարձակ, համաժարդկային է եւ զուրս կկամ աղջային շրջանակէն: Անոր աեսութիւններուն ընդդրեղած սահմանն ու գաշտը լայն է, բայց դիտելու եւ գնահատելու կերպն է նեղը ու ասճանափակը. անոր անցքը թափանցիկ ու անգոյն չէ, այլ գունաւոր ու կեանք կը տեսնէ միշտ ու միայն ակնոցին զօյնով:

Պետական բմբունումը ճիշդ հակառակն է: Պետութիւն վարողներ, այսինքն մտղմուրդի մը շահերուն ամբողջական բեւն ու պատասխանատուութիւնը իրենց

վրայ անողները, կուսակցական իսկ եթէ ըլլան, հարկադրանքին տակը կը դնուին լայնամիտ ըլլալու, ժողովուրդին զանազան խուերուն մասնուններն ու տեսակէտները աչքի առջ ունենալու, ըստ այնմ կարճակերպելու համար իրենց գործունէութիւնը: Պետական դարձող կուսակցական մը եւ կուսակցութիւն մը, իր սկզբունքներուն գործնականացումը հետապնդելով հանդերձ, մէլս ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ իրեն յանձնուած զանգուածներու ընդհանուր արտապրութիւնները: Պետութեան շարքէ ռոմիս հասցնողները անմիտ կը դարձնէ, բայց չի շարժիր միայն իր կուսակցութեան մաս կազմողներու ոգիով: Պետական դարձող կուսակցականը եւ կուսակցութիւնը այլևս ամբողջ ժողովուրդը կը ներկայացնէ եւ չ թէ անոր մէկ մասը: Կաշխատի եւ կը գործէ ամբողջին համար եւ ոչ թէ մէկ մասին: Այս ոգիով է որ կրնան, եթէ ամբողջ են ու օգտակար իր սկզբունքները եւ իսկացի իր գործելակերպը, կառել իր հուսատուրքներուն, առաւելագոյն թիւը ժողովուրդին: Վերջին նպատակն ալ կուսակցութեան մը ի վերջոյ կը կայանայ իր սկզբունքներուն ընդհանրացման, ժողովուրդի ամբողջին կողմէ ընդունելի դարձնելու ճիղին մէջ:

Հայ պետութեան մեր բազաբացի ըլլալու պարագան, արդիք մը չէ, որ այդ պետութիւնը վարող կուսակցութեան անզամ նկատուողները շատաշուրջուին նոյն ոգիով: Մ'ըր է արտասահմանի հայ համայնախմբներուն իսկական զերը: Եւ չեմ քննիր այստեղ, իրենց բրնակած երկրի ընկերային հարեքուն մասնակցութեան խնդիրները, այլ պարզապէս հարկանքի մէջ ունեցած քրենց պարտականութիւնը: Առուելարուն ախտամբը եւ ամենազնահատելի գործը կատարած կ'ըլլան անոնք, եթէ կարենան գաղթախորհի ժողովուրդը կուպի հայ

րենիքին: Այս ընելով, կուսակցականորէն իսկ լուազոյն գործը տեսած կ'ըլլան: Ետս լու գիտեմ, որ միայն հայրենիքը սիրցնելը չի գոհացնիր հայ համայնախմբը, ան կը ցանկայ որ հայ մարդը սիրէ, օգտակար դանէ եւ միակ բարձնելի իշխանութիւնը ընդունի այսօրուան Հայաստանի կառավարութիւնը: Ետս ընտան ու արգաթ է այս ոգին, բայց չտակար գոյն ընդհանրացնելուն եւ հնարուր եզած շարժով շատ մարդոց կողմէ ընդունելի դարձնելուն մէջ կը կայանայ:

Համայնախմբը չեղողի մը զերն ու պարտականութիւնը չէ անշուշտ գրադիլ կուսակցութեան գործելակերպի քննութեամբ: Իտա տարու անհասոյ յուսկնտութիւն մըն ալ կ'ենթադրէ նման քննութիւն: Բայց անմիտելի է որ վճարական ազգակ է Սփիւրքի եւ Հայրենիքի յարարութեանց տեսակէտէն, արտասահմանի համայնախմբներուն գործունէութեան եղանակը: Ետս արտաքառնական ու հասկնալի է որ մեր հայրենիքի վարչները մեր կեանքի, մեր աշխատանքի, մեր գիտաւորութիւններուն եւ ձգտումներուն մասին իրենց ունեցած տեղեկութիւնները հաւաքին առաւելագոյն իրենց պատկանած կազմակերպութեան դուրսը գանտող անձերէն եւ մարմիններէն, որ, անոնք աւելի շատ հաւատք ընծային իրենց ընկերներու տեղեկութիւններուն եւ ցուցմունքներուն, քան թէ սրիներուն: Գիտենք նաև որ սրելէ մարդ, իր գործունէութեան եղանակը կը ճշդէ եւ որչաւմեք կու տայ, ունեցած տեղեկութիւններու հիման վրայ: Ասկէ կը հետեւի այն վճարական զերը զոր արտասահմանի հայ համայնախմբները տնին մեր եւ հայրենիքի յարարութեանց տեսակէտէն: Այս պարտան իսկ յարստական իրարունքը կու տայ սեւէ Լարու գրադելու, տեսակէտ յայտնելու արտասահմանի հայ համայնախմբներու գործունէութեան մասին:

Հայաստանի և արտասահմանի միջև և ներդաշնակութիւնը կատարելա կրողանար, և թէ զուրք համայնալարները մողովորդի վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ և արժէքով տիրապետող բլլային: Իրականութիւնը սակայն այդպէս չէ: Աւելորդ է քննել այստեղ այս կազմութեան պատճառները: Փաստական վիճակ մը կայ, որ ստեղծուած է սպառնալարք, մեր ընտրած երկիրներուն տնտեսական և ընկերային ընդհանուր կացութեանէն: Մեր մողովորդի բնական ու զօրուար հայրենասիրութիւնն իսկ հնարուար չէ դարձուցած արտասահմանի մէջ համայնալարներու ոյժին և հեղինակութեան տիրապետութիւնը: Արտասահմանի մասաւորականութեան մեծադոյն մասը կարծես քնն բրած է անոր հանդէպ. և թէ հակառակորդ չէ պարզ ու բաց կերպով, բայց չի մասնակցիք անոր դարձունէութեան: Կուսակցական կարգապահութեան խտուրթնէն խուսափելու զիտումով միայն չի բացաւորուիք անհուշու այս երևույթը և ոչ ալ համայնալար զազախարակահանութեան հանդէպ անոնց ունեցած բացառական զիրքով: Շատեր կան մեր մասաւորականութեան մէջ, որոնք ընկերային արգարութեան զօրուար ընտրող մը ունին. որոնք հողբանօրէն զբամաւորական կարգերու տնարդարութեան զէմ բմբոստացողի ներքին տրամադրութիւն մը ունին, մայց կը խուսափին իրենց զործուն մասնակցութիւնը բերել այդ անարգարութեանց զէմ մողովորդ պայքարին: Որովհետեւ կը կարծեն թէ չեն կրնար ապրիլ արտասահմանի հայ համայնալարներուն ստեղծած ներքին միջնորդին մէջ ու խնայքի և օգտակար չեն դաներ անոնց զործելակերպը:

Համայնալարութիւնը իրբեւ յեզափոխական կողմակերպութիւն, պայքարի կազմակերպութիւն մըն է: Գողթնալարճի հայ մողովորդին մէջ, ընկերային յե-

զափոխութիւն ստեղծելու հարց զոյսութիւն չունի. հետեւաբար, զուս հայ կեանքի տանջութեամբ, պայքարի զործելակերպը չի պատշաճիք մեր կազմութեան: Գտնախարակչական զործ մը կայ տակաւնալէս մեղ համար, հասկնալի և ընդունելի զործնելու համար մեր հայրենիքին պետական, ընկերային ու տնտեսական գրութիւնը: Այս չափով, կուսակցութիւնը կատարած կ'ըլլայ արդէն իր քարոզչական պարտականութիւնը: Հոս իսկ, զուս տնտեսական քարոզչութեամբ, կուսակցութեան տեսարաններուն մտածողութեանց ծանօթացումով, կարելի չէ բուարարուիլ: Վերջին քառորդ զարու հայ կեանքի շօտափելի օրինակները, մաբբու պարտասուրթեան յաւազոյն միջոցներն են:

Ի՞նչ է ի վերջոյ պայքարի բմբոնումը: Հակառակորդ մը նուստացնելու, զաստպարտեալի զիրքին մէջ դնելու մասը, բացասական երան է պայքարին: Գրական կողմը, զանդուածները բու տեսակէտից բերելու աշխատանքն է: Այդ աշխատանքը բողջապետական մեւով աւելի մարտելի և զերբմբունելի կը դառնայ մողովորդին, բայց աւելի հիմնաւոր և ընդունելի կը դառնայ, եթէ զգացումներու և կիրքի բամբնը նուագազոյնի իջնէ: Պէտք չէ մտնալ, որ քաղաքական ու ընկերային գրութիւն մը իր տեսական մասովը չէ բացաւորող զանդուածները, այլ իր զործնական արդիւններով: Որեւէ քաղաքական կազմակերպութիւն, միշտ աշխատած է իր տեսարանութիւնը հիմնել ընդունելի տրամարանական կառուցումքով մը: Կարեւորը և հետաքրքիրը կազմակերպութեան սղին է, զոր զմար է տարադնելով մեւակերպել:

Վերջին պատերազմէն յետոյ, այդ սղին կրնայ միայն հայրենասիրական բլլալ, այսինքն համահայկական: Հայրենասիրութիւնը մողովորդի մէջ մասին ու հաս-

ուսմին համար չէ ու չի կրնար ըլլալ: Ամէն մտադ իր դիտցած ձեւով հաշրենասէր է: Որեւէ մէկը եթէ կ'ուզէ ուրիշի մը հայրենասիրական բարոնումը նոյնացնել իր ունեցածին, շիկրնար խիտ քննադատութիւնով եւ հայ-հայութիւններով մտնենալ: Այս ձևը աւելի կը խորշն-ցնէ ու կը հեռացնէ: Գործնական եւ խնայցի եղանակը, անոր սխալ մտածումները բարեկամարար զգացնելուն եւ ուղիղ ճամբան ցոյց տալուն մէջ կը կայանայ:

II. — ԵԶՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տարիէ մը ի վեր դադրած է պատերազմը ու սկզբնական օրերը խանդավառութիւնն ալ տարապայ: Ետք-թանակի ցնծութիւնը կարճ պահ մը միայն տեսց բոլոր ժողովուրդներու մէջ: Եոզնածութեան ծանր նշաններ ցոյց կուտայ հինգուկէս տարի ահաւոր անձկութեան մը մէջ ապրող մարդկութիւնը: Այս իմբութիւնը եւ յոգնութիւնը երկար չպիտի տէ՛ն անշուշտ ու միջագոյնն ալն բարդ ու սե՛ծ խնդիրները՝ որոնցմով ամէն երկրի մէջ խուժը մը պատասխանատու մարդիկ կը գրադին առաւելապէս այժմ, քննութեան աւարկան պիտի դասնան ժողովրդական լայն դանդաղաներուն:

Մենք, Հայերս այսօր աւելի մտախի կը զգանք մեր հայրենիքը մեզի, քան երբ եւ իցէ՛- աւելի մտակն Հաղորդակից ենք անոր ապրումներուն, զարգացման աւստիճանական փուլերուն: Մեր անհատական կեանքն իսկ վաղը պիտի կազմահերպոսի մեր հայրենիքի սիճակին ու դիրքին առնչութեամբ: Հրապարակ զրուած են արդէն, մեր հայրենիքի քաղաքական ապագային հետ կապուած հարցերը ու Սփիւռքի հայութեան ղէպի երկիր վերադարձի կազմակերպութիւնը:

Մենք բոլորս, յստակ պատկերացումը պէտք է ունենանք մեր հայրենիքին, որովհետեւ ան կը պատկանի մեզմէ ամէն մէկուն եւ բոլորին: Պիտի դադրի՞ք հեռուարար դուրսի մարզու Հոգեբանութեամբ մտննայլ մեր հայրենիքին եւ պետութեան հետ կապուած հարցերուն, այլ իրեն բարոյական քաղաքացիներ կապուած պիտի զգանք հայրենիքին, իրաւունքներով եւ պարտականութիւններով: Այսպէս կարենալ ընելու համար, ամէնէն առաջ պիտի քանդենք մեր հոգիներէն, ընդդիմադիրի հոգեբանութիւնը: Գաղափարական ընդդիմութիւն բուռածն ալ, նոյն իսկ իր ամէնէն գաղափարական ձեւին մէջ, չի պատշաճիր ո՛չ մեր պայմաններուն եւ ո՛չ ալ ներկայ ժամանակներուն: Այդ սեռութեամբ մենք մեզ կը զնենք լարծուն գեանի մը վրայ, որ հեշտութեամբ կրնայ առաջնորդել մեզ ղէպի իսկական ընդդիմադիրի դիրքին: Չէ՞ որ գաղափարական ընդդիմութիւն բուռածը, ուրիշ շատ մը բաներու կարգին, հողեկան տրամադրութիւն մըն է նաև, որ կ'արգիլէ մեր պետականութեան ձևեր ձգած ու ձգելիք յաջողութիւններով խանդավառուելու ընդուստիութիւնը: Իսկ առանց ընդհանուր եւ վարակիչ խանդավառութեան, զրուական, չինիչ ու ստեղծադարձ ի՞նչ աշխատանք հարուստ է:

Անհրաժեշտ է ուրեմն, լարձ վերազնահատման ենթարկել, անցնելի մեր բոլոր բարոնումները եւ նոր պայմաններու համապատասխան, առողջ ու զրական ուղեգիծ մը պարտաստել:

Նոր պայմաններ բուռած ընդհանուր բացարու-թիւնը, այսօր շուտփեղի կերպով յստակ է ամէն մարդու համար: Պատերազմի վերջաւորութիւնով ստեղծըւած միջնադային սժերու դաստարոսմը, անոնցմէ իւրաքանչիւրին ունեցած արժէքն ու կարեւորութիւնը, ամէն մաբի համար, պարզ ու հասկնալի է այսօր: Այդ

ուժերուն մէջ, Սորճրդային Միութիւնը իր առաջնահարց մեծութեամբ եւ ազդեցութիւնով, արդէն գծած ու սահմանած է նոյն իսկ շատ մը եւրոպական եւ ասիական ժողովուրդներու գերբը: Բազմաթիւ Տօնքիւթութիւնը իր ծայրայեղութեան հասցնելու անմիա ու ծիծաղելի կերպարանքը կը սասնայ, եթէ որեւէ Հայ մտքէն, վայրկեան մը իսկ այդ պատկանելի եւ աշարհու ուժին դէմ երթալու մտածուք կ'անցնի: Ծնորմտութիւն եւ անհեթեթութիւն պիտի բլլաք որեւէ հայ քաղաքական ծրագիր, նպատակ, գործ եւ գիտաւորութիւն ընդդէմ Սորճրդային Միութեան: Այս ճշմարտութեան հաստատումը բաւարար է ամէն թիւրխոյտութիւն հարթելու եւ ամէն սեւակ վարանումի վերջ դնելու համար:

Մարդ կը քաշուի իսկ այբան պարս ճշմարտութիւն մը հրապարակով ըսել պարտաւորուած բլլալուն համար: Որովհետեւ պէտք է ընդունի որ, բարոյապէս նուաստացուցիչ կողմ մը ունի որեւէ մէկուն համար, կատարել իր գիրքին ճշգրտմը հայրենիքին հանդէպ, հիմնուելով անոր ուժին վրայ: Հայրենասիրական գրացում մի զիջում մըն է, Քիլիքական եւ նիթական զորութեան վրայ հիմնել, հայրենիքի հանդէպ նուիրումը եւ զրական վերաբերումը: Եման հիմնաւորում ենթադրել կուտայ որ, մենք կրնանք ուրեմն ընդդիմադիր բլլալ եւ կամ քաղաքական ու անասրերի կեցումը ունենալ մեր հայրենիքին հանդէպ, եթէ ան սկսաք բլլալ եւ անսխտ: Այոքանը մարդ կը պարտաւորուի ըսել սակայն, իրապաշտութեան անունով խոսողներուն, որոնք բառին իմաստն իսկ կը խաթարեն: Որեւէ հայ, բարոյապէս իրաւունք չունի գործնական կամ գաղափարական ընդդիմադիր բլլալու իր հայրենիքին:

Քիչ մը խորհելով, պիտութեամբ կը տեսնուի որ

իշխանութեան ընդդիմութիւնը կ'առաջնորդէ հայրենիքի ընդդիմութեան: Հայրենիք մը անբարենելի է առանց իշխանութեան: Անհարին է որեւէ օլտակար գործ կատարել հայրենիքին, առանց իշխանութեան, բայց առանց անոր եւ անոր դէմ կարելի է միայն գիտակար գործ մը ընել: Մեղի համար, այդ իշխանութեան շնորհով մը ընել: Մեղի համար, քիչ մը ասորինակ ալ կը թարխուղներուս համար, քիչ մը ասորինակ ալ կը թուի անոր հանդէպ մեր զժգոհութիւնը: Եթէ այդ զժգոհութիւնը հայրենիքի եւ Սփիւղի հայութեան միջուկն է, զի գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւններու մասին է, պետք պիտի գառնայ անոր բարձումը: Ընդհակառակը, իշխանութեան հանդէպ ցոյց արուելիք լաւագոյն արածագրութիւններով միայն կարելի պիտի բլլայ զժգոհութեան սեղծող պայմաններու աստիճանական անհետացումը: Մնաց որ, նման զժգոհութեան բարոյսին անհետն ու անտղի է այս պահուս, երբ մեր հայրենիքը բարոյսին կողմ ուղղած է զէպի երկիւր վերագործի: Ներբարոյսին կողմ ուղղած է զէպի երկիւր վերագործի: Ներգաղթի ընդհանուր հրաւերէն յետոյ, կը շքանան նման զժգոհութեան իրական եւ ենթադրական բարոյս տուելու ձեռքը: Դժգոհութեան որեւէ պատրուակ իսկ չի մտար, ներքէն պատասխաններ հրաւերին, որովհետեւ հայ երբ կը պատասխաններ հրաւերին, որովհետեւ իսկ Սփիւղը կը զաղբի այնու գոյութիւն ունենալէ: Իսկ եթէ լզպատասխաններ հրաւերին, կը կրանցնենք որեւէ բարոյական իրաւունք զժգոհութեան յայտնելու:

Եթէ զժգոհութիւնը երկրի ներքին կեանքի մասին է, պէտք է յայտնել որ մենք չենք զատաւորներ, այլ էն այդ իշխանութեան ասկ ապրող ժողովուրդը: Ես չեմ խօսիլ այստեղ, մեր երկրի արտաքին քաղաքականութեան շուրջ հաւանական զժգոհութեան մը մասին, որովհետեւ բարոյ երևոյթները կը հաստատեն որ նման

գժգոհութիւն գոյութիւն չունի եւ ամէն մարդ համա-
ձայն է ընդունելու մեր պետութեան վարած քաղաքա-
կանութիւնը իրբեւ միակ ըմբռնելի եւ գործնական ձե-
ւը համազգային քաղաքականութեան մը:

Ի՞նչ կը մնայ ուրեմն անսնուած վերապահութիւն-
ներու եւ վարանումներու խորքը: Ի՞նչով բացատրել
հայրենիքին շուրջ միահամուռ կամբ մեր որակտար: Մեր
փոխադարձ յարաբերութիւններու անցեալը, մեծ մա-
սով կը բացատրէ անշուշտ այսօրուան կացութիւնը:
Տարիներու քարոզչութեամբ կայսրուած մասնութիւն մը
իր վրայ կը կրէ աւանդութիւններու ծանր շղթան, զոր
կարելի չէ թօթափել մէկ օրէն միւտը: Ժամանակը եւ
քաղաքական ցնցող դէպքերը մեծապէս խթաններ են
ցանկացուած փոփոխութիւնը ստեղծող: Մեր հայրենի-
քին ատրամ յաղթութիւնը, ինքնին մեծ յեղաշրջում
մը ստեղծեց միտքերու մէջ. Թրքահայաստանի ազատա-
գրութիւնը վաղը պիտի լրացնէ պայտուր: Մինչ այդ,
դէպի հայրենիք ներդադրել կոչը, ամէնէն արմատական
ազգային կղաւ իրազգաշտ եւ ուղիղ դժին բերելու շատ մը
վարանտներ: Այդ կոչին էութիւնը, մեր պետութեան
կողմէ Սփիւռքին, հայ քաղաքացիութեան իրաւունք աա-
լու ողին է: Անով, զոգրած է անեականօրէն, հայրենի-
քի ներքը եւ դուրսը ազրող Հայերուն միջեւ եղած տար-
բերութիւնը: Հայաստանի իշխանութիւնը զարժած է
նաեւ մեր իշխանութիւնը: Մեզ հանդէպ ցոյց արուած
այս լայնախոհ, հայրենասէր եւ կրօնապաշտ վերաբե-
րումէն յետոյ, վարանում եւ ընդդիմութիւն ցոյց տուող-
ները կրնան ըլլալ միայն անոնք, որ չեն ուզեր կոչին պա-
տաստանել, չեն ուզեր հայ քաղաքացի դառնալ, կը մեր-
մեն հայրենիքին տիրապետութիւնը իրենց հողիներուն
վրայ, հայրենիքէն աւելի բարձր կ'ընդունին սոս կամ նա
նկատումը, հաշիւը: Կ'արժէ՞ դրացիլ անոնցմով:

Ոչ անշուշտ. եթէ շահատուէինք որ դադարեալութեան
ներքին կեանքը խորապէս ազգուած կը մնայ հայրենի-
քին շուրջ միակամութիւն մը շկարեմալ ստեղծելու մեր
տկարութեանէն: Բոլոր աշխատանքները կը կատարուին
ցրուած ձևով. ուժերը կը սպասին զիրար շէրտացնե-
լով: Կացութիւնը այսպէս ալ պիտի շարունակուի եթէ
հայրենասիրական դորաւոր դիտակցութիւն մը չցնցե-
րուրու, եթէ խորապէս շահմարտինք որ, մեզ փրկողը
միայն մեր հայրենիքը կրնայ ըլլալ իր հողով, ժողովուր-
դով եւ իշխանութիւնով: Այս հուսաւոր է որ կրնայ մեզ
բոլորս միացնել, մեր ինքնութիւնը պահպանել եւ ստեղ-
ծել այն անհրաժեշտ խանդավառութիւնը որուն պէտք
ունի մեր գծքախոս ժողովուրդը իր քաղաքական հետա-
նկարներու իրականացման նախօրեակին:

Փարիզ, Մարտ 1946

Գրողական
ՊԵՆԱ ՍԱՊՈՒՂԱՆԻ
Հարց

[2 n]

32
9-76

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆ

Յր.

- 1.— Գաղութներու ղեկավարութեան հարցը
Երկու պրակ 50
- 2.— Հայաստան 1945ին 75
- 3.— Կուսակցութիւնները եւ Հայրենիքը 120

հղ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐ

- 4.— Ստալին (*Կեանքը եւ գործը*)
- 5.— Եղեանը (*Քաարեւոյթիւն 4 արար*)

ԳԻՆ՝ Ֆրանսայի համար 120 ֆրանք
Արտասահման՝ 1 տոլար 25 սենթ

Հեղինակին հասցէն.

23, Rue Lavoisier - Cachan (Seine)

X